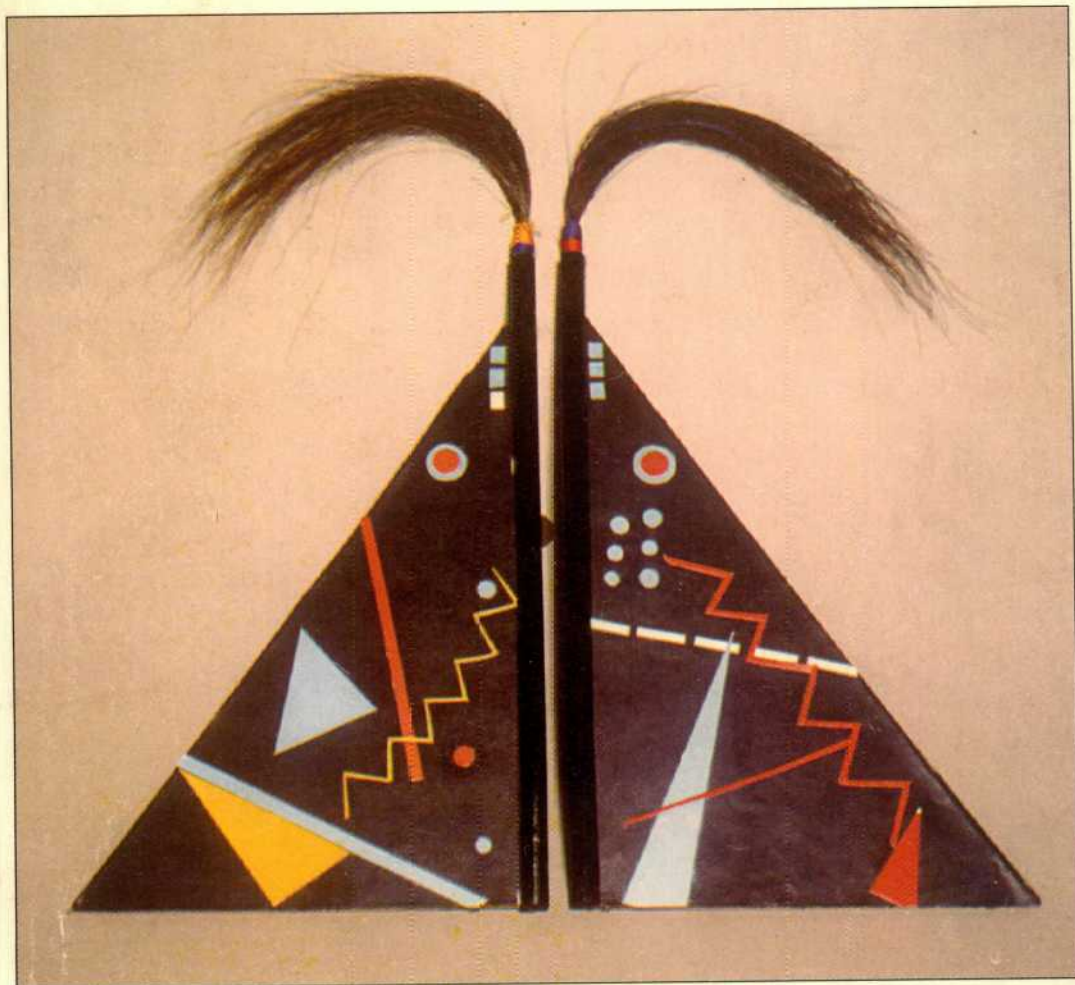

Vikerkaar

2/1995

RASKUSPUNKT: Rein Ruutsoo ja Juhan Talve Eesti taasiseseisvumisest. **MART VELSKER** luulekriitikast 80-ndail. **JAAN KROSSI** romaanikatkend. **REIN SALURI** Sissejuhatus patafüüsikasse. Noor luule: Juku-Kalle Raid, Lauri Sommer, Veiko Belials, Jüri Kaldmaa. **FANNY de SIVERSI** kunstiessee. **MODERNISM KIRJANDUSES:** Tiit Hennoste ja Elrud Ibsch.

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri
Ilmub alates 1986. a juulist. 10. aastakäik.

Veebruar 1995. Nr 2

Sisukord

- George Gordon Noel Byron *Sauli laul enne viimset lahingut* 1
Jaan Kross *Punktiirid* 2
Juku-Kalle Raid *Luulet* 12
Lauri Sommer *Luulet* 15
Veiko Belials *Luulet* 18
Jüri Kaldmaa *Luulet* 19
Jaan Niilus *Muinasjutt* 22
Andres Vanapa *Luulet* 29
Rein Saluri *Sissejuhatus patafüüsikasse* 31
Fanny de Sivers *Hall-sinise lilla taeva all* 37
Rein Ruutsoo *Nõukogude Liidu provintsi Eesti rahvusriigiks* 44
Juhan Talve *Keeruline tee problemaatilise rahvusriiki* 55
- Eve Annuk *Cara mia, eks ole* 61
Mart Velsker *Enamus ja vähemus* 65
Tiit Hennoste *Hüpped modernismi poole* 78
Elrud Ibsch *Teksti struktuur ja retseptkooniprotsess Nietzsche "Zarathustra" näite II* 83
- Vaatenurk**
Madis Kõiv *Nime vaev* 91
Ene-Reet Soovik *Valge Mees ei sallima Praend Sõök* 93
- Foorum**
Maire Liivamets *Teadmiseks ja kuulutamiseks* 96

Kujundus: Jüri Kaarma

Värvifotod: Mati Mänd, Aili Vahtrahu (tagakaas).

Esikaanel: Aili Vahtrahu. Maal Osaka triennaalile. Akrüül. 220x240cm. 1990.

Tagakaanel: Aili Vahtrahu. "Tepée". Skulptuuri-nakett Henry Moore'i nimelisele konkursile Jaapanis. Vask, jõhv, värvitud email. 12x12x30 cm. 1992.

Vikerkaare toimetused avaldab tänu Kesk- ja Ida-Euroopa kirjastamisprojektile (CEEPP) toetuse eest 1995. aastaks.

GEORGE GORDON NOEL BYRON

Sauli laul enne viimset lahingut

Inglise keelest tõlkinud Udo Uiibo

Sõdurid! Juhid! Kui mõök lööb või piik,
Sauli siis ees ootab jumalariik;
Korjus las maha jääb teele – mis sest,
Minge ja verd laske vaenlastest!

Kui aga taganeb vägi, kõik muu
Kõrvale heida siis, kannupoiss truu,
Häbi et pesta, tee ära üks töö,
Mõök haara pihku, surnuks Saul löö.

Hüvasti kõik, Jumal juhtigu teid!
Joonatan, miski ei lahku vii meid –
Kas me käes küütleb taas kuningasau
Või tuleb surm ning päästab me au.

JAAN KROSS

PUNKTIIRID

(Katkend romaanist)

Paar nädalat hiljem, otse pärast jõulueelsete eksamite sooritamist ja kalendri järgi lausa pühadeks, sõitsime üheskoos Tallinna: paater, Jauram, Toomas ja mina. Pluss – Riina. Meie neli ülesandega "Amicuse" ja Riina ülesandega "Harmonia" poolt.

Sõitsime teises klassis, tähendab tumesinise sametpolstriga kupeevagunis. Sest meie tudengikaardid andsid meile viiskümmend protsenti hinnaalandust ja meie poolehinnalised piletid maksti meile seltside poolt välja. Aga seda ma räägin selleks, et seletada, kuidas me sattusime sõitma seltskonnas, kus sõitsime.

Kohtasime neid vaguni koridoris juba enne rongi liikveleminekut ja saime teada, et nad sõidavad naaberkupees, kaasvilistlased nagu nad olid: professor Pruul ja luuletaja Petkel. Pruul surus Riinal onulikult kätt:

"Ahaa, preili sõidab pealinna isa-ema rüpes jõulusid pidama?"

"Muidugimõista," ütles Riina hambaid välgutades.

"Ja sina sõidad – mis asjus?" pöördus Pruul paatri poole – "sina sõidad lihtsalt kui noore daami rüütel? Ja need noormehed – need on rüütli paažid, eks ole? Õigus! Ma olen ju kuulnud, et sina, Indrek, pididki preili Laaguse rüütel olema?"

"Igal ajal," naksatas paater – "niivõrd, kuivõrd ta lubab."

"Jumal hoidku, et sa rohkemat püüaksid –" ühmas Pruul mingi sünge huumoriga ja pöördus Riina poole tagasi:

"Ja mida siis teie härra isa praegusel segasel ajal teeb? Advokaaditab? Nojaa, miks ei. Seda veel võib. Õieti panen ma imeks, et Uluots ei kutsunud teda oma valitsusse. Või kutsus? Aga tema ei läinud? Kuidas? Ah preili ei tea? Ei, noh – see oleks olnud ju ikkagi ilus temp. Liiga elegantne meie härra uue peaministri jaoks: kutsuda Nõukogude survele ümbermoodustatud valitsusse – sotsiaaldemokraat! Mis? Kas sina ei leia?" pöördus ta Petkeli poole. "Ahsoo – sina preilit ei tunnegi? Ja mina ei märka esitleda –"

Ta esitles Riinale Petkelit ja Petkelile Riinat, mille peale Riina välgutab mõlemale onule valgeid hambaid ja volksutas siniseid silmi ning ütles:

"Aga härra professor, kas te arvate, et Tartu tudengite seas leidub kedagi, kes luuletaja Petkelit ei tunne?!"

Luuletaja Petkel tegi Riinale galantse kummarduse. See tuli tal ta massiivse pea ja jämeda kaela ning mingil tabamatul moel kivist lihavõttesaarlasi meenutava näo kiuste sujuvalt ja seltskondlikult välja. Ta ütles:

"Oo jaa, preili Laagust tunnen ma nägupidi küll. "Wernerist" ja "Kolmest koopast" vähemalt. Aga oma esteetikaloengutel pole ma teda vististi silmanud

– Ah soo, ah preili õpib hoopis juurat? Noh, sel juhul olen ma juristidele esteetikute nimel kade – "

Professor Pruul pigistas vasaku silma kinni ja ütles joviaalselt:

"Preili Laagus – ärge mu sõpra Giovannit sellepärast peljake. Ta ei ole tegelikult kuigi ohtlik. Nagu liiga galantsed keskealised härrad harilikult. Aga, kuulge, noorsugu –" nüüd pöördus ta meie kõigi poole – "siirdugem meie kupeesse! Heade lammaste printsiibil mahume me ju ühte kupeesse ära!"

Kui me end sinna paigale hakkasime sättima, torgatas mulle pähe: professor Pruul pidi ilmselt võtnud olema. Sest nii lähedana polnud ma teda veel näinud. Mõne hetkega olime nende pool kohad kätte leidnud, Pruul ja Petkel ning nende vahel Riina ühel ja paater minu ning Toomaga vastasistmel, Jauram, seljaga akna juures väikesel trepp-taburetil istmete vahel. Ja sedamaid tiriski Pruul portfelist pudeli esile. See oli kolmandiku võrra juba kergendatud lapik "Courvoisier". Ta kruvis pitsivõtuks mõeldud kullakarva korgi pudelilt maha, kallas selle – rongi liikumise kiuste piiskagi vaibale ajamata – pilgeni täis ja ulatas Riinale:

"Hügieeni asja, kui see preilile probleemiks on, ajab konjak täiuslikult ära –"

Riina võttis pitsi pisut hädisel ilmel vastu, aga ütles sealsamas väga sujuvalt:

"Niisugused konjakised reisikombed on ju üldiselt härrade asi. Aga naisõiguslane, nagu ma olen, ei hüppa ma alt ära. Proosit!"

Üle kolme millimeetri ta siiski ei rüübanud, vaid sirutas pitsi professor Pruulile. See täitis selle oma äsjasel jõulistäpsel moel pilgeni, ja Riina ulatas selle Petkelile:

"Härra luuletaja kord –"

Kui ring oli täis, kusjuures kõik peale Riina olid rüübanud korgitäie põhjani, ja Pruul oli enda oma januselt tühjaks kummutanud, pigistas ta silmad kissi:

"Me sattusime sõber Giovanniga juba jaamatulekul vaidlusse –"

Paater küsis: "Anna andeks, mis ajast kutsutakse vilistlast Petkelit Giovanniks –?"

"Äh –" lõi Pruul peaaegu ebaviisakalt käega – "mina kutsun. Möödunud nädalast. Ta on itaalia luuletajaid tõlkinud ja luges mulle ette. Las ta siis olla natuke aega Giovanni. Varsti me oleme kõik nagunii Ivan Ivanovitšid."

"Jälle hakkad sa peale!" hüüdis Petkel – "Aga kust sa tead, võibolla ei lähe asjad siin ikkagi mitte nii –"

"Kust ma tean –" ühmas Pruul otsekui läbi hammaste – "Ma ütlen sulle: selle maa äraneeatud ajaloolisest kogemusest."

"Olgu nii," oli Petkel nõus, "ma ei vaidle vastu: meie suveräänsust on paktiga kitsendatud. Aga ära kustutatud seda ju ei ole! Suures osas on see ju ikkagi alles. Mispärast tahad sa institutsiooni, mis veel reaalselt alles on, mis hõõgub ja elab – mispärast tahad sa seda oma skepsisega maha materdada?! Jumala eest – oma skepsise – ma ütleksin mustade marmorahnudega – mustade ja loogiliselt lihvitud marmorahnudega – lõmastada ja lammutada? Mis mõnu see sulle pakub?!"

"Kui sa teada tahad –" ütles Pruul juba täiesti läbi hammaste – "üleoleku mõnu heausklike lollide suhtes, kes midagi loodavad!"

"Kallis mees," vaidles Petkel – "isegi, kui me mööname, et see, millest me rääkisime, ei tarvitse, aga v õ i b halval juhul olla Moskva lõplikuks sihiks – isegi siis –"

Mina küsisin: "Vabandust, aga m i d a te silmas pidasite?"

"Lääne-Venemaa rahvuslikku puhastust," ütles Petkel.

Pruul täiendas: "Moskva on ju üritanud seda nelisada aastat! Ja enamlaste ajal eriti: karjalased Karjalast ära, ingerlased Ingerimaalt ära, eestlased Pihkva- ja Oudovamaalt ära. Venelased asemele. Ja varsti ka eestlased Eestist ära. Ja venelased asemele –"

See mõte polnud viimaste kuude taustal enam uus. Kasvõi härra Torkki oli seda enne nende ümberasumist arendanud. Aga tema poolt väljaöelduna oli see ärgitanud minus ainult protestitunnet. Nüüd, professor Pruuli poolt niimoodi läbi hammaste pressituna (aga teda olin harjunud arvama silmapilgu kõige targemate eestlaste hulka) ajasid needsamad sõnad mulle tõtt öelda hirmu peale. Või vähemalt tunde, nagu kallataks mulle, noh, ütleme, et veel mitte lausa vedelat betooni, aga igatahes jaheda vedela betooni varju sisikonda –

Petkel ütles: "Ma kordan, isegi, kui see peaks olema Moskva lõplik eesmärk, peab meil, eestlastel, olema oma siht: aeglustada Moskva poolt taoteldavaid muutusi – kuni üldise rahuni – nii nõtkelt ja nii sitkelt kui vähegi võimalik –"

"Ükskõik kui nõtkelt, ükskõik kui sitkelt – vabandage, preili – me ei saavuta mitte sittägi. Sest me oleme ülimalt veel ainult malenupud. Tegelikult ainult liivaterad malelaua jala all. Mis võib-olla krigisevad, kui mängijad nihutavad lauda. Aga vaevalt sedagi –"

Petkel hüüdis: "Mistarvis rikud sa meie meeleolu?!"

Pruul täitis uue korgitäie, iseendale, viskas selle tühjaks ja ütles:

"Sest mul on meeleoluinimestest kahju. Meie meeleolud ei otsusta mitte midagi!"

"Oi, härra professor – minul otsustab meeleolu kõik!" hüüdis Riina, jumal teab, kas edevusest või usust, et ongi nii.

"Teie tualettlaua ääres peegli ees, võibolla. Riigis, poliitikas – ei!" kuulutas Pruul. "Eriti mitte niisuguse silmapilgu Eestis."

"Siiski-siiski, professorihärra –" asus kergelt õhetama hakanud paater lootuseleerile appi – "tunnista, et igatahes mõjutab meeleolu meie tegutsemisvõimet. Aga see tähendab meie tegutsemise efektiivsust –"

"Aga kogu meie tegutsemine ei mõjuta mitte midagi –" trampis Pruul tema optimismist üle. Ja Petkel õiendas:

"Misasja sa nüüd jonnid! Mina näen meie praeguses olukorras isegi mitmeid lootusrikkaid jooni. Mõtelge meie asendit Venemaa ja Euroopa vahel. Mõtelge meie uut kaubanduslepingut. Ukraina vili voolabki juba Eesti kaudu Saksa- maale –"

"See on ju perversne nähe –" hüüdis Pruul.

"Aga sealt jääb ka Eestisse midagi üle!" hüüdis Petkel.

"Rottidele!" kõmistas Pruul.

"Ei-ei!" õiendas Petkel – "Transiitkaubandus areneb edaspidi kolossaalselt. Hea küll – rahvuslike väärtuste osatähtsus langeb teatud määral. Aga meie tööstusel seisab igatahes ees enneolematu areng! Ma loodan, et tegelikult kirjandusel ka."

"Enneolematu areng! Põrgulik areng!" hüüdis Pruul, higipiisad laubal – "Niisugune põrrgulik arrenge, et me oleme kõik, kes me siis ehk veel siin oleme, sellest arrrrengust perseli maas! Ega saa arvatavasti iial enam püsti –" ta pöördus Riina poole – "Preili loodetavasti vabandab. Aga kui ei, siis, mis parata. Tõde ei anta kunagi kellelegi andeks!"

Me jõudsimme õhtul kell kümme Tallinna ja hargnesime lumiselt jaamaesiselt külma pärast rutates, kes kuhu. Pruul ja Petkel kuskile Toompuiestee poole, Jauram oma vanematekoju Tatarisse, Toomas Kalamajja. Mina kõndisin Riina ja paatriga vanalinna suunas. Enne laialilagunemist pillas igaüks meie rongisõidu kohta mingi kommentaari. Jauram nähvas juba jaama trepi ees, hetk pärast vilistlaste eemaldumist:

"Kuradi Petkel! Ah tema näeb venelaste katses meid alla neelama hakata – kuidas ta ütles – mõndagi lootustandvat joont?! Aukohtusse tuleks selle eest anda! "Amicus'est" välja visata!"

Tornide väljaku nurgal, enne kui ta Kalamaja poole hakkas pöörduma, ütles Toomas, kaabut sügavamalt pähe surudes, sest külma oli oma viisteist kraadi:

"Aga vaene Pruul – tema jättis ju peaaegu et meelegeitel mehe mulje –"

Nunne tänaval, kui me kolmekesi vanalinna suundusime, lausus paater:

"Muidugi, olukord võib muutuda ettearvamatuks. Aga meelegeitest ärme räägime. Meil tuleb igal juhul säilitada lootus."

Ja siis seisatasime Müürivahe, laterna valgel, advokaat Laaguse sildiga majaukse ees. Riina ütles:

"Kuule, Jaak – sina ei lausunud kogu meie rongisõidul ega nüüd siin Tallinnas mitte ainsatki sõna. Ma saan aru, see on ikka veel Urve ärasõidu pärast –"

Ja mina mõtlesin: küll on hea, et siin rohekal laternavalgel kumbki neist, ei Riina, ei paater või näha, k u i sügavasti ma selle märkuse peale punastun. Ma ei teagi õieti, mispärast. Kas sellepärast, et Riina tabas nii täpselt mu valusat kohta, sest Urve ja minuga toimunud vägivald püsis mul tõesti lakkamatult meeles – või sellepärast, et Riina sõnad läksid tõesti nii kahetsusväärsest mööda, sest mu sõnaahtruse põhjuseks oli ju hoopis nende päevade rahvuslik mure... Või siiski veel täpselt ehk hoopis see, et selle mure just nagu kivikoormasel taustal pidi nüüd üha, ja ma kardan, et veel riskantsemalt kui seni, jätkuma Riina ja paatri ja minu lootusetu kolmnurgamäng –

Et Riina lehvitab meile ükselt hüvastijätuks ega kutsunud üles ei paatrit ega muidugi mitte ka mind, oli teadagi loomulik. Hõikasime üksteisele kokkuleppe ""Kultases!" Hommikul kell kümme!" ja kõndisime paatriga minema. Sest

tema pidi tulema ööks, nagu sobitud, mu isa ja ema poole Vöölmanni kvartallis.

Paatril oli Tallinnas muidugi kümneid sobivaid vilistlasi (ja küllap oleks mitmed õrnema soogi esindajad ta meeeldi ulualla lubanud). Aga kui, arvesse võttes, et tal nagunii polnud hotelli tarvis ülemäärast raha, olin talle paari päeva eest tähendanud, et ööbida võib ta muidugimõista ka minu ja mu isa ja ema pool, oli ta, mulle isegi kergeks üllatuseks, vastanud:

"Kuule, aitäh. See on ju koguni huvitav. Ma ju polegi sinu omadega tuttav. Aga peaksin nagu olema."

Nii et olin sedamaid emale helistanud ja ütelnud, et tuleme tunahomme õhtul, ning olin kindel, et ema oli valmistanud "poisi paatri" tulekuks kõik ette. Meie telefonikõne oli käinud umbes nii:

"Aga kuhu me ta paneme?! Meil ei ole ju vaba aset. Sa ju tead –"

"Kuidas nii?! Mina lähen teenijatuppa. Seal on ju teist aastat voodi vaba. Ja Indrek magab minu toas, minu diivanil."

"Arvad..? No mis siis teiega teha – Õhtusööki tahab ta muidugi ka?"

"Arusaadav. Ta lemmikroog on veinikastmes hautatud faasanid. Ja hommi-kukohvi juurde vaata, et sul Stude juurest trühvelkoogid laual oleksid. Muidu –"

"Pea suu!"

"Juba pean! Nägemiseni!"

Me lasime vabrikuesisel puiesteel külma pärast sammu ja lähenesime ametnikemajale, kus olin kogu oma koolipõlve elanud – ning ma tundsin, kuidas musse endasse tekkis seesama pinge, mida olin mitmel puhul paatri olemuses aimanud, kui ma Tartus olin tema pool käies vanade Tarmade poole sisse astunud.

Kuid pinget isa-ema pool märkimisväärselt üldse ei tekkinud. Ma teadsin ju, et nii isa kui ema, isa kuidagi abstraktsemalt, ema mingi Tallinnas talle kõrva puutunud kuulduse tõttu otsesemalt, kahtlustasid paatrit liiga sagedais restoraanlemistes ja üldse liiga laias eluviisis ning peaasi nende poja kaasatõmbamises ülikoolilinna pahelisse vabadusse. See kahtlustus muutis mu muidugi valvsaks, seda enam, et teatud maitse- või harjumustetasandilt lähtumisel ei tarvitsenudki see ehk olla päriselt alusetu. Nagu mulle vähemalt aastaid hiljem on tunduma hakanud.

Aga nagu ma ütlesin, pingeid õieti ei tekkinud. Juba sellegitõttu mitte, et minu omad ei tõtanud neid tekitama. Kuid esmajoones muidugi sellepärast, et paatril oli ka põlvkonna võrra endast vanemate inimeste kohtlemisel eksimatult täpne vaist: ei tähelepanematusi, mis põhjustavad korvamatuid vigu, ent ei ka tähelepanelikkusliialdusi, mis muudavad püüdleja silmapilk odavaks. Ta trampis meie suurel karvasel koridorimatil just nii kaua jalgu lumest puhtaks, kuni ema ütles: "Kuulge, puhas lumi ju. Ärge nähke vaeva –" Selle peale põntsutas ta veel paar hoolikat, aga juba vaibuvat põntsu. Kuid mitte ühtegi sellist, mis perenaise julgustuse järel liigpüüdlik oleks tundunud.

Me läksime ema kannul sisse ja võtsime diivanilaua ümber istet.

Noh, pisut väikekoodanlik meie elutuba ju iseendast oli. Aga siin seisis siiski kaks mahukat raamaturiiulit mitmesuguste Vildede ja Goethede ja Tolstoidega ja seintel rippusid need viis-kuus Kulli ja Espe ja kelle linnavaadet ja maastiku, mida ma kuskil olen maininud. Nii et võrreldes keskmiste Tartu vilistlastkodudega (olin ju käinud oma noorliikmekuudel kümnetes "Amicuse" kodudes peremeestele koosolekukutseid kätte toimetamas) – nendega võrreldes andis meie kodu mõõdu enamvähem välja küll.

Ema oli pannud paatri tulekuks selga tumesinise ilma iga ehteta ja kinnise kaelusega kleidi, sellesama natuke diakonislikult mõjuva kleidi, millele vana-ema, teinekord ootamatute formuleeringutega memm, oli pannud kord nimeks 'Lihtsuse uhkus' – Ema kuldraamiline prill sobis selle kleidi juurde ärritavalt hästi. Eriti kui ta ütles:

"Härra Tarma, Jaak on teist nii palju rääkinud, et nüüd, lubage, ma vaatan teid lihtsalt üle."

Paater naeratas *à la charmeur*: "Proua, õieti selleks ma Jaagu lahke kutse peale tulingi. Teie peaksite teadma, kellega Jaak ülikoolis kõige tihedamalt suhtleb. Ja minul on hea meel tutvuda tema koduga."

"Jaak on rääkinud – teie isa on pedagoog?"

"Jaa. Üks Tartu koolinõunikke. Elukutselt emakeele õpetaja. Aga õpetajate seminari produkt. Mitte ülikooli mees. Kuid see, nagu teada, ei määra ju inimeste tublidust –"

Ja mina mõtlesin: Oi-oi-oi – osavus või juhus, kumb see nüüd on? Või esinevad need kaks alati koos? Saavadki esineda ainult koos? Sest osavuseta pole juhusest kasu, ja juhusest pole osavusel võimalust... Igatahes oli imetlusväärne, kuidas paatri endastmõistetavusega lausunud lause silmapilgul kolme kandi pealt löikas: kui küpse mõistuse varatark tähelepanek, kui tunnustus omaenese isale, milletaolist võib väljendada ainult tõsine ja sõltumatu loomus. Ja kui tõdemus, millel siinses teostumata jäänud hariduspürgimustega majas pidi olema eriline resonanss.

Muidugi ei jäänud ma ootama, et ema langeb nüüd paatrile ta sügavmõttelise lause eest kaela. Ei-ei, ma teadsin ju, et minu vanaproua oli kõike muud kui hõlpsasti ostetav loomus. Aga viittoimeline positiivne mõju ei saanud paatri märkusel puududa.

Ja siis tuli isa oma töötoast joonistuslaua tagant külalisele tere ütleva. Ta ilmus niimoodi nagu vanahärra Tarma, kellega ta ju pisut sarnaneski, lahtinõubitud kaelusega ja trakside väel, ühesõnaga pisut joviaalsemalt, kui ma oleksin tahtnud. Aga paater võttis teda täiesti tõsiselt: ta ei tõtanud püsti vupsatama, aga ta ei veninud ka vähimalgi määral. Ta tõsisis ja ütles sujuvalt ning lihtsalt:

"Mina olen Indrek Tarma."

Isa ei hakanud end ju omaenese kodus esitlema. Ta ütles:

"Ahaa. Laiema üldsuse jaoks olete teie ju need rekordid – mis nad olid. Aga te olete ju ka üliõpilaskonnas tähtis mees –"

"Noh, tähtis ju mitte, aga –"

"Aga ma lugesin ajalehest – te käisite haridusministri juures. Üliõpilasseltsi esindajana. Noh, kas keemikul on kolonelist kiirem taip?"

"Igatahes võrratult rohkem head tahet. Ainult et aeg on see, mis ta just on. Võimatu on nõuda ministritelt mingit keskendumist –"

Isa elavnes äkitselt: "Kuulge, te ütlesite – aeg. Aga seletage mulle, *mis aeg* meil siis õieti on. Sealt, teie akadeemilisest vaatevinklist – mis on meiega sündinud? Ja mis meiega edasi sünnib?"

"Noh, see ei ole ju lahtiste silmadega vaatajale uudis: meid on muudetud iseseisvast Euroopa riigist, ükskõik kui paljude probleemidega, aga iseseisvast Euroopa riigist – ühe Aasia türannia protektoraadiks. Meid on paigutatud vabadusest sõltuvusse ja ühest maailmajaost teise."

"Ja mis seisab meil teie arvates lähemal aegadel ees?"

"Euroopast eemaldumine. Ja iseseisvuse jätkuv ahenemine."

"Ja mis me peaksime tegema?"

Paater vastas, ilma tarklevate rõhkudeta, aga selgesti ja kaalukalt: "Hoidma oma Euroopa-asendist ja oma iseseisvuse jääkidest niipalju kui vähegi võimalik kinni. Sest sõja lõpul pannakse õiglus ka meie suhtes uuesti maksma. Teisiti pole ju lihtsalt võimalik. Noh, igatahes tuleb meil säilitada lootus."

Isa kratsis hallikat juuksepärga ümber oma särava pealae ja lükkas punaka vurrutupsu koos ülahuulega ette:

"See kõlab ju kaunis süngelt. Kui haigel kästakse säilitada lootus, tähendab see pigem, et seisukord on kaunikesti lootusetu –"

Emma, kes oli vahepeal eemaldunud, tuli elutuppa tagasi:

"Palun nüüd sööma –"

Meie ahtavõitu söögitoa suurel laual veinikastmes hautatud faasanit muidugi ei olnud. Aga korralik rosolje ja heeringasalat ja täidetud munad olid seal normaalsel kombel olemas. Ning isale ja paatrile ning oh imet ka mulle väikesed viinapitsid taldrikute kõrval. Isa tõusis ja tõi oma selja tagant puhvetist Martelli-pudeli. Niisugune või teinekord ka "Jonny Walker" seisis seal alati ja pidas igauks vähemalt pool aastat vastu.

"Söögi alla. Ja külmarohuks." Ta kallaski meie pitsid täis ja ütles paatri poole muiates ja emale silma pilgutades:

"Teate, härra Tarma, Hilda kahtlustas teid mõnda aega – mingi Tartu palvevendade jutu peale – pudelisõpruses. Niisuguses, mis võiks Jaagule halba eeskujuga anda. Kuni ma seletasin talle: Eesti rekordimees ja parim kergejõustiklane läbi kahe või kolme hooaja ei saa viinavend olla! Lihtsalt ei saa."

Paater naeris vabastavalt: "Härra Sirkelil on õigus. Ega ei saa küll. Ja peale selle elan ma ju oma vanemate väga range valve all –"

Mina hüüdsin: "Emma, kui sa teaksid, kui süstemaatiliselt ta treenib!"

Emma ütles, aga ilma vähimagi hämmelduseta, mida ta toonis oleks ju võinud eeldada:

"Mul on hea meel seda kuulda. Ja härra Tarma on liiga intelligentne noormees, et panna mulle mu teatud muretsemist pahaks." Ja mina mõtlesin: Mis paatri treeningusse puutub – ma olen ju käinud temaga mõned korrad

Meltsiveski spordiplatsil kaasas – viimasel aastal pole see küll jumal-teab-kui süstemaatiline olnud. Aga treeninud on ta kõige muu kõrval ka nüüd. Ja kahel eelmisel aastal ja enne seda kindlasti hullupööra.

Isa tõstis pitsi: "Noh, siis tähendab – lootuse säilimise peale –" Ta rüüpas paari millimeetri võrra, just samas mõõdus, nagu Riina oli vagunis rüübanud. Aga Indrek ei pidanud seda eeskuju äsjase alkoholiteema kiuste kohuslikuks, vaid võttis pitsi tühjaks. Ent kui isa tahtis talle uuesti kallata, raputas ta pead – "Piisab."

Kui me olime viivu rosoljet söönud ja ema oli meile tee tassidesse kallanud, alustas isa:

"Te ütlesite silmapilgu eest: *iseseisvuse ahenemine*. Vaadake, mina olen masinaehitaja. Ja eluaeg natukene sotsialist. Üheksateistkümnendal aastal, Asutava Kogu ajal, tundus mulle, et mõtlev kodanik peaks astuma talle sobivasse erakonda. Ma küsisin Hildalt, missugune erakond see tema arvates võiks olla – Mäletad, Hilda?"

"Muidugimõista –" pomises ema – ja puudutas parema käega isa lauaserval lebavat vasakut kätt. Nii et ma pidasin üllatusest hinge kinni. Sest niisugust poolehoiuavaldust ema poolt olin ma ka meie kuue silma all viibides ainult imeharva, aga võõra isiku juuresolekul vaevalt et kunagi näinud. Kuigi näiteks lätivereline ja ju siis temperamentsem proua Tarma lubas endale oma vanahärra suhtes selliseid pisiõrnusi minu nähes küll.

Isa jätkas: "Ja Hilda vastas mulle täpisealt sedasama, mida ma ise olin mõtelnud. Et mina pidin olema olgu Vöölmanni juures või ükskõik kus ameti poolest – kui meister või töökodade juhataja või kes – igal juhul peremeeste ja tööliste v a h e l. Nii et mul ei sobi olla päriselt ei ühe ega teise poole peal. Ning et kadunud Vilmsi Tööerakond on sedamööda minu kõige õigem paik. Noh, sinna ma siis astusin. Ja tulin sealt alles siis tulema, kui nad seal Rahvaerakonnaga ühinema hakkasid. Sest ühinemine mulle ei istunud. Teie Tõnissoni isiklikult laitmatu nime peale vaatamata. Ja räägin ma seda siin sellepärast, et masinaehitajale ja pooliti sotsialistile nagu mina ei pruugiks see teie nimetatud iseseisvuse ahenemine ju eriti korda minna. Kui mul on vene-lastega tsaariajast päris normaalseid inimlikke kogemusi – ma käisin seal ju mitmel aastal Vöölmanni ehitatud viinavabrikuid kokku monteerimas. Ja kui võib arvata, et masinaehitus saab meil siin nüüd senisest palju suuremad mõõtmed: Vöölmannil on juba näiteks kaks suurt Leningradi tellimust – Aga sellest hoolimata on mul sellest meie iseseisvuse ahenemisest kuradi kombel kahju. Just nagu poleks Vabadussõda ega kogu meie vahepealset õhinat olnudki – Ütelge, kas me oleksime pidanud nüüd, septembris, Moskva nõudmistele sõjariistus vastu hakkama –?"

Sel ajal ei pannud ma paatri vastust üldsegi imeks. Alles hiljem olen hakanud seda imetlema – sest ta oli ju ikkagi paljalt kakskümmend viis vana. Ta ütles:

"Härra Sirkel, ma ei söanda selle üle otsustada. Ma ei tunne asjaolusid küllaldaselt. Aga ma arvan – Vaadake, me oleme demokraatlikus üliõpilaskonnas Pätsi ja Laidoneri vist veel vähem heaks kiitnud kui vanad Tallinna

sotsialistid neid on aktsepteerinud, vist veel vähem. Aga ma arvan, et kui Päts ja Laidoner otsustasid Moskva nõudmised vastu võtta, siis mitte mugavusest, lõtvusest, hirmust. Vaid selle tõttu, et nad tundsid asjaolusid paremini kui keegi teine. Silmapilgu võimalused ja võimatused olid neil teada. Ja küllap kujutlesid nad paljudest selgemini ka seda, *mis* relvastatud vastupanule järgneks. Ja teate, kui selles asjas igauks vastutas ainult iseenda eest ja võis hüüda – "Mina olen nõus kasvõi suurema – hurraa!" – siis nemad pidid mingil määral tundma, et nad vastutavad kõigi eest – Nii et –"

"Mnjaa –" ütles isa – "nõnda see on. Eriti, kui ma ette kujutan, kui palju teie- ja Jaagu-suguseid vastuhaku korral oleks nüüd kuskil Krivasoo mullas – Aga, Hilda, kalla meile veel tass teed – Ja teie, härra Tarma, jutustage, mis asja teie siin Tallinnas koos Jaaguga ajate? Kui see muidugi ei ole mingi niisugune riiklik saladus nagu rebaseleenu ja nii edasi –"

Emal kallas meile teed. Mina olin vait. Sest mulle polnud meie asja salajasuse aste päriselt selge. Paater seletas:

"Saladus see muidugi ei ole –" ja võttis jätkuga poole oma sõnade liberaalsusest tagasi – "Aga teatud määral diskreetne asi küll. Eriti meie praeguses olukorras – kus – te teate ise – Nõukogude lennukid käivad Eesti lennuväljadelt Soomele pomme viskamas. Nii et me oleme siin vägagi strateegiline nurk. Ja meil ei maksa mõelda, et Moskva meie rahvuslike jõudude tegevust ei jälgi. Seltsimees Nikitin istub oma Pika tänava piilupaigas ja tema agentuur teeb, mis suudab. Tähendab, märksõna "Soome" tuligi meie jutus juba ette. Meil on meie "Amicuselt" ülesanne. Me peame koguma Tallinnas elavailt vilistlastelt ja kaasvõitlejailt raha ja esemeid Soome sõjaväe tarbeks."

Emal peatas tulise vaskteekannu õhus mu nina all ja küsis muidugiteada:

"Kas niisugune tegevus ei ole praegusel ajal ohtlik –?"

"Noo – otseselt mitte –" naeratas paater – "Meie ei sõida ju lippude ega lentsõnadega autodel linnas ringi – "Annetage Soome sõjaväele võitluseks Vene vallutajate vastu!" Sellestki tuleks esmajoones valitsusele pahandust. Ringisõitjaid endid see ei puudutaks. Esialgu. Aga meie tegutseme vaikselt. Inimestele on teatatud: kaaluge, kui palju ja mida keegi saab annetada. Kaaludes pidage meie vana auvõlga mees. Seadke oma annetused valmis. Neil ja neil kuupäevadel ja kellaaegadel tullakse teie poolt läbi –"

"Ja ülevedu –?" küsis isa.

"Seda ma üksikasjus ei tea," vastas paater. "Aga laevad ju käivad. Kui jää tõttu ajutiselt ei käigi, siis lennukid käivad ikka."

"Ja tolli peal –?" tahtis isa küsida, sest ta oli ju uudishimulik mees.

"Ma usun, et seal on vajalikke inimesi informeeritud –" vastas paater.

"Mis esemeid te korjate?" küsis ema.

"Igasugust talvevarustust," seletas paater – "ainult mitte suuski, öeldi meile. Suusad võivad torgata seltsimees Nikitinile ninna, kui neid hulgakaupa hakatakse üle viima. Muidugi, rahvusvahelisõiguslikult on meie tegevus täiesti lubatud. Sest see on rangelt eraalgatuslik. Valitsusel ei ole sellega üldse mitte tegemist. Aga kuna valitsuse olukord on nii narr, nagu ta on, tahab valitsus

vältida ka eraalgatuste kohta tekkida võivaid jutte. Tähendab, me kogume igasugust kootud kraami, sooja pesu, talvejalatseid. Kui meil on olnud kohati juba siin miinus kolmkümmend kraadi, siis seal ammugi. Lapimaa rindelt on juba teateid ka surnuuskülmumistest. Ja, proua – mitte ainult meeste asju, muuseas. Peamiselt meeste, seda küll. Aga ka naiste asjad on teretulnud. Nende kogumist organiseerivad peamiselt "Harmonia" daamid. Soomlastel on ju sõjaväes mitu tuhat Lotta Svärdi tüdrukut ja naist –"

"Kui suuri summasid te kujutlete, et teie inimesed annetavad –?" küsis isa.

"Ma arvan, viiest kroonist saja kroonini. Keskmiselt. Mõni pangadirektor võib-olla ka rohkem."

"Või mõni minister –?" arvas isa.

"Noh, võib-olla ka mõni minister. Aga siis eriti range diskretsiooniga, saate aru –"

Me jõime veel kolmanda tassi kuuma teed. Sest vana ja peaaegu mereäärne puumaja oli kõige kütmise peale vaatamata jahe. Isa martelli-klaasis püsis tase eelmisel kolmel millimeetril. Ja kui isa võttis pudeli kätte, et pakkuda paatritele veel kord selle õhtu teist pitsi, raputas too naerdes pead:

"Täna. Piisab. Siin majas tahaksin ma pigem täiskarsklane olla –"

Hommikul ütles paater, et ta oli maganud suurepäraselt, aga napilt. Sest ta oli leidnud mu riulilt Werfeli "Die vierzig Tage des Mussa Dagh" ja lugenud selle esimesest köitest kella kolmeks pool läbi. Kui me kohvilauda jõudsime, oli isa ammu läinud. Kell seitse kaksteist uksest välja, kell seitse viisteist Vöölmanni väravast sisse. Nagu iga päev. Stude trühvelkooke ema ei pakkunud, vaid üksnes Steinbergi võisaiu. Aga kohv oli paatri puhul täisoakohv ning mitte kofeiinitu "Haag" nagu sageli või mingi rukkikohv nagu harilikult.

Kui me tänades lauast tõusime, ütles ema: "Üks silmapilk –"

Ta läks isa töötuppa – ma nägin lahtisest uksest – tõmbas isa kirjutuslaua keskmise sahtli lahti ja võttis sealt valge ümbriku. Ta tuli söögituppa tagasi ja ulatas ümbriku paatritele:

"See on minu mehe poolt teie korjandusse. Nime ei ole tarvis mainida. Ega mäletada."

Ja ma pean ütlema: olin kogu õhtu ja hommiku arvanud, et meie külaskäik isa-ema juurde polnud õnneks tekitanud mitte mingit pinget. Nüüd sain aru: oli tekitanud küll. Ma ei tea, kui palju isale, emale, paatritele, kindlasti mingil moel ka neile. Mulle endale tekitatud pinget tajusin ma selle järgi, kuidas ümbrik võttis selle maha. Tähendab, nad olid omavahel paatrit vaagunud ja võtnud ta omaks.

Ma kujutlesin, kuidas isa ütles: "Hilda, aga ta on koššer poiss." Ja ema vastas: "Küllap ta siis on. Sina tunned ju niisuguseid poisimolkuseid paremini kui mina. Sest sina olid ise samasugune –"

Kui me "Kultase" poole ruttasime, mina järel ja paater külma pärast eriti kiirel sammul ees, kõrvad punased, sest talvemütsi asemel kandis ta ikka oma kitsaservalist kaabut, küsisin talle kuklasse:

"Indrek – sa vaatad – palju seal ümbrikus oli?"

"Mis sa arvad?"

"Ma ei tea."

"Arva."

"Viiskümmend krooni."

"Kakssada viiskümmend."

Mina ei öelnud midagi. Niimoodi teise kuklasse oli ebamugav rääkida. Ja pealegi pidurdas miski mind kuulutamast, et see oli kolmandik isa tollasest kuutulust, millest ta sai poole türidena majast, mille ta oli ehitanud, ja poole oma töö eest Vöölmanni juures. Kas kolmandik kuutulust oli palju või vähe, ei oska ma siinemaani ütelda. Aga igatahes oli see viis korda rohkem kui ma olin oletanud. Tähendab, ta identifitseeris end asjaga, mille peale see läks, viis korda enam, kui olin arvanud.

JUKU-KALLE RAID

Mis Heiti Talvikul kirjutamata jäi

Jälle tänaval sind puutun riivamisi
oh kuid keda puutun? Raban endal käest.
Saabub ründav sõber, kellel on ka nimi –
juba aastaid reedab oma nime kõigest väest.

Sõber, ei, las olla! Ega ma siis seda...
Mina tahan lihtsalt olla oma tooli pääl
Nurgas sõbra pruut on läinud idanema,
aga kui ta räägib on tal minu naise hääl.

Teisel korrusel kus surevad nartsissid
võõras kubermangus, imelikus toas
Paneb Talvik seinä sinise afiši
väga õpetliku, küsimus on oas.

See, kes ust ei sulgend, imbus vaikselt alla.
Mida kuradit, ka mul on vanemad!
Ühtki klaasikest nad mulle küll ei kalla
aga ukse taha ketti panevad

Õo Pääsküla peatuses

Ennem panust meenutan su vanust –
soovi kaartidelt ei julgend küsida
Mõtlesin su kauakestnud jutust
Mõtlesin kas soont saab nüsida?

Mitu korda käisid minul külas,
mina ka. Ja naabrid ulusid.
Tallinnast, sest väiksest Aasia külast
tahtsid pääseda. Nii päevad kulusid

Ei me pääse. Süües kasvab viha
kord need kellad meidki kaasa kutsuvad
Seni söövad ihad meie liha
nagu unelmatenälgas kutsud nad!

See mis oli, seda oli vaja.
Kes teaks lihtsalt aja lihtsaid tujusid!
Mäletad, me vana tuttav Kaja
küsis kord: Kas päevad sujusid?

*

MUL TULEB MEELDE ET MUL TULEB ELADA
panen vikati tagasi.
Enam ei tapa ennast ja muru.
Väljas on ammu hanged,
panen tuvile puru.

Ja kui ma tõusen ja seisan püsti:
roostes krants nuhib hoolega vikatit
pikaksveninud lõustas on tühjus

Ja see tühjus toob endaga rahu.

Tähed süttivad, võib-olla juhtub
Olla tänulik ette.
võib-olla näha
et korstnatest
suits vajub otse vette.

Tuvi hiilib salaja tупpa.
Koputamata. Kui paha!

Mälu reedab et suured asjad
känguvad väikeste taha.

*

LUGESIN KUUBA RAAMATUST: Merel
sõidavad kaubad ja sõprus.
Ja et on kole kui pommid kukuvad,
parem kui pomme ei kukuks.

Mõtlesin: hullude suured soovid
on nagu meie väikesed soovid.
Mõtlesin kui me teaks mida soovida,
muutuks me endale lukuks.

(Raamat sai ostetud poest "Võitlev Sõna"
ja koda "Oktoober" ta trükkis.
Need on kaks väga toredat sõna
neil laabus nii mõnigi trükkis)

Mürin vaibub kui äike jääb järgi;
Kuubas taevas ja raamatus
See mis ei kao jääb kindlasti järgi –
kõiksus ja saamatus.

Lootuse tagasituleku tunne
alati tulema
Hinge pikkus ja südame ränne
lõpuni olema

LAURI SOMMER

Mu vend
päeval mil jumal puhub laualt mu kaardimaja
pabertorni igal aknal tytarlaps
mata mind pihlaka alla kui koera
jalad säääl kust tõuseb varasygise päike
syda tyve juures
ja niudeile istuta tulp --
Ma ei lehka veel
ning peagi kangub maa
kevadeududes juba võib igayks
öelda et mind pole olnud
et Sinagi ainult mu mõtlesid välja
istudes lillede vahel suveõhtusel aknal
peos pisike koltunud raamat
yleni tyhi
vaid linnujälg tagakaanel
kauaks jäid sinna
vaadates säravat märki
mõtetes pesa punumas rohekas tuvi.
Nii nad räägivad – usu siis neid
kelle saapad jooksevad porisel teel
kelle käes sulab leib ja mahlane õun
usu neid

*

kole pilt vastik pilt
foto minust mille kinkis tädi
lugu alastinutvast lapsest lombis
riist poriga koos
puuoks sirutuv mu poole
kui näitav kõdunend näpp
õel marssalikepp – pilkav
/ - - - - /
siis ja nyyd loodan et hilised tunnid
toovad mulle puudutuse
läbi katkise talve surilina
näen Su huulte roosi õõtsumas
kauguses

mustal väljal
ja mu nukker suu ei tea õigeid sõnu
 sosistada talle –
 tyhi tuba
 laternavalgus
 pildil laual

*

märg põld ei igatse lund
 rahet ega põuda
 vaid ootab Sind
et lähexsid läbi ohakate
 tool kaenlas
 ning istuksid kaua
vastamisi tuulega
 yks lillakas pilv
 peatub rändavas taevas
 ega lähe ära
kuu tuleb ta varju
 ega lahku
 öö loojudeski
istub Su syles mytsiga hiir
 ja räägib muinasjuttu
 Sinust endast
kui kuupäevast suures kalendris
mille saabudes inimesed unustavad kõne

*

kolmapäev:
roheline uppunud kivi ja
LP-plaat,
A-kyljel nuttu, raginat,
astmahaigete luuletusi, tuult, verd,
B-poolle inglilaul, kõrged kitsad puud,
kaabuga mees tänaval,
suudlemas prygikaste, rändmuusikud eemal,
sygis ja suupill
ning Sina vahepääl,
võileivaga pingil kuristiku põhjas,
lõikasid kesknädala tykkideks
ultramariinse pildina haigest tydrukust,

nelk kaabus,
pannes kõik valesti kokku –
nii suur on unistus,
et masinavärk alistub:
grammofon käivitub tagurpidi
õäwuuazzhhuaapouuww w w

"Lahkumiskunst"

Ma pesin end.
Silmadest nirises liiva ja verd
kui pragunes nahk justkui savi
all juuste koltuva talvise rohu.
Seistes akna all
vastu õhtu leekivat kaljut,
seistes
vastu hommikut,
mil hall sulab takjavarte ja varblaste ymbert,
seistes kui pidulik surnu
ilmavaikuse sees,
kuni klaas lasi minuni tasase sõna
sellest,
et kunagi janune vool
tõukab ära kõik kivid.
Silmades syttib pyhadekyynal
ja punane värisev vaha saab täitma mu sooni,
myhama-naerma ka minus, kuid – –
Ronk ja kääbus on rääkima tulnud.
Ennegi tean, milleks end valmistan ette:
kui nad on lugemas vaikuse tumedat lauset,
mu silmade hyydvad kajakad
vaatavad viimast õhtut.

VEIKO BELIALS

Hingetõmbeaeg

Mu päevis aja hääletud on tuuled
Mu sõnus lahvandus mis põhjatu ja sünk
Sul kipsist Veenusena valged olid huuled
Need avanesid

Koolon

Möttelünk

Hääl hääletuses siugles nagu madu
Äng hinge lõikas nagu nüri saega
Üks lõpmatus mus äkki haistis kadu
Aeg maha

Minut hingetõmbeaega

*

Mu väändund tüvve lõikus lõõmav trumm
Leek haaras sinu tukslevvalged õlad
Õö kleepus meisse nagu kärssav kumm
ja uputas kõik kõlad ebakõlad

Kõik võnkumine igavikus sumbus
Aeg toolikorjul rippus nagu vöö
Me üle kerkis hõõguvtume lummus
Me ümber oli igavene öö

*

Õö mind muutis järveks
virvenduseks veel
murdund männi varjuks
jäljeks tolmund teel

Mööda seda rada
eal ei keegi käi
Õö mind muutis järveks
Hommik hiljaks jäi

*

Kuupaistepilk su silmis juhib mind
kui otsin lagendikku hõbedases udus
Meil kaasas on üks tummalt laulev lind
kuldpuuris mille hääbuv õhtu kodus

Sel välul kasvab öiti halle kive
Neist koidikul saab sülem musti usse
kes sosistavad ammuunund nime
mis randub ööde suurde rannatusse

See nimi udu uksed päästab valla
Lind hääletuna rökkab viimsest väest
Kesk lagendikku hommik langeb alla
Sa seisad hoides käsi minu käes

ning rõõmustad See ongi meie paik
Ja juuksed lõhnavad sul nagu männivaik

JÜRI KALDMAA

*

ON TUHMUND MU PÄEVADE KIRKUS.
Ja elu mind enam ei eruta.

Nüüd tolmun kui tarbetu tsirkus,
kus setukad enam ei peruta,

kus klounid ei kugista ahve,
kus alasti görlid ei hõõrita.

Poiss pime seal klimberdab klahve.
Ja kaalub, kuis puua end nõõrita.

Tütär külas lahutatud isal

Und nägi tütreke, kuis võrgutas mu meeli
kolm metsist mõrsja niudelohkudes,
kuis jumaldas juuksepalniku kaneeli.
Kuupaistel pruudi ilust kokkudes.

Laps ärkas. Pahur. Ummisjalu pages metsa,
et vältida mu kuid ja agasid.
Ei manitseda jõudnud: *"Kui jood järvest vett sa,
batsillidega tuled tagasi.
Too tädi polnudki nii häbitu, kui arvad.."*

Kui olin kaua laande vahtinud,
ramb tüdruk eha aegu naasis. Laused harvad.
Neid mõtuseid ta olla jahtinud.

Kodutu

Ja päikseketas vajunud ja kustund.
Veel õhus hõljub süte kirbe ving.
Mu ümber kõik on ähvardavalt mustund.
Kuu tuskab. Kaelas lumepilv kui ling.

Viib ära viimse, mida olen uskund.
Jääb pimeduses kurvaks üksik hing,
sest näha saan – mu siug ja libu – sust und.
Vaid säng on teine. Mängib sama sving.

End mulle pakkuda täib üksnes kerjuseit,
kel ainsaks sõbratariks kliimaks.
Mind kiibitseb ning kriibib piki reit,
ning kiidab peiupoisiks priimaks...

Pead paitab kuuse kare kleit.
Puu sooja puusa all nii suigun viimaks.

PUUD PURJUTAVAD HAIGLA AKNA TAGA.
All taeva paistes põskede Johann Sebastian Bach.

Veel kestab hetk, mil enam ma ei maga,
ent pole üleval, ei ole ellu ärgand. Ah,

ei leia prille kummutilt, ei kapilt.
Ja tuules laperdab nii helilooja lips kui frakk.

Ei leia prille. Paljalt põllulapilt
arg maestro lendab ära nagu varblane või hakk.

Ja udu tiheneb. Tuisk töötab ängi.
Ma olen äkki erk ja elevil ja hämmeldund –

kättpidi tirib tagasi mind süngi
seesama meelas neitsi, kelle niudeist nägin und.

Laul linnuks saamisest

Öö tulles süda krampub valust.
Must pilvekujuga ujub üle linna
kui hulgas, kellel pole ulualust,
kel kaenlas kelm – kapriisitar krahvinna.

Veel sõna kirjutada jõuan,
kui kuulen: akna taga keegi hingas.
On külmking säääl. Tal pärani on lõuad.
Ja õlal istub külmavõetud pingas.

Hirm haarab varrukast ning viivuks
jään kummargile kardinat varju.
Näen, kuidas kangas lehvib linnutiivuks.
Ma lendan aeda. Sööma pihlamarju.

Kaob mardus sinna, kust ta tuli.
Ja mulgi aeg on tuppa sooja minna,
kus süngi hõivand süüdimatu suli,
kel kaisus kelm – kapriisitar krahvinna.

MU HÄMARASSE PÄEVA ÄKKI

su soomussaba sähvis.

Sind, järvenäkki,

koer klähvis.

Tõin sulle reite alla tumba.

Kürb kähku tõusis vinna.

Jäi puusi rumba.

Hõng ninna.

Said tasuks korvi vissidega.

Pea haldjas uus mind hurmas.

Hiidtissidega

mu surmas.

JAAN NIILUS

MUINASJUTT

Järvepind peegeldab päikest, nii et kui purdel seisev naine tõstab käe silmade kohale varjuks, pole sest kasu, kui paneb käe silmade alla, samuti mitte, aga kui paneb ühe käe üles ja teise alla, siis näeb ainult läbi kitsa pilu ja see teda ei rahulda, pealegi on tobe niimoodi seista, pealegi pole tal tarvis midagi nii väga vaadata. Ta pöördub ümber ja kõnnib aeglaselt piki purret tagasi. Purre on oma kolmkümmend meetrit pikk ja toetub metallist õhupaakidele, nii et naise astumine paneb ta jalgealuse kõikuma, seepärast hoidub ta ringi vahtimast ja kõnnib ettevaatlikult. Ta on päevitusriiete väel, tema õlad liiguvad käimise rütmis edasi-tagasi, veidi edvistavalt, kuigi ta ei tea, et keegi teda jälgiks.

Purde kõrval vees, pilliroo piiril, lamab näkk ja silmitseb naist. Ta on küll sügaval vee all, aga kui naine sinnapoole vaataks, näeks ta näkki ja see püsiks tal surmatunnini meeles. Aga ta ei vaata, sest õõtsuv purre nõuab kogu tema tähelepanu. Kui ta vaadata tahaks, peaks ta seisma jääma.

Näkk toetub küünarnukiga kivile, tema pikad saledad jalad liiguvad vaevumärgatavalt, rohekaspruunid juuksed hõljuvad vabalt nagu vetikad. Tema nahk on väga tõmmu, mudakarva, ja tema sügavad mustad silmad ei liigu. Näki peas möllavad mustad ja erootilised mõtted.

On ennelõuna.

Sama päeva palaval pärastlõunal läksid naine ja mees paadiga järvele. Mees sõudis, naine toetus kätega paadipärale ja naeris paar korda nii valjult, et seda oli kuulda üle kogu tuulevaikse järve. Nende paat kündis veepinnale pikki hõbedasi triipe.

Korraga katkestas mees sõudmise ning tõusis püsti. Naine tõusis samuti. Nad hoidsid teineteisel kätest kinni ja tahtsid nähtavasti kohti vahetada ("Luba nüüd mina sõuan natuke"), ent paat lõi tugevasti kõikuma, naine kaotas tasakaalu, kukkus, ning mees, kes temast kinni püüdis haarata, kallutas paati liiga palju, nii et see läks ümber. Eemalt paistis ta nüüd suure roheline seljana.

(Mees: Juhtus midagi imelikku, nagu ei oleks me niisama vette kukkunud, ja et see paat nii kergesti ümber keerab, ei oleks uskunud... mulle nagu tundus korraks, et ma olin mingis toas, kus ma millegipärast olin juba ammu olnud, terve elu. Seal oli nii vaikne, et ei kuulnud isegi omaenda liigutusi. See tuba oli nagu unenägu. Seinu kattis mingi valge, vabalt langev siid ja kusagilt vist kiirgas sellist piimjat valgust. Ja ühe seina ääres seisis raudvoodi, vana, sajandivanune vähemalt. Pikad läikimapoleeritud varvad peatsis ja jalutsis, nuppudega. Voodit kattis samuti see lumivalge raske siid. Ja mina nagu nägin end sel voodil kükitamas, helesinise pidžaama väel. Mul olid juuksed lühike-seks põetud, ma kükitasin, pea kuklas, ja mu näol oli nagu mingi seletamatu tühjus.)

(Naine: Ma nägin näkki, ta viis mu oma lossi ja näitas mulle oma rikkusi. Ta tahtis, et mina tema juurde jääksin, aga mina ei olnud nõus. Tema ütles, et me võiksime seal kahekesi igavesti õnnelikud olla, ent mina muudkui raiusin vastu: ei, ei, ei, ma ei taha. Küll on lollus.)

See järv ei asu muidugi mingis kolkas, tema kaldad on üpris tihedalt asustatud, eriti suvel, nii et kui vette kukkunud naine ja mees taas veepinnale tõusevad ning paadist (see on plastikust ja uppumatu) kinni hoiavad, pole nende elu kuigi tõsiselt ohus, isegi kui nad ujuda ei oska. Keegi ikka juhtub hädalisi kuulma ja kiirustab appi, mõni juhuslik paadimees leidub ikka. Juba esimeste hüüete järel näevadki nad paati kaldast eemaldumas ja nende poole suundumas.

Paadis istun mina ja ma pole seal sugugi juhuslikult.

Hiivame mehega kahepeale kõigepealt naise pardale, seejärel ronib mees ise sisse. Tilkuvad ja erutatud, istuvad nad minu ees ega saa esiotsa sõnagi suust. Kuidas see juhtus, küsin ma, kas kallutasite paadi liiga kreeni? Ei tea, kurat, vastab mees, hakkasime kohti vahetama ja siis äkki käis ümber nigu kolaki, ma ei saa aru, kuidas see nii kergelt läks. Nojah, sihuke kitsas ja kumera põhjaga paat. Naine ei ütle midagi, on kägerasse tõmbunud, istub pingutatud poosis. Muidugi, märg kleit liibub tihedalt vastu ihu ja ta püüab seda varjata. Tema ponnistustest hoolimata on näha, et kleidi all ei kannata ta midagi. Õnneks on suvi, lämbe aeg, külmetamist pole karta.

Õngitseme nende paadi aerud välja, et need minema ei triiviks. Seejärel ütleb mees, et nad ei taha mulle rohkem tüli teha, viigu ma nad nüüd kaldale, küll nad ise leiavad uue paadi, millega sellele järele tulla, lainetust praktiliselt pole, nii et ega ta kuhugi kao. Aga ei, sest pole mulle mingit tüli, vastan, mis tast ikka siia vedelema jätta, haagime aga sleppi ja veame ära. Mees nõustub ebalevalt. Kougime vees ulpiva kinnitustrossi välja, mees mähib selle otsapidi ümber randme ja ma võtan kursi sadamale. Vaevaliselt see läheb, aga lõpuks jõuame pärale.

Purde juures astume mõlemad madalasse vette, veame kohalepukseeritud paadi kaldale ning keerame ümber. Naine seisab purdel, tema kleit on küll taženema hakanud, ent ikka peab ta seda veidikese aja tagant sirgeks venitama. Tema keelepaelad pääsevad nüüd valla, ta tänab mind ülevoolavalt ja kinnitab, et minuta käinuks nende käsi küll kehvasti. Ta kutsub mind suvilasse sisse astuma ja tassi teed jooma, aga ma keeldun. Mees tänab mind samuti, nimetab naerdes elupäästjaks ja veenab mind igal ajal sisse astuma, kui peaks tuju tulema. Luban seda kindlasti teha ja jätan hüvasti. Ja olge teinekord järvel ettevaatlikumad, lisan naljaga pooleks. Kui ma juba mitukümmend meetrit eemal olen, lehvatab naine mulle järele ja ma viipan aerudega vastu.

Õhtul, peale päikeseloojakut, kui soe suvine videvik järve kohal võimust võttis, olin ettemääratud kohas suure kase all. Suitsetasin ja ootasin. Siis oli näkk äkki kohal – ma ei näinudki, kust ja millal ta tuli. Tunnistasime teineteist tõsiselt. Hästi, ütles ta oma veidralt hüpnootilisel häälel.

Vaikisime. Ma ei teadnud, mida ta minust veel võis tahta, aga kokkulepe on kokkulepe. Kõik on korras, ütlesin ma, proovides jätta seda kõlama ühtaegu nii küsimuse kui konstateeringuna. Kõik on korras, vastas ta nagu kaja. Tema ainitine pilk häiris mind, ma polnud veel jõudnud sellega harjuda.

Ma soovin, et sa minule midagi teeksid, ütles ta.

Veel, küsisin mina, mida? Ma tahan, et ta minu juurde tuleks ja jääks, vastas näkk. Sul oli ju see võimalus, küsisin mina, miks sa seda ei kasutanud? Ma tahan, et ta ise tuleks ja jääks, et ta ise tahaks tulla mu juurde. Kuidas sa seda ette kujutad? küsisin mina ja kohe tundus see küsimus mulle tobe. Võis arvata, et ta ei mõistagi mu küsimust. Väga keeruline on seda korraldada, selgitasin, väga keeruline, ma ei tea, kuidas peaks seda tegema, ei tea, kas ongi see võimalik. Vaikisime. Näkk vaatas mind endiselt oma liikumatul pilgul. Vaikisime pikalt, pimedus muutus aina mustemaks.

Oletame, et ma seda teeks, küsisin lõpuks, mis ma saaks?

Mis toob su silmadesse sära, vastas ta täpselt samade poeetiliste sõnadega kui eelmiselgi päeval. Nüüd ma juba oskasin teda mõista, aga ma ei teadnud veel, kui palju on tema lubadustel katet. Ma mõtlen, ütlesin, mõtlen järele ja ütlen homme. Mõtlen, vastas näkk. Ei tea, kas ta sai aru, et ma tahan tema sõnade paikapidavust kontrollida, enne kui end järgmise lubadusega seon. Siis ma veel ei teadnud, et näkk ei valeta.

Kui ma üle heinamaa kodu poole läksin, hakkas kaste juba maha langema. Kahvatu kuu näitas mulle teed. Kodus sõin ja jäin kööki istuma. Ma ei kartnud, aga olin kõigeiks valmis. Ja näki uus soov – juhul kui ma peaksin seda täitma – paistis väga raske, palju raskem kui eelmine. Mul polnud aimugi, kuidas sellele läheneda. Kuidas veenda kedagi tegema midagi, mida ta sugugi teha ei taha? Ühe või kahe inimese päästmine merehädast on selle kõrval lapsemäng. Siis kõlas vali koputus.

Leivanuga pihku surudes astusin esikusse. Kes seal on? Vaikus. Mida te soovite? Peremees ise soovis, vastas ehmatavalt vali, kriiskav hääl, nüüd on asi korras. Väga hea, vastasin, rohkem pole midagi tarvis, head ööd. Hetkelise vaikimise järel vastas hääl (ilge, plekine krigin): nagu peremees soovib, nii ka tehakse. Rohkem ei kuulnud ma midagi. Veerand tunni pärast küsisin, kas rääkija on veel seal, ega saanud vastust. Piilusin ettevaatlikult üle ukse – tühjus. Tegin tuled surnuks ja heitsin voodisse. Noa võtsin igaks juhuks ühes. Välja vaatama minna polnud küll soovi.

Järgmisel hommikul vara, kui õues alles hahetas ja õhk oli jahe, selgus, et näkk oli oma lubadusest kinni pidanud, vähemalt esialgu. Öine külaline oli tõtt rääkinud. Kuuris seisis uhiuus läikivpunane BMW 730, ilma numbrita, aga paak bensiini täis. Kilomeetritelugeja näitas puutumatu nullirida. Võtmed ees, stereo sees, pagasiruumis tagavararatas. Ja juhiistmel, nagu räägitud, suur hõbedane Magnum, uus ja õline. Kõik, mida ma näkilt soovisin, oli olemas.

See pani mõtlema – mida kõike ma veel võinuksin soovida. Nüüd, mil näki võimed olid selgunud, hakkas soov sadama nagu rahet. Jaa, siin oli võimalus, millist iga päev ette ei tule. Ja see võimalus püsis teoreetiliselt edasi – pidin ainult välja nuputama, kuidas too valgepäine naine nii kaugelt saada, et ta vabatahtlikult näki juurde läheks.

Kuidas seda teha, ma ei teadnud. Olin terve öö sellest mõelnud, nüüd istusin oma uude autosse, keerasin raadio mängima, võtsin relva pihku ja proovisin uuesti keskenduda. Kas ei ole nii, et kui sa midagi väga ihkad, siis sa seda ka saad? Või on siin mingid piirid, mille ületamine on ja jääb võimatuks?

Ja mida see vabatahtlikkus üldse tähendab? Kui ma nüüd suvilasse sõidak-sin, mehe maha laseksin ja naise elu nii põrguks teeksin, et ta meeltesegaduses järve hüppaks, kas see rahuldaks näkki?

Vaevalt küll.

Aga kui ma neile midagi valetaksin? Huvitav, mis vale see peaks olema, mis sunnib kolmekümneaastast õnnelikus abielus naisterahvast järve minema?

Piirid, ikka tulevad piirid ette. Ometi istusin ma autos, mis oli tulnud teiselt poolt piire.

Aga äkki peituski nimelt siin võimalus, mida ma otsisin? Kui näkk minu jaoks lõplikke piire ületada suudab – küsimus on selles, kuidas ja kui palju ta seda suudab.

Õhtul istusin varakult, ammu enne pimedat kase all. Näkk ilmus kokkulepitud ajal. Seletasin ära, kuidas asjad on, ja uurisin, kas ta mind aidata saab. Seekord kestis tema vaikimine kauem kui kunagi varem. Jäta magama minnes aken paokile, lausus ta lõpuks. Rohkem me tol õhtul ei rääkinud.

Jälle ei märganud ma hetke, mil ta tuli. Võib-olla magasin, sest kahte ööd järjest naljalt üleval ei istu. Aga ärkamist ma ei mäleta. Vaatasin akna poole, päike oli just tõusnud, ja aknalaual seisis lind. Linavästriik.

Esimene reaktsioon oli vist midagi üllatuse-sarnast. Esimest korda jätan akna lahti ja kohe on lind toas. Linavästriik tegi paar kiiret sammu, vibutas sabaga üles-alla, uuris mind ühe, siis teise silmaga. Mõtlesin, et peaks ta minema ehmatama, enne kui päris tuppa tuleb. Pärast ei saagi enam välja. Aga siis ütles linavästriik: Tere.

Tol päeval me lendasime. Liuglesime aknalaualt alla, tõusime puulatvadesse, majakatustele, telefonipostide otsa, puhkasime, panime tiivad kokku ja söötsime jälle maa poole, sõitsime pikalt maapinna kohal ja siis pidurdasime. Liivasele teele jäi minust väikeste jälgede rida. Ma olin samasugune kui tema: must-valge pea, ümmargune kanamunasuurune keha ja pikad sirged sabasuled, hall kõht ja peenikesed jalad.

Ma seisin oma maja korstnal ja vaatasin, missugune maailm siit paistis. Proportsioonid olid muutunud: tühi purk trepiserval, millesse muidu mu käelabagi poleks mahtunud, kõrgus mul nüüd üle pea. Aga ma võisin suurema vaevata tõusta kõrge kuuse tippu, seista oksaraol, mille kergeimgi tuuleõhk looka painutab, ja juba järgmisel hetkel istusin kolmsada meetrit eemal kannul.

Päev kulus kiiresti, nagu oleksime lennanud mitte ainult ruumis, vaid ka ajas. Siiski jõudsin ma palju kasulikku teada saada. Vanad piirid olid igatahes kaotatud – kui neid kunagi oligi olnud. Enam ei paistnud näki tahtmine sugugi utoopiline. Ainult üks piir jäi püsima, see selgus siis, kui ma jälle oma toas istusin ja tegevusplaani koostas. See oli inimlik piir – hirm, kartus end jäägitult maha müüa, loovutada kolm tilka verd. Ent siis lahendasin ma sellegi probleemi.

Õhtul kohtusime näkiga, esitasin talle oma tingimused, seletasin detailselt, kuidas neid tuleks täita, ja ta jäi nõusse.

Pimedus polnud veel päris süsimust, kui me üle järvenurga lendasime, korraks purdel hinge tõmbasime ja siis edasi majade juurde liikusime, ühe vana kuuri poollagunenud katusel pidama jäädes. Meie ees üle hoovi asuva suvila akendes põlesid tuled. Istusime kannatlikult, ootasime, ja ma seletasin talle, kuidas ma seda ette kujutan, kelleks ta mind muutma peab.

Suvila uks avanes. Naine astus trepile, jättis ukse lahti ja seisis seal valguse käes tumeda teravapiirilise siluetina. Tagant langev valgus andis ta juustele omamoodi kuldse sära. Siis ilmus tema kõrvale mees, nad vahetasid paar sõna, mees süütas taskulambi, valgusvihk jooksis kiiresti üle õue. Naine võttis

mehelt taskulambi ja läks endale teed näidates eemale, elupuukehi taha. Kostis vaikset solinat. Sel ajal süütas mees sigareti ning nõjatus vastu uksepiita. Naine tuli pimedusest välja, istus trepile mehe juurde. Jälle räägiti midagi. Siis sai mehel suits otsa, nad sisenesid majja, tõmbasid ukse kinni ja oli kuulda, kuidas see lukku keerati. Peagi kustusid ka tuled akendes, maad võttis pimedus.

Ootasime veel tükk aega. Taevasse tekkinud kõver kuu jõudis pika teekonna läbi teha, enne kui me jälle liigutasime.

"Mmm, ärka! On aeg, me peame minema hakkama.

Mis tobe küsimus, sa ju tead, kuhu, me ju teame seda koos. Tõuse julgesti, aga ettevaatlikult, et tema ei ärkaks ja segama ei tuleks, tema ei tea midagi, ta võib meid segada.

Võiks juukseid kammida ja end ehtida, aga praegu on pakilisemaid muresid. Küll hiljem sead end kaunimaks – see tuleb hiljem, usu, ja praegu on hea, kui sa oled just loomulik.

Ole ettevaatlik, lukuklõps võib ta üles ajada.

Nüüd kähku, peame kõigepealt majast eemale saama. Nad tahaksid meid takistada, me erineme ju neist. Pööbel.

Ärkaski pööbel, panigi tule põlema. Ei, meid tema pilk enam ei püüa."

"Viiivi!"

"Mmm, meid oodatakse, me oleme teistsuguseks eluks loodud ja meie aeg on kätte jõudnud, nüüd me läheme. Kuuled, kuidas süda lööb?"

Ära sega, pimedus. Varja mind jälitaja eest, aga ära varja teed minu eest. Kus sa veeks muutud? Võta mind endasse, kui tahad, ja lase ma lähen sust läbi, sest ma tahan, olen alati tahtnud minna ja nüüd lähengi. Missugune tunne.

Siia jätan oma öösärgi, et nad selle leiaksid. Mmm. Siin on vesi juba lähedal. Näed vett, pimedat ja kutsuvat vett? Tead, mis sind ootab? Mis sulle osaks langeb? Näed?

Tunned ära?

Tere, kallid.

Nüüd võin teid kahekesi jätta."

Kas ma järgmist hommikut oskan kirjeldada?

Ärkasin selle peale, et tema astus tuppa.

Kuidas sa sisse said? oli minu esimene reaktsioon, olin ukse kindlasti lukku keeranud.

Ta naeratas, kehtas õlgu ja ütles: Tere. Siis lasi ta kohvri käest. Ta seisis keset põrandat ja vaatas uudishimulikult ringi. Kõige hämmastavam oli tema juures konkreetsus, oli ju tegemist mateeriasse valatud ideega, ja ometi seisis ta seal täpselt sellisena, täiesti reaalsena, seljas ainult niisugune pluus ja niisugused püksid, mitte mingid ideed. Tõsi, otsevaates sarnanes ta originaalile täpselt.

Tõusin voodis istuli, et teda silmitseda. Vaatasime teineteist tükk aega vaikides, tema näol püsis äraolev naeratus.

Kust sa tuled? küsisin ma siis. Tema laiutas käsi ja vastas naerdes: Ei tea. Ei tea? Aga kus sa eile olid? Eile polnud ma kusagil, vastas ta, ma eksisteerin esimest päeva.

Sellele oli raske vastata. Minu mõtlemine kippus ikka veel loogikat otsima, isegi pärast viimaste päevade sündmusi.

Mis sul kohvris on? küsisin edasi. Sa peaksid teadma küll, mis seal on, vastas ta ja sikutas kohvri voodi ette. See oli nii raske, et ta ei jõudnud seda korralikult tõstagi. Eks vaata järele.

Ronisin teki alt välja ja lükkasin kohvri pikali. See langes raske mütsuga. Tema vaatas mulle otsa nagu julgustades: Tee lahti!

Ma polnud nii palju raha varem näinud. Kui kõik enne seda päeva minu sõrmede vahelt läbikäinud rahad kokku liita, jääks summa ikka tublisti väiksemaks kui see, mis nüüd minu ees vedeles. See kõik kuulus mulle.

Me oleme ropult rikkad, tuli mul mõttetult üle huulte.

Jaa, vastas tema hääle minu kõrva juures. Ta põimis oma käed ümber minu. Vaatasin teda – jah, need silmad pärinesid tollelt vanalt prantsuse postkaardilt, mille ma eelmisel õhtul näkile olin andnud. Ja samas näis mulle, et ma tunnen ta ära. Kas sa tõesti ei mäleta eilsest päevast midagi? Ta raputas rahulikult pead. Paistis, et siiralt. Ta ei mäletanud, kuidas me kogu eelmise päeva ringi olime lennanud, ei mäletanud ka seda, mis öösel oli juhtunud. Tunnistajaid ei olnud, oli ainult üks uus naine – ideaalne, minu tellimuse järgi tehtud naine. Reaalne, lõhnav, soe, elus.

Istusime voodile ja hakkasime teineteist uurima nagu lapsed. Kaks ühtaegu ideaalset ja reaalselt keha.

Terve selle päeva kummitas mul peas mõte, et nüüd võin ma kõike, nüüd on minu vabadus piiramatu.

Edasi läks kõik normaalselt: sõitsime linna, müüsimme järveäärse maja maha, ostsime uue. Auto panime garaaži. Elasime uues majas viis nädalat, siis hakkas sügis kätte tulema. Me tegime pulmad ja sõitsime pulmारेisile, mis venis ühtekokku pikemaks kui kaks aastat. Ühelgi kontinendil ei viibinud me vähem kui kolm kuud korraga ega rohkem kui kuus kuud järjest.

Raha investeerisin suuremalt jaolt Eestisse. Suurt ega kiiret kasumit siit esialgu ei tule, aga meile piisab äraelamiseks ka selle ühe kolmandiku protsentidest, mis välispankadesse sai paigutatud. Eestisse investeerimine on rohkem eetika küsimus (muidugi juhul kui sul on seljatagune kindlustatud nagu minul) – sest iga vähegi kainelt mõtlev inimene saab aru, kui hädasti meie noor vabariik praegu investeringuid vajab. Ja mida kõvemat konkurentsi väliskapitalile suudab pakkuda Eesti oma kapital, seda parem, sest lõppude lõpuks teame me ise kõige paremini, millises riigis me elada tahame – see on ju meie kodu. Meie ei taha Eestit ära osta, meie tahame siin lihtsalt ise peremehed olla.

ANDRES VANAPA

*

Ja kassil kevad mööda läks
ja läks ja läks ja läks.
Ei huvitanud teda hiir
ei juustutükk ei hiir.
Ja mööda läks ja läks
ja läks ja kassil kevad läks.

*

Valgepunasekirju kass
ja must tuhvel.
Kass armastab tuhvlit
missugune kurb pilt.

*

Kuubalasel valged püksid
tõt-tõde-tõt-tõt-tõt-tõt-ta.

*

Galaktikad musta auku
lups ja lups
kõlab pisut kiimaliselt.
Mina jalutan
mustade aukude vahel
kõlab päris kiimaliselt.

*

Kõikides asjades see
ja seda ei ole
ole, ole, ole.

*

Päris kaugele
on lennanud
me linnuke.

*

Siis grammofonimuusika
nii sulnilt, sulnilt
mängis
siis grammofonimuusika
nii sulnilt, sulnilt
mängis
siis grammofonimuusika
nii sulnilt, sulnilt
mängis
siis grammofonimuusika
nii sulnilt, sulnilt
mängis.

*

Sügis paha
talv paha
kevad paha
ja suvi paha.

*

Kõrge on mu üürike
minu elu üürike
laske ja laske.

*

Ja kui ükskord surnud olen
siis mina alles tean.

*

poleks muna
poleks muna

*

Kärbes lendab üle pää
küll on hää
küll on hää.

REIN SALURI

SISSEJUHATUS PATAFÜÜSIKASSE

Valge paberileht tõrgub vastu, ajab ennast tagajalgadele püsti. Peab seda perutamist taltsutama, käega lehte kinni hoidma, et teine käsi saaks näiliselt vabalt üle lageda lehe kirjamusta kribistada, ikka vasakult paremale, vasakult paremale, tüütult edasi ja tagasi nagu... Ei mingeid kujundeid! Tuleb lihtsalt täita tühjust. Ja talitseda iseenda kärsitust, pikendada Sissejuhatust kui lõputut eelmängu, kui laiska nautlemist, lükata edasi väsinud kokkuvarisemist, kui kõik on jälle selge ja tühi. Milleks koogutada tundmatuse kohal, lapata lahti ja laiali ikka sedasama uut ja põnevat – mis see on? mis on selle nurga taga? – teades ammu, et pole midagi peale teadasaamise, et ongi, on küll.

Igäihele jäägu õigus leiutada jalgratas, unustades pii-ruudud ja diagonaalid, kujutades vaid vaimus ette ringi, sõõri, ratta veeremist.

Kohe tulevad tegelased. Kohe läheb lahti. Ikka ajas, kohas ja ruumis. Nii saame teada, mis on mis. Kahjuks. Säilib küll lootus, et midagi ei saa aru, et üheleegi küsimusele ei tule vastust.

Veel enne aga meenutan Tadeusz Różewiczit: *"Today, october 31, 1966, I am on the verge of going up. I have no desire anymore or the necessary energy; I don't believe in the need of bringing this play to life"* (*Birth Rate, The Biography of a Play for the Theater. Dialog 4, 1968*).

Tuleb vanem meesnäitleja, kes meenutab sümpaatselt kedagi, aga ta ei mängi iseennast.

Tuleb ka noorem mees, võib-olla sarnaneb ta naabrile rohelistest linnaosast, kus tapetakse vähem inimesi kui mujal.

Nad hakkavad ümber riietuma. Vanem teeb seda rahulikult, ta on lugematuid kordi loobunud põgusast kestast ja uue maski ette tõmmanud. Noorem rabeleb innukalt.

Üks muundub Arlekiiniks, teisest saab Pierrot.

Ilmub kohale lavastaja, keegi ei tea, kes ta tegelikult on, aga ta kannab sajandi alguse lõvitaltsutaja sabakuube, laiutab prostseeniumil ja all saalis, sõitleb näitlejat, kes olevat valesti kostümeeritud, ta tahtvat hoopis midagi muud teha, mitte seda igavest kahepalgelisust.

Vanem näitleja ütleb midagi ropusti, näiteks "Ja perset!", noorem on valmis uut mängu mängima, tal on tõesti kõik veel ees. Nad nühivad grimmi maha ja kirevad rõivad jäävad neist lavalaudadele, küll korjatakse need kunagi üles ja riputatakse riidelattu, kõike võib vaja minna, iial ei või teada, millal on vaja roostetanud neljatolline nael pappseina lüüa.

Vanem näitleja on oma tsiviilrõivad tagasi selga saanud, ta lirtsatab läbi hammaste ja kõnnib lava keskpunkti, kus seisab üks logisev tugitool, millele võib siiski veel toetuda.

"Ära mine sinna!" karjub lavastaja. Ta seisab ikka lava veerel ja kõigub justkui tugeva tuule käes. Vanem näitleja istub tooli ja naerab.

"Aga mina?" küsib noorem mees, ise kuulekas ja alasti, ta ei tea, mida talle pakutakse.

"Sa unistad kindlasti Hamletist, kõik te muudkui aga unistate Hamletist, aga mina võin sind ka Opheliana näha," ütleb LAVASTAJA, ta on äkki üllatavalt suur ja põeb agorafobiat (kreeka keeles "agora" – väljak, "phobos" – hirm), mis on legendikupelgus, haiguslik hirm väljakuist või lagedaist kohtadest üle minna.

Noorem näitleja on häämingus, ta ei tea, kas naerda või nutta. Vanem muudkui naerab ja kõigutab ennast ohtlikult toolis, mille jalgu on aeg järeanud.

"Ära losuta seal toolis!" hädaldab lavastaja, taas on ta väike ja loomulik. "Sa läksid sinna meelega, sa tead, et ma ei saa üle tühja lava tulla!"

"Muidugi. Ma hoian targu eemale," ütleb vanem näitleja, tal on hea tuju ja ka tema on valmis alustama uut ja huvitavat. "Mida me siis täna mängime?" küsib ta sõbralikult ja kollegiaalselt, ta on elus palju inimesi kohanud ja võib endale aeg-ajalt leebust lubada. "Villoni? Defoe'd? Cervantest? Dostojevskit? Genet'd? Nad kõik on omadega plindris olnud ja kõik kinni istunud nagu sina seal lavast väljas."

(Kas on saali ja tühja ruumi vahele tõusnud läikiv tehissein, mis paistab küll läbi, aga eraldab?)

"Nad kõik on kirjanikud, ma tean," ütleb noorem näitleja, kes endale veel eesriide siilu üritab ümber tõmmata, aga sealt ilmub lagedale autor, kes näeb veidi pulstunud välja.

"Mina ka. Mina olen kirjanik," ütleb autor häbelikult.

Lavastaja: Aga minu meelest oled sa...!

Autor: Kuidas te ütlesite?

Lavastaja: Kas ma pean kordama?

Autor: Te ütlesite, et "aga minu meelest oled sa s...!" See on jäljendamine. See on plagiaat. Ma tean. Nii on kirjutanud juba Daniil Harms, näiteks. Mees, kes kirjutas "Jekaterina Bami" ja käis enne esietendust mööda Nevski prospekti ringi, koerakutsikas rinnataskus, ja kutsus kõiki teatrisse "Jekaterina Bami" vaatama. Ta on kirjutanud neli pilti sellest, kuidas inimene hämmastub, kuuldes uudseid mõtteid. (Vuristab kiiresti paberilehelt lugeda.) Esiteks. Kirjanik: Mina olen kirjanik. Lugeja: Aga minu meelest oled sa pask!

Lavastaja: Ma protesteerin! Ma ei öelnud niimoodi! Ma oleksin öelnud "sitt".

Autor: Kuulake edasi. "Kirjanik seisab hetke rabatuna sellest uudsest mõttest ja variseb siis surnult maha. Ta kantakse välja. Teiseks. Kunstnik: Mina olen kunstnik. Tööline: Aga minu meelest oled sa pask! (Kunstnik lahvatub valgeks kui voodilina, kõigub kui rohukörs ja sureb äkitselt. Ta kantakse välja.) Kolmandaks. Helilooja: Mina olen helilooja. Vanja Rubljov: Aga minu meelest oled sa pask! (Helilooja vajub raskelt ohates kokku. Ta kantakse samamoodi välja.) Ja neljandaks. Keemik: Mina olen keemik! Füüsik: Aga minu meelest oled sa pask! (Keemik ei kosta enne midagi, vaid kolksatab põrandale.)"

Lavastaja: Ma ei tahtnud kedagi jäljendada. Te ise alustasite repliigiga "Mina olen kirjanik". Nii on öelnud tuhanded.

Autor: Aga ometi on mul õigus. Tõepoolest, ma olen kirjanik. Selles ei pruugi näha midagi enneolematut, ja ma ei jäljenda kedagi, ma tõden fakti. Ma olen kirjanik.

Lavastaja teeb rõvedavõitu liigutuse, mille peale Autoril paberilehed käest pudenevad ja lavalaudadele langevad. Noorem näitleja laseb eesriidest lahti ja korjab neid üles, tal on head kombes.

"Seisa paigal!" karjatab Lavastaja ootamatult, talle on üks mõte pähe tulnud.

Autor: Ma seisan paigal. Ma ei kuulu nende kuue autori hulka, kes lavastajat taga otsivad.

Lavastaja: Ega ma teiega räägi. (Viipab nooremale näitlejale.) Tule siiapoolle, mul tuli üks mõte pähe.

"Mina küll ei läheks," hoiatab vanem näitleja, noorem ebaleb hetke ja astub siis läbi sädeleva seina, nagu poleks seda ollagi.

Lavastaja: See oli hea, kuidas sa neid käsikirja lehti põrandalt üles tõtsid. Võiks teha nii, et kisume ühe õnnetu näitemängu tükkideks ja siis te võtate igaüks juhuslikult ühe tüki ja mängite seda juhuslikku teksti ja juhuslikku rolli ka, ja muutute koos selliselt juhuslikult, ometi aga sihikindlalt. Teeme ära!

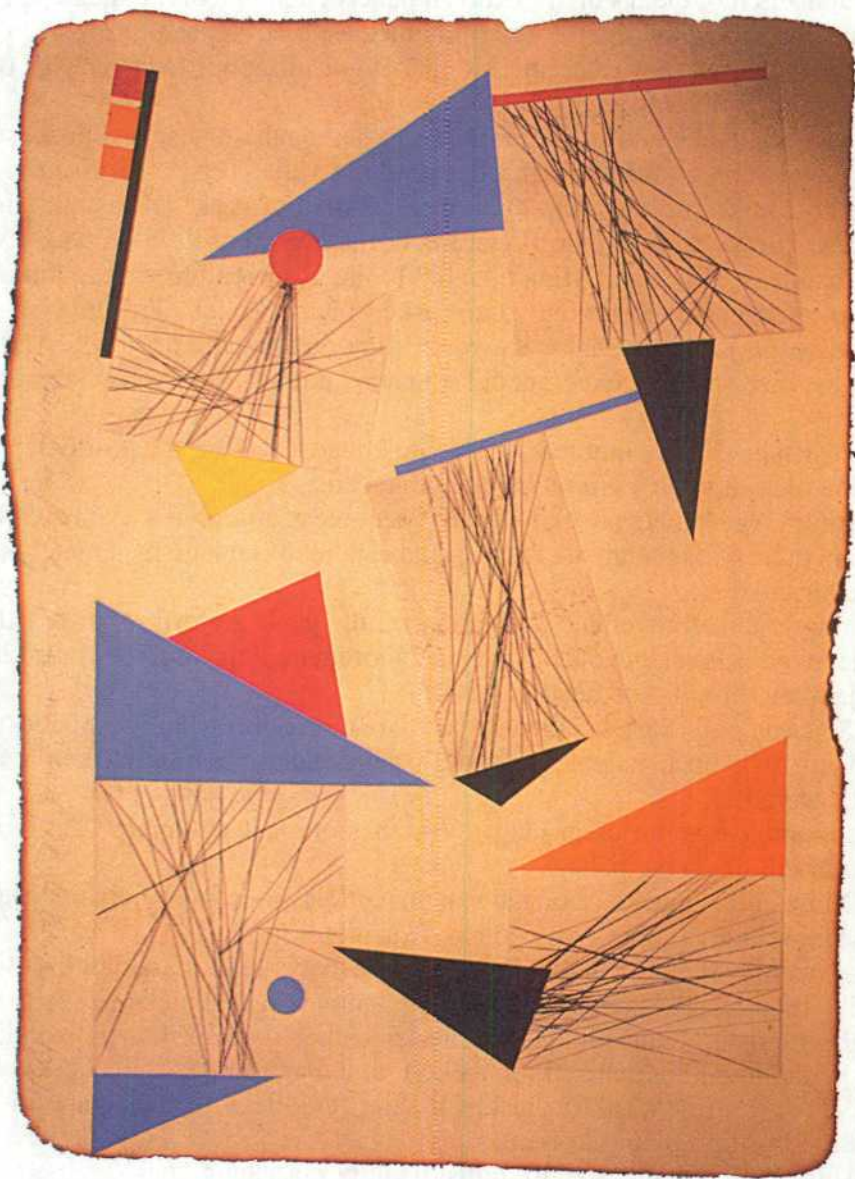
(Võtab autorilt käsikirja ja kisub selle tükkideks, heidab paberid lavale laiali.) Hakake aga üles korjama.

Autor küürutab ainsana, ise niutsab kui peksasaanud koer.

Vanem näitleja: Ega ikka ei tee küll.

Noorem näitleja: Mul on üks tuttav helilooja. Ta kirjutab arvutil aleatoorilist muusikat. Arvuti teeb valmis ja trükib ära ja helilooja rebib lindi tükkideks ja

Aili Vahtrapuu. "Konfliktid II". Kuivõõel, akrüül. 60x78cm. 1991.

Aili Vahtrapuu. "Skulptuurid II". Kuivnõel, akrüül, 60x78cm. 1993.

viskab paberikorvi ja sobrab siis sealt neid tükke ja kirjutab maha, mis ette juhtub.

Lavastaja: Miski teile ei sobi.

Vanem näitleja: Kas te teate, mis on ühist Ossip Mandelštamil ja Andres Vanapal? Nad ei saanud üle turuplatsi mindud. Ma tean, ma läksin ükskord Vanapale appi, kui ta Raekoja platsil hädas oli. Ta on selle ise üles tunnistanud.

"Põld lage on

ja pilvi pole taevas

üks värav krääksub

nagu oleks vaevas

ja tee peal valge maanteetolm.

Ja äkki tekib hirm

kui tume pilv."

Eks ole kena? Teeme ära?

Lavastaja: Kas sa narrid mind?

Vanem näitleja: Ja Mandelštamil oli selle talutamise jaoks kohe eraldi noorik, kes teda lagedatest kohtadest üle aitas. Ja sa kuula!

Да я лежу в земле, губами шевеля,
но то, что я скажу, заучит каждый школьник:
На Красной площади всего круглей земля
И скат ее твердеет добровольный,
На Красной площади земля всего круглей,
И скат ее нечаянно-раздольный,
Откидываясь вниз - до рисовых полей,
Покуда на земле послседний жив невольник.

Noorem näitleja: Bulgakov kartis ka üle tänava minna. Sellepärast ta teatrile kirjutas ki.

Lavastaja (peast kinni haarates): Ei, ma ei suuda enam. Te tapate mu ära.

Autor ilmub lagedale.

Autor: See on hea mõte. (Vanemale näitlejale, vandeseltslikult silma pilgutades ja noorema näitleja ees vanainimeselikult pugedes.) Üks teist võiks olla Surm, aga veidi loid, veidi apaatne, kes õieti ei viitsigi vikatiga vehkida.

Vanem näitleja: See mulle meeldib. Ma mängin seda.

Autor: Teine võiks olla Timukas, aga selline noor ja algaja, ta võib ka viga teha, aga talle antakse andeks, sest vigadest õpitakse. Näitlejail on juba uued kostüümid seljas – mustas kuuces Surm loivab, vikat seljas, mööda lava ringi ja haigutab, punases kapuutsis Timukas tõstab kirvest.

Autor: Ettevaatust!

Aga juba on noorem näitleja rolli sisse elanud ja kirve lavastajale selga löönud. Lavastaja variseb kokku ja lebab vereloigus.

Vanem näitleja: Kas juba läbi? Kas juba peab kummardama! Ma ei jõudnud vikatit luiskama hakata.

Noorem näitleja: Oli vist liiga realistlik.

Autor: Tegijal juhtub. ahtlaselt Woody Alleni moodi. Mäletate, Nat Acker-
Kriitik (saalist): Liigraja magamistoas, kus põrand oli üleni vaibaga kaetud
ja keskööl koppe pea ja karjatab): Suu kinni, sa parasiit! Näitlejad tahavad
Lavastaja aga nüüd ei saa nemad läbipaistvast lavaseinast läbi, nad
kohvile ärgi ja neid hakatakse rahvale raha eest näitama kui teatri vange.
tam

arelsõna Sissejuhatusele.

Isegi *Petit Larousse illustré* kirjutab, et ""Pataphysique – science des solutions
imaginaires", inventée par Alfred Jarry". Ja Göteborgi patafüüsiku Claes
Hylingeri kodus lugesin, et ta "kombinerar mängtydighet med enkelhet, det
djupsinniga det banala".

Jahah.

Elagu Ubu pealegi oma elu ja las doktor Faustroll teeb ja arwab.

Kes viitsib, see olgu.

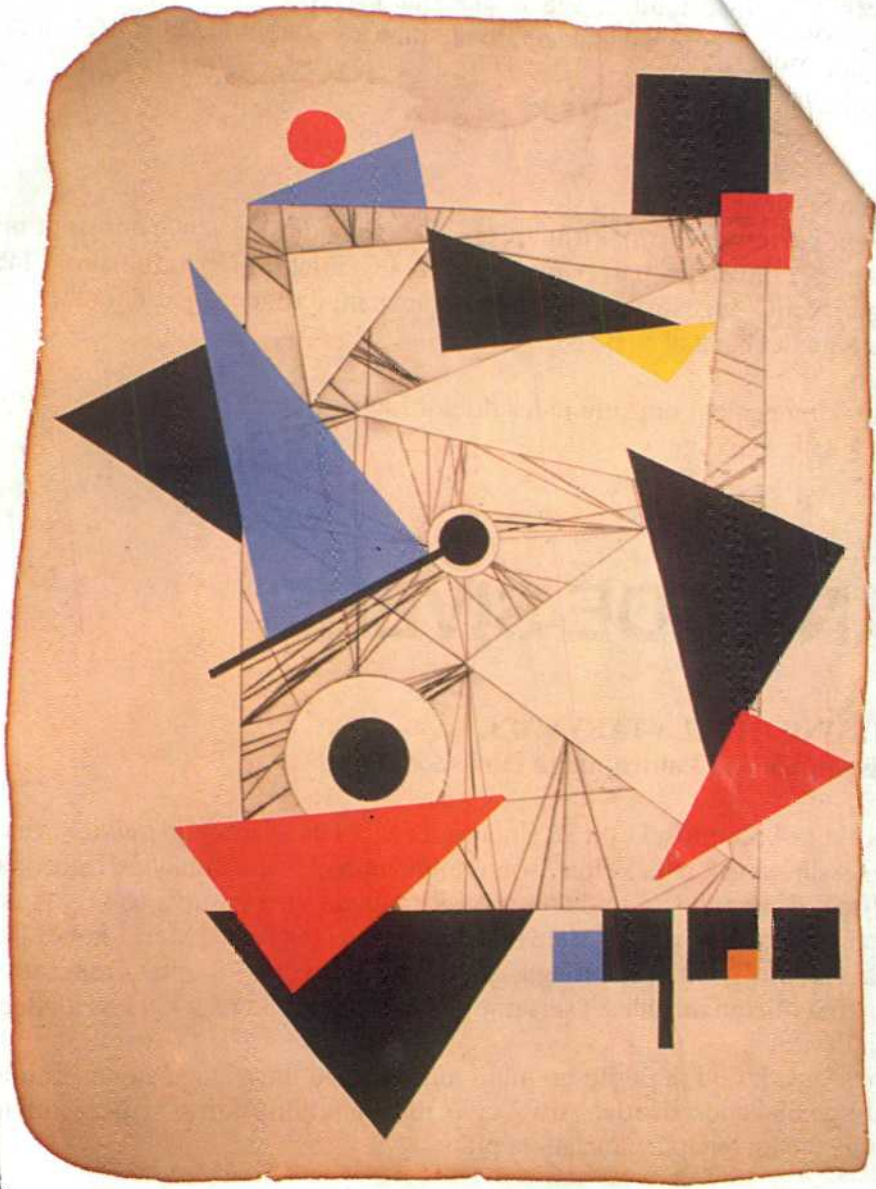
FANNY DE SIVERS

HALL-SINISE LILLA TAEVA ALL

Kohvikutunde Aili Vahtrapuuga Pariisis

Kunstnikuga kohtumiseks on St. Etienne du Mont üks paremaid paiku Pariisis.
See renessansskirik oma kolme frontooniga näib olevat ainulaadne Euroopas.
Detailirohkes sisemuses, mida on raske kirjeldada ilma vastava oskussõnast
kuta, paistab kirjandushuvilistele silma pea-altari taga asuv Maria-kabel P
cali ja Racine'i hauaplaatidega, ja Püha Jenoveva (Sainte Geneviève
pronkskirst tuletab meelde, et seisame siin künkal, kus kunagi hakkas idan
Pariisi ülikool.

Renessansi kujud ja pildid on minu meelest küll ilusad, aga samas k
igavad – pealiskaudsed, ütleb Aili –, aga selleaegne ehituskunst ei tüüta k
ta rõõmustab ka tänapäeva vaatleja pilku.

Aili Vähtrappu. "Liikumine varjuga". Kuivnõel, akrüül. 60x78cm. 1994.

*

Mul on seekord Braque'i aasta, st et värvidest, mis mind eriti ligi tõmbavad, seisavad esikohal pruun, hall ja must, mida võivad elustada mõned eredad laigud või täpid. Aili must kleit sobib suurepäraselt Cluny kohvikulaua pruuniga, ja parajat halli tooni lisandub rooma termide varemeist teispool tänavat. Aili heledad juuksed kannavad kaasas loojenevat päikest.

Aili kõneleb oma töödest ja edust Jaapanis. Vaatame koos pilte. On see mulle liiga abstraktne? Figuratiiivse maalikunsti puhul on enamasti kerge ära tunda autori mõtteid, abstraktse kunsti viga või eelis on see, et vaatleja fantaasia saab sealt välja tuua iseenda soove või obsessioone. Nii võib Mondriani "Arengus" näha ainult kaht ristuvat pulka, millele tahaks külge haakida mõnd lopsakalehelist väätkasvu...

Aili Vahtrapuu kasutab geomeetrilisi elemente, punkte ja jooni. Domineerivaks vormiks on kolmnurk. Värviskaalal esineb palju sinist ja punast. Siin on tunda ülekannet varakristlikust koloriidist. "Inimese alateadvuses liiguvad lihtsad algelemendid: õhk, vesi, tuli, minimaalsed geomeetrilised vormid ja peamised värvid. Nendega mängimine toob esile emotsioone."

Aili ei salga maha, et Kandinsky on siin oma vaimsure otsinguga jälgi jätnud. Aga tõeluse uurimine objektiivsuse all näib olevat kõikuv pind, millel ei saa midagi tõestada. Või siis jätta kõik muu ja sukelduda metafüüsikasse. Igatahes värvid meeldivad mulle. Need on reaalsed ja eufoorilised. Värv saab lõpuks kujundist jagu, aga kolmnurk jääb siiski püsima nagu kõige oleva alus. Sest maailm pole sugugi binaarne, nagu seda arvab informaatika, maailm on pigem ternaarne, minu teada isegi trinitaarne. Need kolmnurgad siin paistavad dünaamilised, heatujuliselt vibreerivad. Võib-olla eksin. Aga see pole tähtis. Tunnistan lihtsameelselt, et on pilte, mida vaataksin meeeldi mitte ainult ateljees või muuseumis, vaid ka oma toa seinal.

*

Palais Royal'i sissekäigu kõrval asub Café de Nemours. Meie ette jääb Comédie Française ja Ooperi avenüü nurk suliseva purskkaevuga. Seletan Ailile Montpensier' tänavat, mis on säilinud sellisena, nagu ta Revolutsiooni ajal oli. Kas te loete Balzaci? Kas see pole meeletukas raam "Isa Goriot" ja tema tütarde eluvintsutustele? Kahju, et turistidele niisuguseid kohti Pariisis üldse ei näidata.

Comédie Française'i sammaste taha kasvavad pikad varjud. Kõigil esemeil ja olevustel on oma varjud. "Tähtis oleks tõusta suuremaks kui oma vari," märgib Aili. Aga milline peab olema valgus, et selline *dépassement* ('ületus') teostuks?

Seekord on mul sinine periood. Naudin Aili indiaanimotiivilisi kompositsioone jõuliselt helesiniste kõverjoonte ja voluutidega, mida palistavad peened

punased ja valged ribad. Miks just selline sinine? Kas see ka suudab luua varje? Ja kas ei võiks ka olla varje, mis muutuvad aja jooksul heledaks, läbipaistvaks, nii et nad lõpuks ei olegi enam varjud?

Pariisi tolmhall pilvekate lõheneb ja tükike sinist taevast helendab linna kohal. Üks pisike lillakas pilvekägar ilmub ei tea kust ja ujub sellest läbi. Linn on nagu mosaiik, millest igauks peaks suutma valida oma killu.

*

Meie Pariisi-kohtumistel on olnud palju juttu maalikunstist ja värvidest. Küllap sellepärast, et elamiseks on meil mõlemal vaja värve.

Montmartre'is avastasin, et Aili on ka veel suurepärase fotograaf. Istusime Püha Peetri kiriku ees väikesel vanal külaplatsil, arvatavasti kohal, kust Püha Dionysius (Saint Denis) oma maharaiutud peaga üle läks, ja vaatame fotosid Quiberon'i poolsaarelt, kus Aili oli veetnud osa suvepuhkusest. Vist ükski prantsuse kunstnik ei ole veel sel määral sisse vaadanud looduse "abstraktsesse kunsti", mis Bretagne'i rannal võtab hämmastavaid vorme. Seal on kangastena kokkukortsutatud kivilademeid, üksteise otsa kuhjatud mineraalplaatide virnad pruun-hallides toonides laikudega, tundmatute muinaslinnade müürid, mingi maast üleskerkiv unise ilmega koletis... Ja kas need siin ei võiks olla hiiglase põlved, kelle keha on maetud adru alla?

Oi, need pildid ei tohi jääda lausahtlisse! Kas neist ei saaks teha raamatut?

Pariisi siluett all orus on hall. Sakiliste katuste seas võib ära tunda Pantheoni kupli ja Montparnasse'i pilvelõhkujat. Eiffeli torni taga aga ootavad lilled tormi ja sadu kuulutatavad pilved oma tundi. Õhtutaevas lähevad tihti roosa, punakas-kollane ja lilla segamini.

*

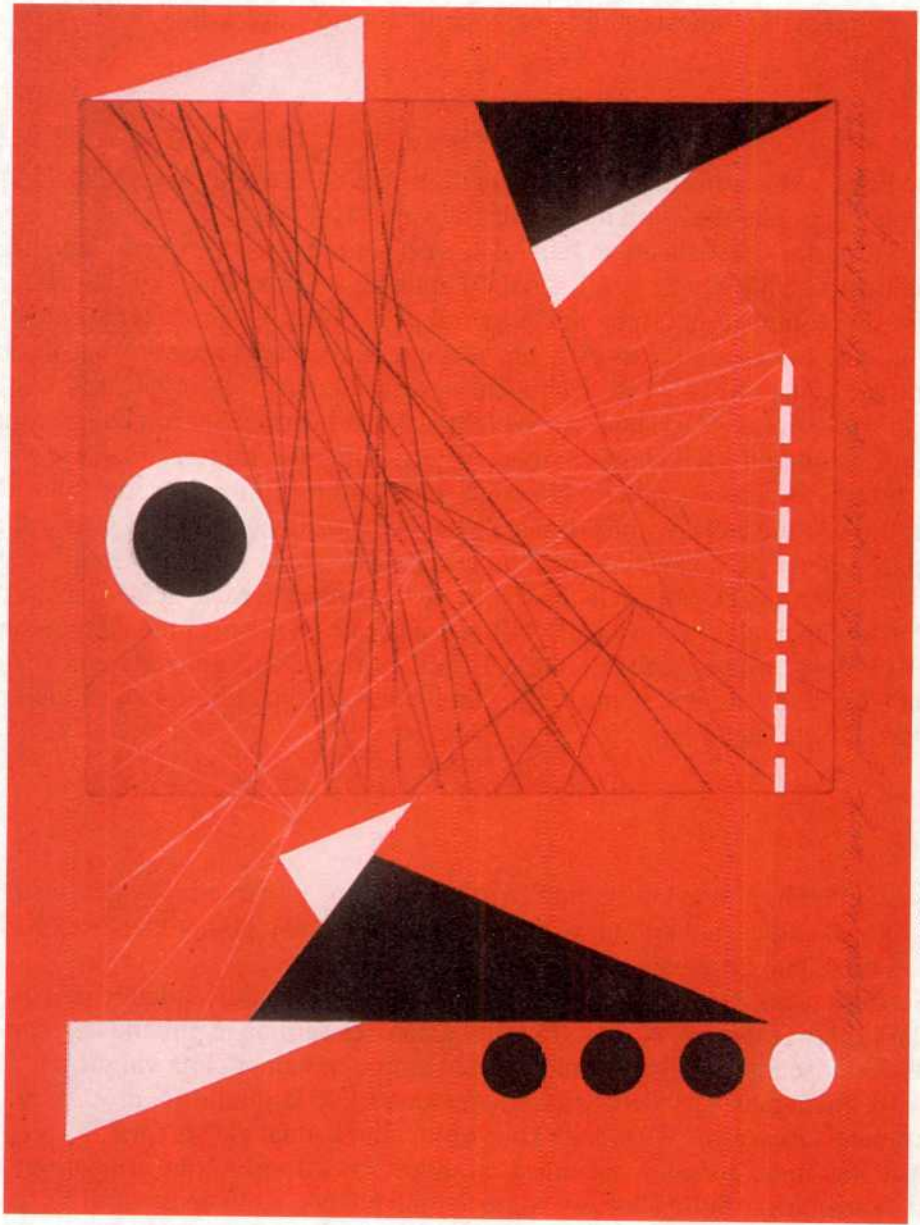
Kus on meie järgmine kohtumine? Milliseid vorme ja värve toob see kaasa?

Vahepeal algas mul kollane aasta. Kollasest hoovab jõudu, vitaalsust. "Kollast ei ole kunagi liiga palju," väitis Pierre Bonnard.

See juhtus nii, et ühel ähmasel sügispäeval tõi sõber mulle sületäie päikese-kollaseid krüsantheeme. Need hakkasid hämaruses särama ja pimenevas majas süttis äkki iseäralik valgus. Nüüd on õied ammu närtsinud, aga valgus jäi.

Ailil on õigus: värvid on siiski tugevamad kui kujundid. Nad kaitsevad nukrameelsuse vastu. Värvidega koos võib välja kannatada ka varje.

Aga kas meie arusaam varjudest on üldse objektiivne? Vari ei pea olema alati "varjukülg". Selle sõna on inimene oma pahede jaoks leiutanud. Varjud võivad olla kaunid, nende salapära väljendab maailma ilu vähem silmatorkavaid aspekte. Kui me kord otsustaksime, et vari on ainult mäng valgusega...

Aili Vahtrapuu. "Punane algoritm". Kuivnõel, akrüül. 25x32cm. 1992.

Aili Vahtrapuu. "Joulud Calais's". Kuivnöel, akrüül. 23x32cm. 1991.

REIN RUUTSOO

NÕUKOGUDE LIIDU PROVINTSIST EESTI RAHVUSRIIGIKS

1. Rahvusriikluse projekt tänapäeva Euroopas

Näib, et aeg, mil politoloogid rahvusluses ja rahvusriikluses eelkõige ohtu ning kolklust nägid, on selleks korraks möödas. Juba esitatakse ka küsimus, et mis juhtuks, kui rahvusluse puuduks, ja kas see poleks suurem oht? Rahvusriikluse-idee on lahutamatu osa 19.–20. sajandi poliitilisest elust. Rahvus on selgelt väljajoonistuv populatsiooni ühik ning rahvuslus üks edukamatest ühiskonna eneseorganiseerimise viisidest. Euroopaski on rahvusriiklusel veel kindlad juured ja lootusrikas lähitulevik ning rahvusriikide teke jätkub.¹

Üldsotsiaalses plaanis on rahvusriiklus legitiimne kui sootsiumi integreeriv moderniseerimisprojekt, mille ülesandeks on tagada ühiskonna poliitiline, kultuuriline jne "kommunikatiivsus". Et olla tõhus ühiskonna organiseerimisel, peab riik olema tasalülitav ja vähendama ühiskonna etnokultuurilist pluralismi. Rahvusriiklus tähendab territoriaalpoliitiliselt määratletud ühiskonna homogeniseerimist hegemoonrahva kultuuri ja keele kasuks. Rahvusriiklus riivab seega teiste gruppide kollektiivseid õigusi oma keele kasutamisel, elulaadi harrastamisel jne. Seega on rahvusriigi probleemiks riiklust loova põlisrahva ja teiste – nii riikluseks liiga väikeste etnoste kui ka immigrandide – õiguste tasakaalustamine.

Rahvusriiklus on "kollektiivõiguslik" eneseteostus riikluse kaudu ja tema olulisteks ülesanneteks on etniliste vähemuste ja

indiviidi põhiõiguste kaitse. Esimene neist on peamiselt poliitiline ja mitte niivõrd õiguslik probleem. Küll toob aga riikluse loomine kaasa õigulikke kohustusi kõigi tema alamate ees.

Eestlaste pürgimine "omariikluse" taastamisele rahvusriikluse kujul on 20. sajandi lõpulgi endastmõistetavalt legitiimne taotlus. Restitutsioonilise aspekti kõrval toetas seda õiguslikust küljest ka "vabariigi"-staatus endises NSV Liidus. Eestis taasisesesivumise käigus uuesti kasutusele võetud "omariikluse" mõistet on üldiselt käsitatud kui "rahvusriiklust". See vastandati okupatsiooni-annexiooni administratsioonile, kus eestlastel ei olnud vähimatki kontrolli oma saatuse üle. Eeskujuks "rahvusriiklusele" oli 1918. aastal loodud Eesti Vabariik. Kuid "rahvusriigi" mõiste ise oli tundmatu nii sõjaeelse Eesti Vabariigi põhiseadustes kui ka teistes riiklust rajavates dokumentides.

Avalik arvamus "rahvusriigi" olemuse suhtes ja sõnakasutuse sisu on üleminekuaja Eestis kujunenud stiihiliselt. Isegi paljude parteide programmides on visioon rahvusriiklusest esitatud pealiskaudselt või puudub hoopis. Eesti sõna "rahvus" on 19. sajandi lõpu päritoluga neologism ja tal puudub selline eksklusiivne veresugulusele viitav semantiline koormus nagu ladina tüvega "natsioonil" või slaavi sõnal *narod*. Kuid samas rahvusriikluse mõiste kasutamine eesti keeles kinnitab, et mitmetähenduslik sõna "natsioon" (*nation*) on Eestis reeglina omandanud etnilise sisu. (Inglise *nationality* tekitab eestlastele raskusi, kui seda tuleb mõista

1 M. M a n n, Euroopan Yhteisö ja maailman kansallisvaltiot. *Tiede ja Edistys* 1994, nr 4; M. L i n d, In Defense of Liberal Nationalism. *Foreign Affairs*, vol. 74, May–June 1994, lk 87–94; R. W. F o x, Nationalism, Hymns Ancient and Modern. *The National Interest*, vol. 29, Spring, 1994, lk 51–57; Th. H. E r i k s e n, I. B. N e u m a n n, International Relations as a Cultural System: An Agenda for Research. *Cooperation and Conflict*, vol. 28, 1993, nr 3, lk 233–266; G. S o r o s, Nationalist Dictatorship versus Open Society. Expanded Version of a Lecture Delivered at the Harvard Club of New York, November 18, 1992. New York, 1993, lk 11.

2 I. G r ä z i n, The International Recognition of National Rights: The Baltic States Case. *Notre Dame Law Review*, vol. 66, 1991, issue 5.

kui "kodakondsust".) Seda seletab Eestis domineerinud saksa õiguslik traditsioon. Seega eesti "rahvusriik" ei ole inklusiivne, assimileeriv poliitiline *national state* ("kodanike riik"), vaid pigem läheneb eksklusiivsele "etnilisele riigile" (*ethnic state*). Kuid mõlemad arusaamad rahuldavad Euroopa tegelikus poliitikas nn liberaalse rahvusluse tingimusi.¹

Oluline on aga see, kuidas on vormistatud "riiki loova" etnose ja vähemuste vahelised suhted. "Etnoriikluse" kujundamine võib olla vaid abstraktne eesmärk. Vähemustele on Euroopas tagatud tõhus kaitse. Nii on see ka Eestis. Eesti pagulasõpetlane Karl Aun on kahelnud juba Teise maailmasõja eelse Eesti Vabariigi "rahvusriikluse" "etnoriiklikkus" sisus.² Meie põhjanaanibritest sotsiaalteadlased eitavad üldse rahvusriiklusele omase ühe rahva hegemoonia võimalikkuse tänase Eesti etnodemograafilises situatsioonis. Nad soovivad kasutada Balti riikide suhtes mõistet *unified state*, "sest nende elanikud kuuluvad mitmesse etnilisse gruppi. Sellise struktuuri puhul muutub keel sageli probleemiks ja konfliktide põhjustajaks, kui mõnel etnilisel grupil ei lubata oma keelt kasutada. On lihtne näha, et katsetel mittehomoogeensele elanikkonnale ühtlust peale suruda ei saa olla edu".³

Kuigi probleem on Eestis ülimalt terav, näib teoreetiline mõte olevat arengule jalgu jäänud. Juriidilises fundamentalismi kalduvate eestlaste kõrval on poliitilis-sotsioloogiliselt rahvusriikluse üle hoopis enam arutanud lätlased ja leedulased⁴, Eesti teadlased on peatunud eelkõige etnostevaheliste suhete institutsioonilisel küljel⁵.

2. Eesti riikluse taastamise etnodemograafilised probleemid

Eesti riikluse taastamine pole mingi ajalooline paratamatus, see on nõudnud rahvalt suuri pingutusi. Nõukogudeaegne annekteeritus paneb Eesti endiste idabloki maadega võrreldes hoopis keerukamasse olukorda. Meil tuleb suuta korraga uuesti üles ehitada oma riiklus ja samal ajal lahendada Ida-Euroopas tundmatud probleemid "uute minoriteetidega", – tegelikult vene asustuskolonisatsiooniga, mille organiseeritud tekitamine oli osa annekteerimispoliitikast. Seega surutakse väga lühikesse ajalõiku nii "riigiehitamine" kui elanikkonna struktureerimine (*Nationbildung, Nationwerdung*). Tuleb nõustuda Rein Taagepera, et "seaduslikkuse seisukohalt on usasukad sarnased sakslastega, keda asustati Poolasse natside okupatsiooni ajal 1939–1944, ja kes hiljem tseremoonitsemata maalt välja saadeti. Kuid viie ja viiekümne aasta vahel on vahe ja Vene asukad on jäänud Eestisse pärast selle iseseisvumist".⁶ Tihti "vähemuste" õigustena serveeritud probleem on eelkõige poliitiline probleem – kuidas suhtuda Venemaa diasporaa üheses osasse, mis nii või teisiti esindab naaberriigi kodanikke ja poliitikat. (1994. aasta lõpul oli Venemaa kodakondsuse võtnud juba ligi 60 000 eestimaalast.)

Seetõttu ei saa Ida- ja Kesk-Euroopa probleeme rahvusvähemustega (mustlased, juudid, Rumeenia ungarlased jne) faktiliselt kogu aeg eksisteerinud riikides kuidagi võrdsustada Baltikumis loodud "tsiviilgarnisoni"-laadsete tõketega iseseisvumisele. Ajalooliste minoriteetidega Eestis ja ka teistes Balti riikides olulisi probleeme ei ole

1 R. W. B r u b a k e r, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, 1992.

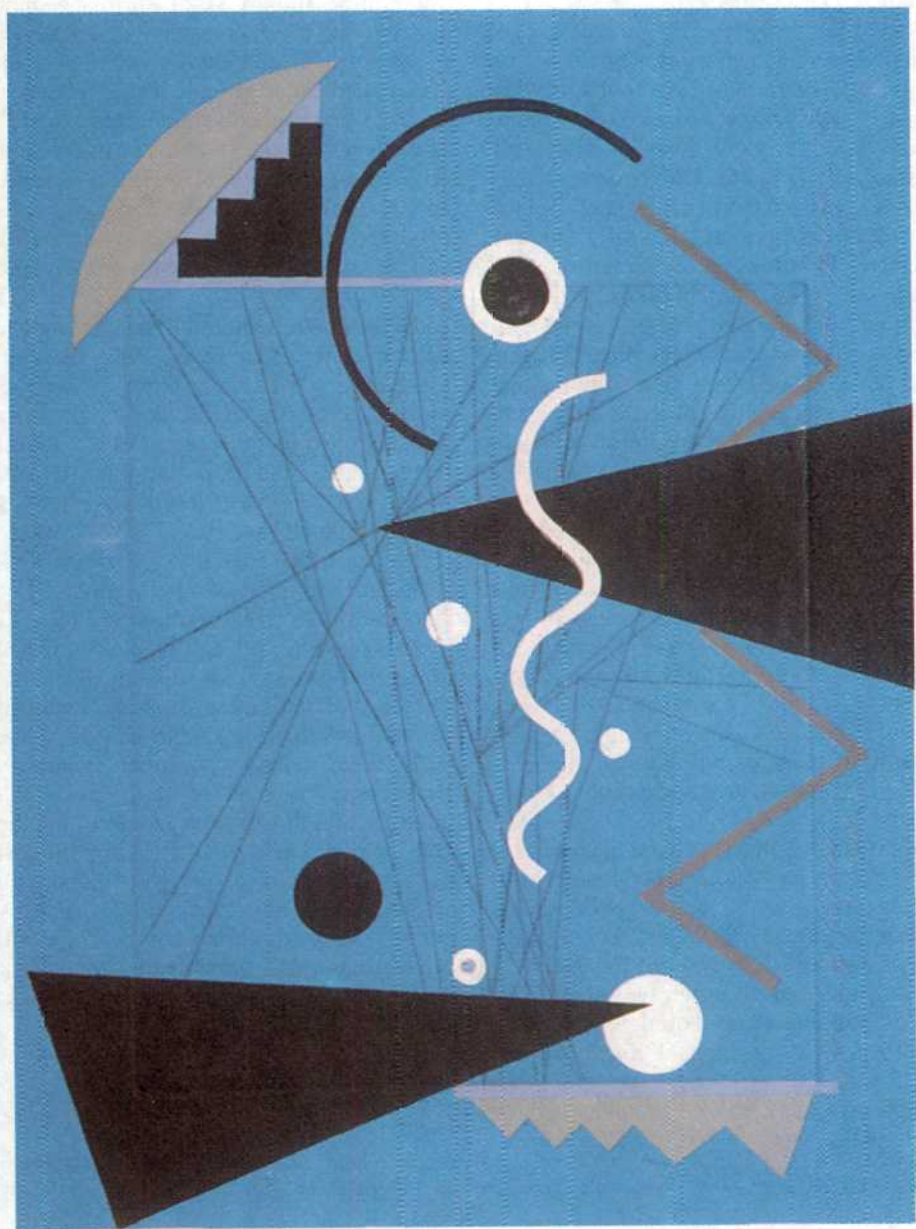
2 K. A u n, *The Cultural Autonomy of National Minorities in Estonia*. In: *Yearbook of Estonian Learned Society in America*. Annales I. 1951–1953. New York, 1953.

3 O.-P. J a l o n e n, *The Baltic Security Puzzle – No Simple Solutions*. *New Actors on the International Arena*. *Tampere peace Research Institute Research Report*. ed. P. Joenniemi, P. Vares. Nr 50, 1993, lk 62.

4 L. D r i b i n s, *A Nation State and Its Ethnic Politics*. *Humanities and Social Sciences*. *Latvia*. (Riga.) *Historical Minorities in Latvia*. Vol. II, 1994, nr 2(3); M. T o m o s h i u n a s, *Das Problem der Staatlichkeit in Jahren 1940–1990: Irrtümliche Benutzung der Begriffe*. *Filosfija, Sociologija*, 1994, nr 2.

5 R. V e t i k, *Ethnic Conflict and Accommodation in Post-Communist Estonia*. *Journal of Peace Research*, vol. 30, 1993, nr 3, lk 271–280.

6 R. T a a g e p e r a, *Estonia into Europe, Europe into Estonia*. In: *Estonia, Free and Independent*. Tallinn, 1994, lk 12.

Aili Vahtrapuu. "Sinine algoritm". Kuivnõel, akrüül. 25x32cm. 1992.

(erandi moodustab vahepeal teravnenuid probleem valdavalt valgevenekeelsete poolakatega Leedus). Viimastel aegadel on selle erinevuse mõistmine ilmnenud just meie ning meie Ida-Kesk-Euroopa saatusekaaslaste võrdlevates käsitlustes.

NSV Liidu impeeriumi lagunemise järel kogu ühiskonda tabanud desintegratsioon on võrratult sügavam kui Ida-Euroopa maades. Nn nõukogude võimu "süsteemi kriis" omandas Baltikumis erijooni. Eesti ühiskond lagunes sõna otseses mõttes kildudeks.

Esiteks, sovetiseeritud ühiskond polnud mitte ainult atomiseeritud, vaid Baltikumi provintsid koosnes see mehhaaniliselt kokkupandud, aastakümneid üksteise kõrval suuremas või väiksemas vaenus elanud etnilistest kogukondadest. Vaen polnud tingitud mitte "etnilisusest", vaid johtus impeeriumi poliitikast, kus etnilise tunnuse alusel anti sissetoodud venekeelsele inimestele annekteeriva terroristliku riigivõimu kindlustaja roll ja märgatavad privileegid. Rahvaste vastasseis oli sama olemuslik süsteemi osa nagu inimeste omavaheline usaldamatuski.

Teiseks. Juba "laulva revolutsiooni" ajal ilmnis, et kokkuvariseva pseudoriikluse kõrval puudus Baltikumis (eriti Eestis) meta-etnilisi kooslusi vähegi liitev, "üleulatuv" kodanikuühiskond. Eestlased olid oma peamiseks kaitsetaktikaks valinud isolatsiooni etniliselt märgistatud elavikku (Lebenswelt), mis täitis puuduva kodanikuühiskonna tühikut.²

Mitte ainult demokraatlike maadega võrreldes, vaid ka nn "sotsleeri" ("välisimpeeriumi") tavade tasemel puudus NSV Liidus ("siseimpeeriumis") "ühiskond" kui riigiväline iseseisev kooslus. Olukord Eestis 1988–1992 oli radikaalselt erinev võrreldes isegi 1917.–1918. aastaga. Tollal tsementeeris ühiskonda ärilis-majanduslik kodanikuühis-

kond ja hullutada suutis rahvaid proletaarne retoorika.

Kolmandaks. Eestlaste ja asustuskolonistide dialoogi võimaldava ühise kultuurilismentaalse kommunikatsioonivälja puudumine ilmnis kogu alastuses pärast ametliku ideoloogia lagunemist. Anneksiooni ajal ei näidanud immigrandid pisimatki arusaamist eestlaste tragöödiast, vaid toetasid suurriiklikku vägivalda. Selle taustal on Lääne uurijates äratanud hämmastust, et eestlastel ja teistel baltlastel tegelikult puudub kättemaksusoo, millega nii palju spekulereib ametlik Venemaa, kõneldes vähemuste kaitsmisest ja pingestades niiviisi olukorda Baltikumis.

Neljandaks, nagu seda äsja on rõhutanud ka Samuel P. Huntington, läbib Baltikumi Ida-Lääne tsivilisatsioonipiir.⁴ Seetõttu omandavad etnilised vastuolud tsivilisatsioonide kontrasti jooni. Vene asustuskolonisatsioon nihutas selle piiri Baltikumi rahvaste asuala sisse. Võõra kultuuri surve all eesti rahvusühiskond "getostus".

Muidugi, ka Eesti puhul võib täheldada, et sovetlikul administratsioonil ("riiklusel") oli teatav roll Eesti riikluse taasloomisel (Leedus tõstetakse seda praegu isegi kiiblele). Kuid erinevalt Leedust, kus põlisrahva massilist imbustumist sovetlikku riigiparaati käsitletakse nüüd positiivse saavutusena (see seletab paljuski ka tänaseid poliitilisi arenguid ja Brazauskase "tööparteile" antavat toetust), ei püütudki siin rahvusühiskonda eriti kindlustada kvaasiriiklikul viisil.⁵ Mitmeti tugevama sekulaarse kodanikuühiskonna traditsiooniga Eesti keskendas rahvusliku enesekaitse era- ja kultuurielu sfääri. Seetõttu oli "järjepidevus" nõukogude administratsiooniga suhteliselt nõrk juba nn ülemineku- perioodi struktuuridel.

1 A. G w i a z d a, National Minorities in Poland and the Baltic States. *International Relations* 1994, nr 2, lk 71–80.

2 Selle kohta vt ka: R. T a a g e p e r a, Who Assimilates Whom? The World and the Baltic Region. In: *Regional Identity Under Soviet Rule: The Case of the Baltic States*. Ed. D.A. Loeber, V.S. Vardys, L. Kitching. Kiel, Hackettstown (New-Jersey), 1990.

3 R. R o s e, W. M a l e y, Nationalities in the Baltic States: A Survey Study. *Studies in Public Policy* (Glasgow), nr 222, 1994.

4 S. P. H u n t i n g t o n, The Clash of Civilizations. *Foreign Affairs*, vol. 72, nr 3, Summer 1993, lk 27.

5 The Baltic States: A Reference Book. Tallinn, 1991.

Mihhail Gorbatšovi algatatud sovetliku ühiskonna taasintegreerimise kava peamine vigane eeldus oli kujutus, et parteikaadri kõrval eksisteerib siiski ka "nõukogude ühiskond" ning potentsiaalne "nõukogude kodanik", kellele saab rajada riigi uuendamise.¹ Vähemalt Baltikum oli juba avalikult lagunemas rahvusühiskondadeks, mille pinnal formeerusid uued, nõukogude anneksioonirežiimile vastanduvad riiklused.

Seni allasurutud rahvusühiskonnad olid oma sügavamas olemuses jäänud kättesaamatuks venestamise survele, kuna nende ainsaks tõeliseks alternatiiviks on liberaalne, avatud kodanikuühiskond. "Kodanikuühiskond ei ammuta oma identiteeti mitte ühistest etnilistest või kultuurilistest omadustest, vaid pigem oma kodanikuõigusi aktiivselt kasutavate kodanike elupraktikast. Selles mõttes pole vabariiklikul kodanikupositsioonil peaaegu midagi pistmist ideega kuulumisest eelpoliitilisse kogukonda, mille kokkusidujaks on põlvnemine, ühised tavad ja keel."²

Perestroika võimalustest innustust saanud iseolemiseidee, kujutus Eesti riiklusest, püüdis end hakata sobitama maailma, mis väga mitmes mõttes oli põhjalikult muutunud. Neil aastail kujunenud rahvusriikluse ülesehitamise projekte on sõnastatud mitmeti – Eesti Vabariigi juriidilise järjepidevuse taastamisena, kõikehõlmava restitutsioonina ("Eesti tuleb tagasi"), nn "kolmanda vabariigina", "Balti Singapurina" jne. On selge, et neid projekte on üksteisega raske ühendada, aga samas eeldab mõni neist teise edu. Nende põhirusk ja edu tagatis aga seisnes liberaalse kodakondsuse ja rahvusliku korporativismi sobitamises.

3. Rahvusriiklus – Eesti uue poliitilise integratsiooni alus

Kesk-Euroopaga võrreldes oli Baltikumi majandusliku poliitilise ja kultuurilise arengu määratlematus pärast okupatsiooni suurem. Just asustuskolonistide paine kujundas Balti-

kumis suurema võimaluse nii Venemaa arengutrendide pealesurumiseks kui ka vastupidi – radikaalselt vastanduva poliitika teostamiseks. Küsimus oli selles, milline lähtepunkt – sotsiaalmajanduslik skeem ja õiguslik alus – jääb peale ühiskonna taasintegratsioonis.

Ühiskonna käsutuses olev nii õiguslik kui moraalne kapital lubas formaalselt toetuda põhiliselt kolmele integratsioonibaasile. Vastavalt sellele tekkis Eesti poliitilise arengu kolm tulevikumudelit. Neid võib tinglikult nimetada sovetlikuks, restauratsiooniliseks (*restitutio ad integrum*) ja evolutsiooniliseks.

Esimene, mida toetas enamik venelasi ja kaduvväike hulk eestlasi, käsitles iseseisvuvat Eestit eelkõige uue riigina, mis tekib NSV Liidu lagunemisel, ja püüdis selle tekkimist igati takistada. (Paraku käsitleb Baltikumi n-ö setsessioonilistes terminites ka ca 90 protsenti Lääne sotsiolooge ja poliitikateadlasi.) Eesti kodakondsuse pidid saama automaatselt kõik siinsed püsielanikud.

Teise riiklusmudeli toetuspunktiks oli viiskümmend aastat tagasi faktiliselt hävinud Eesti Vabariigi formaaljuriidiline põhi. Projekt, mida teoreetiliselt kavandas Eesti Kongress, seostas eesti rahvuslikud huvid uusasukate poliitiliste ja majanduslike õiguste maksimaalse kitsendamisega, mis aitaks kaasa ka Eesti sõjaeelse etnilise koosseisu taastamisele. Uus tegelikkus tuli selle raamidesse suruda.

Kolmanda projekti lähtekohaks aga oli vägivalla tulemusena kujunenud, etnodemograafiliselt pöördumatu situatsiooni järkjärguline korrastamine Euroopa standardite ja eesti rahvuslike huvide kohaselt. Kolmanda mudeli seisukohalt (mida pidasid realistlikuks Rahvarinde ümber koondunud poliitilised suundumused) ei olnud teine mudel kooskõlas Eesti rahvuslike huvidega juba üksi seetõttu, et see oleks lasknud minna kaotsi olulistel majanduslikel ja intellektuaalsetel ressursidel (asustuskolonistid moodustavad 2/3 Eesti rasketööstuse oskustöölitest ja inseneridest).

1 K. J o w i t t, *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley, Oxford, 1992.

2 J. H a b e r m a s, *Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe*. *Praxis International*, vol. 12, 1992, nr 1, lk 3.

Mõnikord on kahte viimast projekti õiguslikus plaanis kõrvutatud ka "õigusliku fundamentalismi" ja "õigusliku pragmatismi" terminoloogias.¹ Kuid samas on uurijaile silma hakanud nende praktiline põimumine.² Mõlema projekti retoorikas oli olulisel kohal rahvusriik. Üleminekuajaloo võimuvõitlustes on aga neid projekte rahvuslike huvide kaitsmise aspektist väga teravalt vastandatud. Rahvusradikaalide ajaloo-alastes tagasi-vaadetes märgistatakse õiguslikku pragmatismi või "liberaalset evolutsionismi" kui rahvuslikku reetmist või kavalat plaani Eesti iseseisvumist takistada, "restitutsionismi" aga näidata ainsa tõelise rahvuslike huvide kaitsjana.³

Lähemal vaatlusel on aga selge, et "rahvusluse retooriline monopoliseerimine" oli osa võimuvõitlusest. Eesti rahva saatust otsustavas tegelikus etnodemograafilises ja keelepoliitikas neil kahel projektil olulisi erinevusi ei olnud ega saanudki olla. (Kodakondsuse andmisel tekkinud vastasseis, nagu näeme, taandus lõpuks parteipoliitilise võitluse taktikale.) Eesti õigussüsteem on ju rahvusvahelise süsteemi osa, kõnelemata sellest, et väikeriik on välispoliitiliselt kergesti manipuleeritav. Seda koges Eesti juba kahe suure sõja vahel, kui tema Rahvaste Liidu liikmeks saamine seoti otseselt vähemuste-poliitikaga.

Südamepõhjas soovis enamik eestlasi, et ajalugu oleks võimalik jätkata okupatsioonieelsest Eestist ("Eesti tuleb tagasi!"). Kuid vaatamata rahvuspopulistlike poliitikute deklaratsioonidele, nagu oleks Eesti "tõeliste rahvusriiklaste" etnopolitiika peamiseks suunaks venekeelsete uusasukate remigratsioon (mitte assimileerimine ega integreerimine), ei ole ükski keskne poliitiline jõud, isegi mitte radikaalrahvuslik Eesti Kongress, kunagi pakkunud mingit muud konkreetset tegevus-

kava kui asustuskolonistide *enamuse integreerimine*. Asustuskolonistide deporteerimine oli lubamatu ka Eesti Kongressi deklaratsioonide kohaselt.⁴ Ja kuigi kõneldi järjepidevusest, selgus peagi, et Eesti Vabariigi kodakondsuse saamise võimaldas ka ühekordne lojaalsusakt – Eesti Kongressi toetajaks registreerumine. Eesti Kongressil oli seega lihtsalt oma "nullvariant". Kongressi mittekodanikest toetajaskonnalt ei nõutud naturaliseerumist. Piiramatu arvu uute kodanike tekkimise eelduseks seati seega vaid toetus ühele poliitilisele jõule. Kaks aastat iseseisvas Eesti Vabariigis võimul olnud "Isamaa" lubadused koostada põhjalikud dekoloniseerimiskavad ja need ellu viia⁵ piirdusid valimispropagandaga. Ja saidki piirduda ainult sellega. Riiklikud eraldised migratsioonifondi 1994. aastal (ca 10 miljonit krooni) on kõigest paarisaja ümber asuda sooviva pere toetusraha.

Eesti rahvusriikluse ja etnopolitiika kujundamise tegelikke võimalusi ning toetusväljavaateid peegeldas hästi see, kuidas tegelikult toimus protsess, mida nimetati "Eesti riigi tunnustamiseks õigusliku järjepidevuse alusel". Rahvusvaheline avalikkus tunnustas 1991. aasta septembris-oktoobris Eesti riiki just sel teel, mille taotlemist restitutsionistid pidasid rahvuslikuks reetmiseks ja mille vastu käis äge võitlus. Paraku ei omistatud Eesti iseseisvuse tunnustamisel mitte vähimatki tähtsust Eesti Kongressile, mis pretendeeris rahva poliitilise tahte ainu-esindajaks.⁶

Rahvusvahelise tunnustuse Eesti iseseisva riikluse kandjana sai Eesti Vabariigi (üleminekuline) ülemnõukogu, mille oli valinud kogu elanikkond, lisaks koguni veel okupeeriv Vene armee. Tunnustus "järjepidevuse alusel" lähtus seega tegelikult rahvastikust (ka asustuskolonistidest) ja territooriumist (st

1 I. G r ä z i n, A New Old Constitution for Estonia: Genetic Aspects and Parliamentarism v. Presidentalism. *Journal of International Law and Practice*, vol. 3, 1993, nr 2, lk 475.

2 K. H. P e d e r s e n, Legal Aspects of the Baltic Transition: The Case of Estonia. In: *The Politics of Transition in the Baltic States*. Ed. A. Dellebrant, O. Nogaard, H. Willumen. Aarhus, 1992, lk 302.

3 H. S a m e l, Saateks. Rmt: Eesti poliitilise mõtte ajalooost. Valitud artiklid 1987–1991. Tallinn, 1993, lk 5.

4 Eesti Kongressi deklaratsioon Eesti maa-alal elavatest teiste riikide kodanikest. Rmt: Eesti Kongressi materjalid. Rakvere, 1990, lk 13.

5 "Isamaa". Valimisprogramm. Tallinn, 1992, lk 8.

6 Eesti Kongressi manifest. Rmt: Eesti Kongressi materjalid. Rakvere, 1990, lk 20.

piiridest), mis mõlemad olid ENSV atribuu-
diks (ENSV-l küll puudus selgelt piiritletud
kodanikkond).

Eesti riiklusele 1991. aasta sügisel antud
tunnustuse viis sisaldus täiesti ühemõtteline
signaal selle kohta, millisen tahti Euroopas
näha Eesti etnograafilist poliitikat. Ees-
ti Kongressi mõnede liidrite deklaratsioonide-
s, mis sidusid sotsiaalmajanduslikud
õigused tihedalt poliitilistega, oli peitunud
ilmne oht olla tõlgendatav nõusolekuna ko-
danike ja mittekodanike püsivaks segregat-
siooniks. Vastutust selle õhutamise eest ei
julgenud endale ükski välisriik võtta.¹

Eesti rahva seaduslik õigus olla oma maa
peremees on kindlasti õiglane, kuid ajaloolise
õiguse esitamine õigluse ainsa allikana üle-
hindab legaalsust võimu legitiimsuse ainsa
alusena. Võimu legitiimsus sõltub kõigist
inimestest, kes on selle objektiks. ("On ole-
mas märgatav erinevus formaalse õiguse ja
õigluse vahel".)² Üldteadaolevalt on elanik-
konda polariseeriv võimu legitiimsuse ja le-
gaalsuse konflikt ülimalt ohtlik ühiskonna
stabiilsusele ning see kehtib ka Eestis, vaata-
mata ajaloolisele eriolukorrale.

Eesti juhtidel on valida, kas suurt osa ühis-
konnast "valitseda" või "juhtida", kas käsit-
leda Eestit eelkõige formaalõiguslike või
sotsiaalsete suhete süsteemina. "Valitsemise"
valdavalt juriidiline mehhanism tagab suure-
ma formaalse ja tugeva poliitilise kontrolli,
kuid muudab ühiskonna ka halvasti juhita-
vaks ja aeglaselt integreeritavaks. Juhitavuse
suurendamise eelduseks on muulaste õigusli-
ku subjektsuse suurendamine, õigemini – ka
neid puudutava õigluse seadustamine.

Õigus ja ammugi mitte õiglus ei saa de-
mokraatlikus, stabiilses riigis olla pelgalt
"valitseva", enamuses oleva rahva, klassi või
kellegi tahte väljendus. Tajutat õiglus (õig-
lustunne) on kogu kooslust legitimeeriv atri-
buut ja efektiivselt toimiv õigus peab olema
sotsiaalse leppe tulemus. Tänapäevase Eesti tra-
agika on selles, et võõrvõimu sünnitatud vas-
tandlike poliitiliste ja ajalooliste

taustsüsteemide tõttu on niisugust etniliste
kogukondade vahelist lepet, mida üleüldiselt
õiglasena tajutaks, väga raske saavutada.
Ühele või teisele poolele mingi valikualuse
pealesurumine uue integratsiooni lähtekoha-
na on *ajutiselt* paratamatu. See olulisel mää-
ral teostuski restitutsioonilise
kodakondsuspoliitika seadustamisega. Kuid
õiguse universaalne loomus ei lase kolman-
dikku asukatest pelgalt formaalseil alustel
sotsiaalsete ja poliitiliste suhete süsteemist
pikemaks ajaks välja lülitada, ilma et tekiks
püsivaid ohte riiklusele endale.

4. Rahvusriikluse restitutsioon ja iseseis- vuse kindlustumine

Riikliku iseseisvuse vormistamisel oli mit-
meid õiguslike alternatiive, nagu näitab teiste
Balti riikide kogemus. Eesti Vabariigi
restitutsiooni/kontinuuiteedi toetajad pole väl-
jendanud vähimatki ebalust Leedu riigi le-
gaalsuse suhtes ega kahtlust, kas tänane
Leedu Vabariik pole mitte Leedu NSV ille-
gaalne järeltulija, ehkki mingit Leedu Vaba-
riigi Kodanike Komiteed seal polnud – ja
võimalus kodanikeks saada anti ülemnõuko-
gu otsusega *kõikidele* kolonistidele. Rahvus-
radikaalne Eesti Kongress saatis Leedu
Ülemnõukogule koguni õnnitlusi.

Iseseisvus ja rahvusriik olid kaheldama-
tult eesti rahva ühine unistus. Kuid aastail
1989–1990 lakkas riikluse küsimus olemast
"ühine eesti asi". See muutus osaks halasta-
matust poliitilisest võitlusest ja individuaal-
sest karjääritegemisest. See seletab, miks
oma poliitilistest huvidest lähtuvad Eesti
Kongressi juhid seisid 1991. aasta augustis
vastu Eesti iseseisvaks kuulutamisele. Selles
veendus isiklikult ka toonane Rootsi peakon-
sul Dag Sebastian Ahlander.³

Loodi erinevad "projektid" ja nende teos-
tamise stsenaariumid, mis oleksid andnud
ühele või teisele konkureerivale grupeeringu-
le paremad stardipositsioonid.

1 A. P a r k, CSCE, Minority Issues, and the Soviet Disintegration Crisis. In: CSCE and the New Blueprint for Europe. Ed. M. Wyatt. Washington, 1991, lk 59–65.

2 V. S a r r i k o s k i, Russian Minorities in the Baltic States. *New Actors on the International Arena. Tampere Peace Research Institute Research Report*, nr 50, 1993, lk 1.

3 D. S. A h l a n d e r, Mäng Baltikumi pärast. Tallinn, 1993, lk 230–231.

Võitlus Eesti iseseisvumise viisi ümber rajanes selgelt parteipoliitiliselt motiveeritud võimustrateegiatega, mida vaid argumenteeriti õiguslikult. Oli ilmne, et üks või teine riikluse loomise tee andis eelised ühele või teisele poliitilisele grupeeringule. Nn kolmas vabariik ehk riikluse tekke evolutsiooniline tee oleks, rakendades uusasukate suhtes "jaga ja valitse" taktikat, paljuski integreerinud lojaalsed venelased ja nende eliidi. Restitutsiooniline fundamentalism oli seni marginaalsete, peamiselt pagulaste finantseeritud poliitiliste grupeeringute majanduslikku ja poliitilist võimu võimaldav stsenaarium.

Muidugi oli taktika valikus kitsendav roll Eesti etnodemograafilisel struktuuril (valimisaliste eestlaste ja mitte-eestlaste suhe on 67/33 protsenti). Kuid selle proportsiooniga on Eesti lähemal Leedule kui Lätile. Lätile on asustuskolonisatsiooni kujundatud demograafiline struktuur sundinud rahvusriigi loomisel peale jääga, etniliselt määratletud kodakondsuspoliitika. Eestis säiliks aga igal juhul eestlastest parlamendi-enamus. Ajavahemikus 1991–1992 sai domineerivaks Eesti Kongressi nägemus.

Eesti riigi rahvusvahelise tunnustamise viis viitas sellele, et rahvusriikluse arendamise mänguruum on juba oluliselt ette antud. Ettenähtavas tulevikus on Eesti paratamatult paljurahvuseline. Tegelik poliitiline valik, mille ees nüüd seisti, oli järgmine: kas Eestis kujuneb selline rahvusriiklus, kus elab paar-kolmkümmend protsenti Vene riigi kodanikke, või sarnaneb Eesti tõepoolest sõdadevahelise rahvusriigiga, kus võõrkodanike osatähtsus oli väike.

Eesti kodakondsuspoliitika seadustamine restitutsioonilisel alusel sai võimalikuks pärast NSV Liidu lagunemist. 1992. aasta juunis viidi ainult Eesti Vabariigi kodanike seas läbi põhiseaduse referendum. Ka ligi viie tuhande valdavalt eesti või soome sugu kodakondsusetaotleja osalemisele Riigikogu valimistel öeldi "Isamaa" eestvedamisel "ei".

Restitutsiooniline kodakondsuspoliitika oli kaheldamatult väljakutse nii Venemaale kui Euroopale. Kuid veel suurem väljakutse oli see reaaltetidele. Referendumiga vormistati õiguslikult Eesti elanikkonna staatuseline segregatsioon, mis suuresti langes kokku et-

nilisega. Niisugusel sammul oluks mõtet ainult kahel juhul. Esiteks, kui sõnadelt oleks tõepoolest mindud üle tegudele, st kui sellest saanuks ühtlasi alus asustuskolonistide väljasaatmisele. **Teine** võimalus oluks, kui juriidiliselt hästi põhjendatava otsusega (*Ex iniuria ius non oritur*) liitunuks ettevalmistatud plaan tulnukate poliitiliselt läbimõeldud diferentseeritud integreerimiseks. Tõik, et valmis poldud kummakski, osutab, et restitutsioon poliitilise tegevusprogrammina oli end ammandamas, kuigi veel käepärane populistliku ideoloogiana. Ligi 400 000 inimese poliitiline getostamine ei saa ju olla perspektiivne poliitika.

Kuid kodakondsuse restitueerimine iseenest veel ei määranud kogu edasist kodakondsuspoliitikat. Suveräänne rahvas on vaba tegema ühtesid või teisi otsuseid. Valida oli võimalus luua olukorrale vastav uus seadustik. Selle oleks võinud teha Eesti Vabariigi omaaegse seadusandlusega võrreldes nii liberaalsema kui ka hoopis karmima. Õigusliku fundamentalismi juba sissetallatud tee jätkamine kergendas aga kiire konsensus saavutamist. Täna on taarakendatud Kodakondsuse seadus, restaureeritud Kultuuriautonomia seadus ja 1993. aastal väljatöötatud Välismaalaste seadus. (Samas reguleerib keelelisi õigusi siiani ENSV Keeleseadus.)

Formaalselt Eesti Vabariigi järjepidevust rahuldav vähemuste- ja kodakondsuspoliitika on aga paradoksaalsel viisil kahjustanud rahvusriigi radikaalse etnopolitilise ideali teostamist. Nii Eesti Vabariigi standardite taastamisega kodakondsuse vallas kui ka kultuuriautonomias seadustamisega on Riigikogu otsustavalt kaasa aidanud asustuskolonistide kodustamisele, andes neile üsna suuri õigusi (pluss veel järeleandmine ENSV okupatsiooniorganite loodud keeleseaduse nõudeiski). Samas on maailma väga tugev surve restitutsioonile sundinud Eestit järgnevatel aastail korduvalt taganema (muudatused kodakondsust, välismaalaste seisundit ja elamisloobade andmist reguleerivais seadustes). Ja kuigi avalikult väideti, et läbirääkimistel Venemaaga on aluseks siseriiklik seadustik, kiitis Mart Laar 1994. aasta oktoobris heaks Eesti seaduste muutmise seoses Eesti-Vene lepetega, et parandada Vene sõjaväepensio-

närde siiajäämise tingimusi. Järjekindlad rahvuslased on õigusega selgelt osutanud, et Euroopa tavad ja liberaalne demokraatia ei ole ühitatavad etniliste privileegidega ja kutsunud esimestest rahvuslik-korporatiivsete huvide nimel loobuma.¹

Restitutsionalistide valearvestus seletub tõigaga, et (parteiprogrammide järgi otsustades) enamik restitutsioonilise retoorika esindajatest lihtsalt ei teadnud, et 1918–1940 eksisteerinud Eesti Vabariik oli liberaalne riik ja ei aimanud oma püüdluste tegelikke rahvuspoliitilisi tagajärgi. Mitte-restitutsiooniline tee kodakondsuspoliitikas, mille valis Läti, oleks radikaalrahvuslastele jätnud etnokraatlikuks seadusloomeks hoopis rohkem võimalusi.

Restitutsioonist lähtuv Eesti võtab endale vabatahtlikult suuri kohustusi, milleks keegi ei saa teda sundida ja mille sarnaseid mujal pole. "Kultuuriautonomia" on tegelikult "rahvusliku korporativismi" õiguslik vormistamine ühe riigi sees, mitteterritoriaalse rahvusliku administratsiooni kujundamine, väga kõrgel parlamendieelsel astmel esindusorgani lubamine etnilise tunnuse alusel. Pealegi ei moodusta vähemused peagi enam paar-kolm protsenti, vaid parkümmend protsenti riigi kodanikkonnast. Niisuguste institutsioonide kalduvus transformeeruda poliitilisteks muutub reaalseks eriti siis, kui nad koondavad kompaktelt koos elavaid endisi asustuskoloniste. Kujutus, et restitutsiooniline kodakondsusseadus suudaks aidata kaasa dekoloniseerimisele (venelaste vaiksele väljatõrjumisele), oli petlik veel järgmiste valearvestuste tõttu:

Esiteks, kõik katsed siduda kodakondsust teiste õigustega, eelkõige omandi- ja sotsiaalsete õigustega, et sundida asustuskoloniste lahkuma, pididki ebaõnnestuma, kuna nad ei vastanud rahvusvaheliste ja Euroopa lepete normidele.

Teiseks, ajutiste elamislubade omandamise nõue arvatavalt 250 000 mittekodaniku siinse elu ja tegevuse tingimusena (kahe aasta jooksul alates 1994. aasta juulist) on väga

keerukas teostada, kuna puuduvad vahendid sadade tuhandete inimeste mõjutamiseks, kes seda tegelikult boikoteerivad. Nn "välismaalase passi" olid 1994. aasta novembri alguseks võtnud 4 inimest. Samaks ajaks olid elamisluba taotlenud kõigest umbes 10 000 inimest venelaste lojaalsemast osast.² Viimastel kuudel aktiivsus langeb ja nii kulub nende legaliseerimiseks parkümmend aastat. Kuna seadusele allumatute asukate väljasaatmiseks pole valitsus loonud õiguslik-politseiilist mehhanismi, siis on isegi üheainsa eruohtitseri "sundrepatrieerimine" võimatu.

Samas on loodud Eesti kodakondsuse naturalisatsiooni teel omandamiseks väga avarad tingimused (2 aastat Eestis elamist, keele minimaalne tundmine, põgus orienteerumine kultuuris jne). Need ei täida mingeid olulisi tegeliku *naturaliseerumise* (iseegi mitte adapteerumise) nõudeid ega mõjuta Eestis loodud etnodemograafilist struktuuri, ei tõsta immigrantide massi keelelist kompetentsust, kultuurilist lojaalsust jne. Juba Hellar Grabbi nimetas 1991. aastal Eesti Vabariigi kodakondsusseaduse taaskestamist "nullvariandiks".³

Kuid seegi barjäär näib raskesti ületatav. Narva eestikeelne ja eestimeelne volikogu läkitas 1994. aasta oktoobris valitsusele tungiva ametliku ettepaneku anda kodakondsus kõigile Eestis sündinule, paljude teiste suhtes aga põhimõtteliselt leevendada naturalisatsioonitingimusi, kuna Vene kodakondsusega inimeste enamus muudab linna juhitamatuks. Tõsiasi on ka, et umbes 45 000 Eesti Vabariigi kodakondsuse saanust on keeleeksami sooritanud vaid 5000! Uuskodanikest ligi 20 000 on sünnijärgsed eestlased ja 20 000 on saanud kodakondsuse Eesti Kongressi (selle peamised dokumendid on hävitatud) toetajakaardiga. Viimastest on suur osa (rahvaasemik Jüri Toomepuu väidetele koguni enamik) võltsitud.⁴ Igatahes on just sel teel saanud kodanikuks mitmed organiseeritud kuritegevusega seotud inimesed.

1 T. H a u g, Meist võivad saada liberaalse ühiskonna vangid. *Kultuur ja Elu* 1993, nr 5, lk 4.

2 8700 tallinlast taotlevad elamisluba. *Rahva Hää*, 3. IX 1994.

3 H. G r a b b i, Eestlaste riigist ja eestlaste maast. *Rahva Hää*, 10. XI 1991.

4 Naturaalisatsiooni korras on saanud kodakondsuse 45 000 inimest. *Päevaleht*, 3. XI 1994.

Restitutsioonilise kodakondsuspoliitika tulemusena Eesti faktiline riiklus nõrgeneb ja õiguskord kaotab autoriteeti, s.o ebastabiilsus kasvab. Eestile juba niigi ohtliku õigusliku nihilismi ja formalismi tingimustes on laienemas halvasti kontrollitav "hall piirkond", kasvab illegaalne ja seadust ignoreeriv inimhulk. Õigust võib ju kujutleda "valitseva rahva" tahtena, aga selle taga peab siis ka seisma politseiiriik (Iisrael on olnud selles suhteliselt edukam). Massiliseks dekoloniseerimispoliitikaks puudub Eestil maailma poliitiline toetus ja õiguslik ressurss, aga ka majanduslik tagamaa. Etnoriikluse-eesmärgi võimatuse tunnistamiseks on rahvuslased aga valinud halvima taktika. Varjatud taganemine rahvusvahelise surve ees ei tõsta riigi autoriteeti. Venelastele antakse järele, kuid konfrontatsiooni see enam ei vähenda. Segregatsioon on võtnud pinna lojaalsetelt venelastelt ja teinud paljud neist oma kogukonna agressiivsete radikaalide toetajaiks.

Lõpetuseks. Millised on võimalused?

Aastad 1989–1994 on olnud Eesti riikliku iseseisvuse taastamisel otsustavad. Rahvusriikluse kujundamise ja kaitsmise mehhanismid on meie kätes. Kuid rahvusriikluse poliitilises institutsionaalses arengus on nad üleminekulised. Eesti rahva enesealalhoiduinstinkt on suutnud siiani ületada ohtu, et restitutsiooniline fundamentalism diskrediteerib rahvusriigi ideaali ja lõhestab põhjani kodanikudki. Radikaalide kavandatud etnilise ja poliitilise konfrontatsiooni periood Eesti rahvusriikluse lähtealuste kujundamisel on

kulgenud ootamatult rahulikult. Tegelikult mõistsid kõik Eesti riikluse arenemistingimusi vähegi tundvad poliitikud (sõltumata sellest, mida nad rahvale rääkisid), et stabiilsust tagav poliitika immigrantide suhtes saab seisneda vaid väga raskesti muudetava olukorra kiires legaliseerimises. Russofoobia – hetkel veel küll peamine, aga juba ammenduv etniline tegutsemisressurss ei ole helge rahvusliku tuleviku jaoks piisav tingimus. On täiesti selge, et püüda ühendada populistlikku retoorikat ja tegelikku taganemist ideaalidest on ebamoraalne eestlaste ja ebakonstruktiivne poliitika venelaste suhtes. Asustuskolonistide tuleviku senises formaaljuriidiliselt konstrueeritud nägemuses küpseb kriis. Keegi ei lähe siit kahjuks kusagile. Eestlaste aritmeetiline enamuse ei saa olla stabiilse poliitilise võimu ainus alus, samuti peab võimu legitiimsust ajalooliselt fundeeritava seaduslikkuse kõrval täiendama tegelik õiglus. Uue perioodi peamiseks üleasandeks peaks olema aus realism rahvusriikluse võimaluste otsimisel.

Eesti rahvusriikluse taasloomisel läks rahvusfundamentalistidel nii, nagu ajalooos pahasti juhtub – tuli välja see, mida tegelikult ei tahetud. Rahvusliku võitluse paradoksaalseks tulemuseks oli, et maailmasõdade vahelise Eesti Vabariigi demokraatlik vaim jäi ülekaalu etnokraatlik-bolševistliku mõttelaadi suhtes. Etnopoliitilises plaanis võiks restitutsionalismi isegi iseloomustada kui paradoksaalset "patriootilist kapitulatsiooni" anneksiooni tulemuste ees. Lõppkokkuvõttes lausa hegellik "ajaloo kavalus" andis rahvale demokraatliku šansi teel ühinevasse Euroopasse.

JUHAN TALVE

KEERULINE TEE PROBLEMAATILISSE RAHVUSRIIKI

Vikerkaare toimetus palus mult kommentaari Rein Ruutsoo artiklile "Nõukogude Liidu provintsist Eesti rahvusriigiks", mida ma järgnevas püüan teha. Ma ei saa kommenteerida kellegi teise nimel ja ma ei või ka teada seda, mida üks või teine inimene on tegelikult mõelnud või mis ta tegelikud eesmärgid on olnud ühe või teise seisukoha puhul. Ma võin seisukohtadele ja sündmustele läheneda ainult nii, nagu mina olen neist aru saanud oma informeerituse ja informeerimatuse raamidest. Olgu järgmine kommentaar siis ühtlasi ka üks isiklik nägemus viimastel – võib-olla hindamiseks veel liiga lähedastelgi – aastatel toimunud.

1. Õiguslikust järjepidevusest

Õigusliku järjepidevuse idee on kandnud Eesti Vabariiki 1940. aasta okupatsioonist saadik. Sellele põhines Eesti Rahvuskomitee tegevus Saksa okupatsiooni ajal ja sellele põhines 1944. aastal Tiefsi valitsuse moodustamine, ja sealt sai alguse ka paguluse poliitilise tegevuse põhidoktriin: Eesti Vabariik on õigusvastaselt okupeeritud ja annekteeritud, ajalooline fakt, millele lääneriikide poliitika Eesti Vabariigi annekteerimist Nõukogude Liiduga rahvusvaheliselt mitte tunnustada on andnud seljatoe nii juriidiliselt kui ka (vahelduva intensiteediga) poliitiliselt. Mittetunnustamispoliitika, lääneriikide toe ja üldse pagulaste poliitilise tegevuse tähenduse mahategemine paistis olevat 1988–89 Rahvarinde poliitika üks eesmärgi. Mõned prominendid käisid isegi Washingtonis ja Ottawas taotlemas mittetunnustamispoliitikat loobumist ja Eesti NSV tunnustamist. Sama soovitas muuseas ka Indrek Toome umbes samal ajal ühes "Uusi Suomi" intervjuus.

Ma pole kunagi aru saanud, mis selles õigusliku järjepidevuse doktriinis on olnud paljudele vastumeelt – välja arvatud mõistagi

iseseisvuse vastased. Ta on ajalooliselt õige, juriidiliselt korrektne, (partei-)poliitiliselt ja etniliselt neutraalne. On võimalik, et tegelikkuses oleks olnud valida erinevaid alternatiive, sealhulgas ka nn kolmanda vabariigi idee, mis lähtus küll naiivsest mõttest, et Eesti NSV oleks olnud mingisugune "teine vabariik", või siis täiesti uue riigi loomine. Ainuke häda on selles, et iga teine variant oleks tähendanud loobumist kas ajaloolisest tõest või juriidilisest loogikast. Õigusliku järjepidevuse doktriin on ainuke, kus klapiivad kokku kõik meie jaoks kasulikud faktid ja argumentid.

Õigusliku järjepidevuse doktriinist aga ei tulene ja sellest ei saa tuletada mitte kuidagi automaatselt dekoloniseerimist või koguni kolonistide deporteerimist. Õigusliku järjepidevuse mõte on kantud eelkõige rahvusvahelise õiguse ideedest ja seetõttu ei saa teda seostada otseselt ka mingisuguse riigisisese restitutsionismiga. Iseasi on see, et mõned inimesed võivad palavalt neid kõiki toetada – Eesti Vabariigi taastamine rahvusvahelisel pinnal ja riigisiseste õigussuhete taastamine ei ole sugugi omavahelises sõltuvussuhtes peale selle, et esimene on viimase eeltingimus. Ma olen isiklikult olnud arvamusel, et riigisiseste õigussuhete taastamine on üldse võimalik suhteliselt piiratud valdkonnas (peamiselt kinnisvarad) ja ka see on, nagu me näeme, küllaltki problemaatiline ülesanne.

Peale lääneriikide jätkuva tunnustuse, diplomaatiliste esinduste ja ekstsitvalitsuse kandis Eesti Vabariigi õiguslikku järjepidevust loomulikult ka Eesti Vabariigi kodanikkond bioloogilise tervikuna. See oli terve okupatsiooni aja ka rahvusvaheliselt kehtiv (kuigi praktikas arvuliselt väikeses ulatuses) kodakondsus, mille tõendiks olid nn Jaaksoni passid. Mõte Eesti kodanike komiteede loomisest ja Eesti Kongressi valimiste korraldamisest oli õiguslikule järjepidevusele loogiliselt ülesehitatud kontseptsioon ja selle

läbiviimine oli Eesti tsiviilühiskonna enesorganiseerimise ajalooline suursaavutus.

Ruutsoo süüdistab Eesti Kongressi juhte selles, et tegemist oli "partei poliitiliselt motiveeritud võimustrateegiaga", ja kirjutab, et Eesti Kongress oli "vaid üks poliitiline jõud". Kahtlemata oli Eesti Kongress vaid üks poliitiline jõud, sest tema kõrval oli teisigi, alates Punaarmee ja Interliikumisest ja lõpetades Ülemnõukogu ja Rahvarindega. Kuid Eesti Kongressi kujunemise eest "partei poliitiliselt" kannab eelkõige vastutust Rahvarinne, kes viimasel hetkel valimistele kaasa tuli ja esimesel võimalusel Kongressist ära hüppas. Ometigi oli Rahvarinne Kongressil esindatud fraktsioonidest suurim. On raske hinnata praegu veel seda, milline oli Eesti Kongressi osa selles protsessis, mille lõpptulemuseks oli taasiseseisvumine. Eesti rahva hingeelu müsteeriumide hulka kuulub see, et see esinduskogu, mille eesti rahvas oli tõesti suure entusiasmiga ise vabalt valinud, muutus lühikese aja jooksul osale poliitilisest seltskonnast ja Kongressi saadikutest ja valijatest lausa solgipangeks, kuhu oli hea tooni kohan igal võimalusel sülitada. Kas eesti rahva poolt valitud Kongressi alaväärtustamine ja boikoteerimine ei olnud "partei poliitiliselt motiveeritud võimustrateegia" ja iseseisvuse jõudude sihilik lõhestamine?

Õigusliku järjepidevuse ideest lähtudes oli iseenesest loogiline, et suhtumine iseseisvuse uuesti väljakuulutamisse võis olla kriitiline. Eesti Vabariiki kuulutas end iseseisvaks 24. 02. 1918 ja uue iseseisvusdeklaratsiooni hädaoht võis olla selles, et välismaailm tõlgendab seda kui setsessiooni, lahkulöömist emamaast ja uue riigi loomist. Tagantjärele on kerge öelda, et toimunud tõlgendatigi just nii. Kas see vastab tõele, seda ma ei oska ütelda, sest ma ei ole näinud neid õigusakte, millega Eesti Vabariiki sügise hakul 1991 tunnustati. Ainuke, mida ma tean, on see, et Soome eksplitsiitselt ei tunnustanud Eestit uuesti, vaid nentis, et endine tunnustus kehtib.

Ruutsoo väidab, et "*rahvusvahelise tunnustuse Eesti iseseisva riikluse kandjana sai Eesti Vabariigi (üleminekuline) ülemnõukogu*" ja et "*Eesti riiklusele 1991 sügisel antud tunnustuse viisis sisaldus täiesti ühemõtteline signaal selle kohta, millisena taheti Euroo-*

pas näha Eesti etnodemograafilist poliitikat". Esiteks, rahvusvaheline tunnustamine ei tähenda iseenesest mingisugust seisukohta ühe riigi siseasjade kohta, mille hulka kuulub ka see, kas mõni valitsus või esinduskogu on seaduslikult või mitteseaduslikult valitud. See tõik, et Eesti Kongressile iseseisvuse tunnustamisel mingit tähtsust ei omistatud, ei oma mingit tähendust, seda enam, et Eesti Kongress ega Komitee ei pretendeerinudki esindama Eesti Vabariiki rahvusvaheliselt sügisel 1991. On ka raske uskuda, et Eesti Vabariigi tunnustamise viisi sisse oleks rafineeritult kodeeritud mingeid väga raskesti ja vähestele avanevaid signaale Eesti etnodemograafilise poliitika tuleviku kohta. Tunnustamine ei sisalda vähemalt Soome välisministeeriumi praktikas ka mingit seisukohta võimalikult vaidlusalastes piiriküsimustes.

2. Eesti Vabariigi kodakondsusest

Õigusliku järjepidevuse doktriinil on etnodemograafilisi tagajärgi ainult niivõrd, kui ta on seotud 1938. aasta kodakondsuseaduse taaskestamisega (mis muide 1991. aasta sügisel oli veel tegemata). Eesti kodakondsuse problemaatika lahendamine oli tollal vajalik ja kiire ülesanne. Probleemaatika lähtekohad on ju kõigile nii tuttavad: ligi 40% määratlemata kodakondsusega mitte-estlasi, kelle loomulik iive on eestlaste omast suurem, Venemaa naabrus ja kodakondsusega seotud poliitilised ja majanduslikud õigused. Alternatiive oli suhteliselt vähe ning 1938. a kodakondsuseaduse taaskestamine oli nendest kõige lihtsam ja loogilisem.

Kodakondsuse pealesurumine inimestele vastu nende tahtmist ei ole võimalik ega ka lubatud. Otsus on alati individuaalne ja selleks võib inimestel olla väga mitmesuguseid ajendeid. Ka ei ole Eestil võimalik vabastada kedagi mingi teise riigi kodakondsusest. Küsimus on palju keerulisem kui lihtsalt kas anda või mitte. Pole minu teada pealegi sugugi selgeks tehtud, et venelaste valdav enamus oleks 1991. aastal kohe tahtnud või tahaks praegugi Eesti kodakondsust. Lisaks sellele on paiksustsensus valdavale osale muulastest juba möödunud nähtus. Kodakondsuseadu-

se 2+1-aastane tähtaeg on kõikide nende osas juba läbi, kes 1991. aastal Eestis elasid. Järelikult võib selline mitte-kodanik kohe taotle-da kodakondsust ja seda saavutatud õigust ei võta temalt ära ka uus kodakondsusseadus, kus tähtaega pikendatakse 5+1 aastale. Täna-seks on tema jaoks praktiliselt tegemist "null-variandiga", kui keeleksam ja põhiseaduse tundmine kõrvale jätta. Selles mõttes peaks kodakondsusseadus poliitilise probleemina olema juba möödunud probleem, sest Eesti ühiskonda integreeruda tahtvale venelasele on kõik ukSED lahti, rohkemgi kui paljud eest-lased tahaksid.

Mulle on teadmata, missugused poliitili-seed jõud on planeerinud kodakondsuse ja sel-lega seotud omandi- ja sotsiaalsete õiguste kasutamist hoovana, millega sundida asus-tuskoloniste lahkuma. Pole kahtlust, et selli-seid soove on liikunud nii mõnegi eestlase peas ja südames, kuid sellist poliitilist pro-grammi pole küll mina näinud ja seda ei näinud ette ka "Isamaa" 1992. aasta valimis-programm, millele Ruutsoo viitab. Minu arust on täiesti selge, et selline poliitika ei ole võimalik. Võiks ütelda, et umbes saja tuhan-de immigrandi vabatahtlik lahkumine Eestist on isegi olnud siinkirjutaja jaoks juba üle ootuste. Peame arvesse võtma, et olukord Venemaal ei ole kuigi ahvatlev. Sundida inimesi lahkuma oma kodudest, kuhu nad oma mõistuse kohaselt on omal ajal seaduslikult sisse kolinud, ei ole 20. sajandi lõpu Euroopas võimalik, rääkimata sellest, et meie võimuses oleks sundida Venemaad neid suuremate hulkadena vastu võtma.

Mis puutub elamislubadesse, siis on selge, et nende väljastamise ülesande ulatus on massiivne. Sellele vaatamata tuleb midagi ette võtta inimestega, kes soovivad küll Eestis elada ja töötada, kuid ei soovi Eesti koda-kondsust. Eesti elu-olu organiseerimatus teeb veel mõnda aega võimalikuks elada Eestis "metsikult", kuid loodetavalt kiiresti teosta-tav rahvastiku keskregistri loomine peaks looma olukorra, kus elamine ebaseaduslikult, ilma vastavate lubade ja dokumentideta, muutub lihtsalt võimatuks. Kui inimene peab oma dokumentatsiooni esitama töölepingu sõlmimisel, pangaarve avamisel, auto ostmi-sel, juhiloa saamisel, abiellumisel, laste sündimisel, arstiabi saamisel, korteri ostmisel

või üürimisel, ühest kohast teise kolimisel, tööuabiraha saamisel ja nii edasi, siis muu-tub võib-olla suhtumine ka organiseeritud ühiskonna nõuetesse. Arvestades nõukogude pärandit ja "širokaja naturat" on ebatõenäone, et tegemist oleks laias ulatuses teadliku, poliitiliselt motiveeritud boikoteerimisega. Mis aga puutub neljasse väljastatud "välismaala-se passi", siis tuleb välja, et suur kisa nende ümber oli põhjendamatu, kuna vajadus on nii kaduvväike. Loodetavasti on need neli tänu-likud Eesti Vabariigi vastutulekkuse eest.

3. Suur ühine eesti asi

Ruutsoo kirjeldab tabavalt sovetliku ühis-konna atomiseerumist, kodanikuühiskonna puudumist ja eestlaste ja kolonistide ühise kultuurilis-mentaalse kommunikatsiooniväl-ja puudumist. Teises kontekstis kirjutab autor, et aastail 1989–90 lakkas riikluse küsi-mus olemast "ühine eesti asi".

Loetu viib mõtted edasi ja tekitab uusi küsimusi. Kas ei ulatunud sovetliku ühiskon-na atomiseerumine sügavamale kui ainult et-niliste gruppide isoleeritusse? Kas massikommunikatsiooni sovetlik tasalülita-mine ei võtnud ka eestlastelt ära kultuurilise-mentaalse ja igal juhul poliitilise kommunikatsioonivälja? Kas riiklus oli siis aastani 1989 tõesti olnud "ühine eesti asi"?

Mulle meenus Viivi Luige intervjuu RHs (13. 10. 1991):

"Oled öelnud, et Eestist sai ENSV just kuuekümnendatel aastatel. Miks?"

"Kuuekümnendatel aastatel kodunes nõu-kogulik vaim lõpuks ka Eestis. Hakati pidama noorte suvepäevi ja ilmalikke matuseid. Tek-kisid ehitusmalevad, moodi läksid komsomo-lipulmad. Korraldati "Nooruse" laagreid, käidi kolhoosis kollektiivselt kartuleid võt-mas. Tehti pulli. Noomiti väljakutsuva väli-muse ja ebanõukoguliku käitumise pärast. Muiaiti Artur Alliksaare ja Uku Masingu luu-letuste üle. Tarvitati sõnapaari "kommunis-miehitaja moraalkoodeks". Kujundati noortes materialistlikku maailmavaadet. Mõisteti avalikult hukka Arvo Pärt, kes kin-nitas, et usub jumalat. Gustav Naanist sai eesti rahva lemmik ja eruditsiooni etalon. Egon Rannetit peeti kuulsaks näitekirjani-

kuks. Loetelu võiks jätkata. Lühidalt öeldes –kuuekümnendad aastad aretasid sugupõlve, kelle maailmavaade ja mõtteviis takistavad veel kaua Eestit muutumast tõeliselt demokraatlikuks Euroopa riigiks."

Lõhe Rahvarinde ja Eesti Kongressi vahel põhines algusest peale kahel erineval ja vastandlikul ühiskondlikul paradigmat, mille sügavad juured paistavad olevat just kommunistliku diktatuuri atomiseerivas ja killustavas mõjus. Ühise, avatud poliitilise kommunikatsioonivälja puudumine takistas rahvusliku ajaloo, rahvusliku mõtte ja poliitika kohtumist. See takistas ka inimeste kohtumist inimestena, see umbusu ja kartuse külvamine oli kommunistliku diktatuuri "jaga ja valitse" meetodi üks oluline osa. Kui vanemad ei julgenud pändada oma lastele oma teadmisi ajaloost ja sageli isegi omaenda minevikust ning oma tegelike mõtteid, siis jäi põlvkondadevaheline, aga ka pärast sõda sündinud põlvkondade sisemine rahvuslik, poliitiline ja ideoloogiline *avalik* dialoog puuduma. Ka see oli arvatavasti kommunistliku diktatuuri üks eesmärke ja selle tagajärge on näha eriti mujal endises Nõukogude Liidus, kus kuritegelik süsteem kestis ühe kriitilise põlvkonna võrra kauemini ja traditsioon katkeski.

Tekkis olukord, kus Eesti ühiskond jagunes vähemalt neljaks: A1) kollaborandid, A2) kohanejad, B3) iseseisvus- ja vastupanuliikumise traditsiooni kandjad ja B4) pagulased ja välismaal sündinud väliseestlased. Mõistagi on jaotus tinglik, piirid ähmased ja kategooriad osaliselt kattuvad, kuid üldjoontes näeb pilt mulle niimoodi välja. Pole mingi ime, kui B-grupp üksteist kergemini mõistab. Samuti pole ime, et gruppide A1 ja A2 piir on eriti raskesti joonistatav. A- ja B-gruppide vahel aga oli ja on ikka veel nähtav ühiskondliku paradigma erinevus. A-gruppi võiks iseloomustada järgmiselt: lähtekohaks oli leppimine Nõukogude Liidu olemasoluga kui paratamatusega ning sellest tulenevalt kaks lähenemisviisi: A1-l asuda võimu poolele ja säilitada olemasolevaid struktuure ja A2-l asuda võimu poolele ja püüda struktuure muuta. Siia kuulub Eesti rahvusliku tuleviku nägemine "evolutsioonilise" elemendina sotsialistlikus süsteemis, *à la* uurimisprojekt "Eesti NSV aastal 2005", samuti mõtted lii-

dulepingust ja isemajandavast Eestist Nõukogude Liidu koosseisus. Suhtumine kommunismi on kas omakasupüüdlik (A1) või taktikaline (A2). B-grupi nägemust (mis on märgatavalt ühtsem) võiks nimetada "revolutsiooniliseks" nägemuseks Nõukogude Liidust poliitilise süsteemina kui möödunud nähtusest ja Eesti iseseisvuse taastamisest kui "kateegoorilisest imperatiivist". Üks selle maailmapildi koostisosa on põhimõtteline antikommunism ja võimaluste piirides kompromissitu suhtumine okupatsioonivõimu.

Nendest kahest paradigmat lähtudes jõuame ka setessioonilise ja järjepidevusliku seisukohani. Siisamast vastuolullikast tulevad ka erinevad moraalsed hinnangud minevikule ja ühtlasi ka ühe või teise isiku või grupi tegevusele. Kuigi diktatuur on kokku varisenud, jagab ta rahvast ikka veel ja väga mitmel viisil, sest süsteem varises kokku küll, kuid mitte selle loodud kihistused ühiskonnas. Endine parteitegelane või parteitu akadeemik, kes nautis ENSV kõiki materiaalseid hüvesid, on kindlasti ka praegu näiteks keskelt läbi majanduslikult paremini kindlustatud kui endine poliitvang, kuigi nad tänapäeval võivad istuda koos Riigikogus.

Riiklus ei olnud sugugi ühine eesti asi aastani 1989, nagu Ruutsoo väidab. Pigem vastupidi. Ma olen üsna kindel selles, et riiklus – mille all vähemalt mina mõistan riiklikku iseseisvust – ei olnud üldse ühine eesti asi aastani 1987–88. Ei ole võimalik lähtuda sellest, et needsamad, Eesti ühiskonnas väga mõjuvõimsatel kohtadel olnud eestlased, kes karistasid teisi eestlasi palja riikluse mõtte esitamise pärast (ja palju-palju väiksemategi asjade pärast) oleksid olnud salaja suured iseseisvuse toetajad, nagu paljud neist praegu väidavad. Suur passiivne enamus vaatas seda pealt ja arvatavasti vandus salaja, osa pidas kommuniste kurjategijateks, osa teisitimõtlejaid naiivseteks. Rahva lõhenemine jõhkra surve, diktatuuri ja okupatsiooni all pole mingi uus või ainulaadne nähtus. Kuid arvata võib, et paljud neist, kes tänapäeval parastades hüüavad "kas me siis sellist vabariiki tahtsimegi?" on paljuski just needsamad, kes veel kümme aastat tagasi ei osanud mingit vabariiki tahtagi, vaid unistasid parimal juhul

inimnäolisest sotsialismist ENSV ja Nõukogude Liidus.

Praegu on meil siiski riik ja iseseisvus. Järelikult on seisukohtade muutuse suund olnud teine. Eesti asi ei olnud enne 1987.–88. aastat ja tast sai – kui sai – ühine alles 1991. aasta augustis, ka siis alles välise hädaohu ees. Kui vaadata, kes on kõige rohkem oma seisukohti pidanud revideerima, siis tuleb muidugi alustada näiteks Arnold Rüütlist, kelle pöördumine okupatsioonivõimu ja kommunistliku diktatuuri tippjuhist iseseisva demokraatliku Eesti Vabariigi edukaks presidendikandidaadiks on täielik silmamoondus. Täieliku riikliku iseseisvuse mõte küpses gruppides A1 ja A2 samas taktis, kui selleks avanes praktilisi võimalusi. Grupp A2 püüdis kohaneda uue olukorraga ja pigistada sellest välja võimalikult palju oma unelmate suunas, esialgu näiteks autonoomiat ja IME-t. Grupp A1 läks vastumeelselt kaasa, kuna nägi, et tuul hakkab keerama. Grupp B nägi võimalust oma ammuse unistuse teokssaamiseks: B3 hakkas Eesti pinnal nõudma täielikku riiklikku iseseisvust, nii nagu B4 oli seda ligi pool sajandit teinud välismaal.

Pragmaatikute ja aatemeeste esinemine Eesti ühiskonnas pole muidugi midagi uut. Ühise kommunikatsioonivälja puudumine aastakümnete jooksul tekitas aga kaks probleemi: puudus avalikus mõttevahetuses arenenud üksteise seisukohtade mõistmine ja sealsamas arenes ka erinevate ühiskonnagruppide isoleerumine üksteisest. Endised metsavennad ja poliitvangid ning ühiskonnaredelil ronivad kollaborandid või kohanejad ei kohanud üksteist avaliku dialoogi tasemel. Ühed trügisid juhtivatele kohtadele ühiskonnas, teistel "õnnestus sulguda metsavahi majakesse, öövahiputkadesse või keskkütte katlaruumidesse, et kangelaslikult säilitada tulevastele suurteks tegudeks oma ajud puhutana kõikjal hõljuvast kommunismiidust", nagu üritab ironiseerida Rein Veidemann.¹ Kui inimesed lõpuks oma seisukohtadega ilmalevalgele tulid, olid omavaheline arusaamatus ja umbusk juba süvenenud piisavalt selleks, et ilmalevalgele tuli hoopiski poliitiliselt sügavalt lõhenenud ühiskond.

4. Rahvusriiklus

Kahjuks jääb Ruutsoo eesmärk, Eesti rahvusriik, täpsemalt määratlemata, niisamuti tee sinna. Selgeks saab see, et Eestist ei ole võimalik koloniste välja sundida ja vabatahtlikult nad ka ei lähe. Järelikult tuleb nendega koos elada. Kuidas seda teha? "Etnoriikluse eesmärgi võimatuse tunnistamiseks on rahvuslased aga valinud halvima taktika", milleks on siis 1938. aasta kodakondsuseaduse taaskatkestamine ja elamislubade nõudmine nendelt, kes kodakondsust ei taha. Keeleksam on ka ilmselt paha. Siiski kirjutab Ruutsoo: "(...)et olla tõhus ühiskonna organiseerimisel, peab riik olema tasalülitav ja vähendama ühiskonna etnokultuurilist pluralismi. Rahvusriiklus tähendab (...) ühiskonna homogeniseerimist hegemoonrahva kultuuri ja keele kasuks ja riivab seega teiste gruppide kollektiivseid õigusi oma keele kasutamisel, elulaadi harrastamisel jne." Samas on rahvusriigi ülesandeks aga vähemuste kaitse. Õeldud on ka, et muulasi ei saa pikemas perspektiivis valitseda administratiivselt, vaid nad tuleb poliitiliselt integreerida Eesti ühiskonda. Ka selle eesmärgi sõnastus on arusaadav.

Kuid selgusetuks jääb ikkagi see, kuidas-moodi sellest Eestist, kus elab lähemale pool miljonit mitte-eestlast, saab teha rahvusriigi? Mitte-eestlaste integreerimisest, mille tagajärjel Eesti jääks ikkagi palju- või kahe rahvuseliselt riigiks, natuke Belgia moodi, selleks ei piisa. Eesmärgiks peab siis juba olema ka mitte-eestlaste assimileerimine, st mitte-eestlaste oma identiteedi nõrgendamine ja asendamine eesti identiteediga või akultureerimine, st ühiskonna institutsioonide kasutamine sundimaks mitte-eestlasi identiteetseerima ennast Eestiga. Sellest vaatenurgast võinuks teistsugune kodakondsusotsus 1991. aastal olla otstarbekohane, kuid tänaseks on see juba minevik.

Assimileerimise ja akulturratsiooni võtmine aktiivse rahvuspoliitika vahenditeks tundub kauge. Esiteks, me oleme ise just lahti saanud sellest, et olla sellise rahvuspoliitilise eksperimendi ohvrid. Teiseks, kui rääkida Euroopast, siis on päris kindel, et sellised

1 R. Veidemann. Antimanifest. Sirp ja Vasar 25. 10. 1991.

mõtted pole eriti moes, et pehmelts öelda. Vähemuspoliitika vorme on veelgi: on otsene diskriminatsioon, on negatiivne segregatsioon ehk vähemuse isoleerimine oma elurajoonidesse, oma koolidesse, oma ametitesse jne ning on ka positiivne segregatsioon, vähemuskultuuri säilitamine võrdsena enamus-kultuuri kõrval. Viimase rakendamine on eriti vajalik siis, kui vähemus on tõeline vähemus (näiteks saamid), kellel puudub oma riik.

Üldiselt tuleb märkida, et püüded rahvusküsimust ülearu "sotsiologiseerida" peegeldavad hoiakut, et muulased on üks anonüümne manipuleeritav mass, mille manipuleerimiseks tuleb välja töötada rafineeritud meetodid, millega muulasi sihilikult integreerida ja assimileerida. Järgmise sammuna terendab geenimanipulatsioon, millega saaks neile heledad juuksed ja sinised silmad. Ma ei taha sugugi alahinnata probleemi uurimist, vastupidi, kuid uurijatele on hea aegajalt meelde tuletada, et nende uurimisobjektiks on elavad inimesed oma rõõmude ja murede, eluplaanide ja sihiasetustega.

Kuna tegemist on mäekõrguse probleemiga, mida me täielikult niikuinii likvideerida

ei suuda, on kõik lahendused ühel või teisel viisil viletsad, puudulikud ja igal juhul problemaatilised. On aga ilmne, et me lähemas tulevikus vajame pikema perspektiivi rahvuspoliitikat, mille eesmärgiks on Eesti riik, mis turvab eesti rahva olemasolu ja kogu kodanikkonna heaolu ning mis võimaldab ka lojaalsel välismaalasel Eestis elada ja töötada. On täiesti õige, et me oma rahvuslike eesmärkide poole pürgimisel ei tohi tekitada selliseid pingeid, mis raskendavad nende eesmärkide saavutamist. Seetõttu on rahvuspoliitikat põhjust planeerida pikas perspektiivis ja selleks läheb ka sotsioloogilist uurimistööd väga vaja. Esimesed põhjanevad sammud Eesti Vabariigi kodanike ja elanikkonna juriidilisel struktureerimisel on aga astunud uue kodakondsusseaduse ja sellega haakuvate varasemate seadustega. Paistab, et vaatamata vasakult ja paremalt kostvale kriitikale, hoiatustele ja ähvardustele on senine poliitika sujunud kuigi suurte komplikatsioonideta suhetes muulastega, ilma et oleks tulnud taganeda Eesti rahvuslikest huvidest. Senitehtud sammud on aga olnud alles rahvusküsimuse hädavajalik korrastamine juriidilisel pinnal. Mis aga edasi saab, seda tuleb veel kaua ja põhjalikult arutada.

EVE ANNUK

CARA MIA, EKS OLE

Seksuaalsest koodist Jaan Krossi "Taevakivis"

"Peaajendiks selle väikese romaani kirjutamisele sai autori tutvumine O. W. Masingu jumitu kirjapärandiga Kreutzwaldi-nimelises kirjandusmuuseumis Tartus. See pärand valgustab küll valdavalt Masingu keelemehetööd (ja ka too on üpris põnev), kuid pakub seal kõrval ohtrasti pidepunkte täpsustamaks kujutlust mehest endast, inimestest tema ümber ja ümbrusest ülepea."

Sellise eelhäälestuse annab "Taevakivi" lugejale autor Jaan Kross ise raamatu algusse lisatud saatesõnas (lk 5). Sarnastelt lähtekohadelt on "Taevakivi" tõlgendatud ka kriitikas, kus on rõhutatud "Taevakivi" kultuuriloolist tähtsust ja tendust ajalooliste isikute kujutamisel.¹ Sellised tõlgendusviisid toetuvad enamasti traditsioonilistele lähtekohtadele ja arusaamadele kirjanikust, autorlusest, tekstist, tekstivälisest reaalsusest ja nende tagapõhjaks on traditsiooniline humanistlik esteetika.

Ilukirjanduslikke tekste on võimalik tõlgendada ka teisiti, lugeda neid n-ö "vastukarva". Ilukirjandusliku teksti tähendust ei määra sel juhul ära autor kui teksti tähenduse algallikas, vaid sellise kriitilise tõlgenduse, "vastukarva"-lugemise puhul on tekst avatud paljudele erinevatele tõlgendusvõimalustele. Tekstuaalset toodangut nähakse sel juhul kui mitmetahulist protsessi, millel on palju erinevaid, vasturääkivaid kirjanduslikke ja mittekirjanduslikke tegureid (ajaloolisi, poliitilisi, ühiskondlikke, ideoloogilisi, institutsionaalseid, üldisi, psühholoogilisi jne).² Kuna tekstil ei ole ühest, jäigalt paika pandud tähendust, siis on tekstid nagu ka kogu kultuur ise pluralistlikud: erinevad lähenemis-

viisid loovad erinevaid tõlgendusi. Interpreetimine kui tegevus ei ole neutraalne, vaid leiab aset teatud vaatenurgast³, olgu selleks siis feministlik, psühhoanalüütiline, dekonstruktivistlik või mõni muu vaatenurk.

"Taevakivi" puhul tähendaks see, et lugejal ei tule lähtuda Krossi enda poolt pakutud tõlgendusest ega ka näiteks kriitika poolt omaks võetud tõlgendusviisist, vaid võib läheneda tekstile ka hoopis harjumuspäramast vaatenurgast.

Üheks selliseks "vastukarva"-lugemise võimaluseks on vaadelda "Taevakivi", kasutades feministliku kirjandusuurimuse lähenemisviisi, st tuua tekstivaatlusse sisse sugupool kui analüüsi kategooria ning uurida seksuaalse koodi tähendust tekstis. Väite, et ilukirjanduslikke tekste ei loo mitte abstraktsed sugupoolatud olendid, vaid reaalsed mehed ja naised ning et see meeste-naiste erinevus kajastub ka tekstides endis, tõi kirjandusuurimusse feministlik kriitika, mis sai alguse 1970. aastatel.

Kui feministliku kriitika algeriodel keskenduti meeste poolt loodud tekstide analüüsile (kritiseeriti nt naistegelaste kujutamist meeskirjanike teostes), siis hiljem (1980. aastatel) on keskendutud naiskirjanike tekstide uurimisele. Üheks lähtekohaks on näiteks küsimus sellest, kas naiste kirjutatud tekstid – naiskirjutus (*women's writing*) – erinevad meeste poolt loodud tekstidest, ja kui erinevad, siis mille poolest. Naiskirjutuse uurimine on andnud huvitavaid teoreetilisi käsitlusi eriti prantsuse feministliku mõtte arendajate poolt (Hélène Cixous, Luce Irigaray, Julia Kristeva).

1 R. Krusten, Inimlikku ja igikestvat "Taevakivis". Rmt-s: Kirjandus kriitiku pilguga. Artikleid, arvustusi ja aastaülevaateid 1975–1976. Tallinn, 1978, lk 107–110. Jaan Krossi romaani tsiteeritakse väljaandest: J. Kross, Taevakivi. Tallinn, 1975.

2 T. Moii, Sukupuoli/teksti/valta. Feministinen kirjallisuusteoria. Tampere, 1990, lk 62.

3 C. Belsey, J. Moore, Introduction: the Story So Far. Rmt-s: The Feminist Reader. Essays in gender and the politics of literary criticism. Ed. by C. Belsey and J. Moore. Blackwell, Cambridge & Oxford, 1991, lk 7.

Praeguseks on feministlik kirjandusuurimus arenenud avaramate tõlgendusvõimaluste suunas: nii nagu varem problematiseeriti naiselikkuse-mõiste, on nüüdseks problematiseeritud ka meheliikkuse-mõiste. On hakatud rääkima sugupoolest ja sugupoolestiisemist ning selle tähendusest ilukirjanduslikes tekstides¹, on analüüsitud sugupoolekoode ja võimusuhteid ilukirjanduslikes tekstides ning on toodud esile seksuaalse erinevuse ja keele problemaatiline suhe (sellele vaatenurgale keskendub prantsuse feministlik teooria).

Seksuaalse erinevuse mõiste (*sexual difference*) tuleneb poststrukuralistlikust ja psühhoanalüütilisest diskursusest ning seostub küsimusega erinevusest keeles, subjektiiviteedis ja identiteedis.²

Alljärgnev on katse pakkuda mõningaid pidepunkte vaagimaks seksuaalse koodi võimalikku tähendust Krossi "Taevakivi", seda, kuidas tekst määratleb seksuaalset erinevust. Eelduseks on see, et seksuaalne erinevus kajastub teatud viisil ka tekstuaalsel tasandil: viisis, kuidas tekst on struktureeritud; viisis, kuidas lugu areneb, ning viisis, kuidas sugupool on tekstuaalselt märgistatud.

Kogu Krossi loomingu puhul võib viidata naistegelaste marginaalsusele: paljud ta naistegelasest ei oma iseseisva tegelasena eriti suurt tähtsust. "Taevakivi" tuleb see selgelt esile. Kõik kolm tegelast – Cara, Otto Wilhelm Masing ja Kristjan Jaak Peterson – on küll ajaloolised isikud, kuid juba "Taevakivi" kriitikas on leitud, et Cara naistegelaseks oleks võinud tekstist ka puududa.³ Cara on teksti toodud selleks, et täpsustada Masingu ja Petersoni portreid. Ehk teisiti öelduna: Cara kui ainus naistegelane "Taevakivi" funktsioneerib kui meheliiku subjekti, meheliiku identiteedi peegel.

"Taevakivi" on kirjutatud monoloogivormis: tekstis on vaheldumisi esitatud Cara, Masingu ja Petersoni monoloogid. Cara on ainus naistegelane "Taevakivi", kellele vähemalt formaalselt on sõna antud: "Taevakivi" algab Cara monoloogiga, seega naise

poolt räägitud tekstiga, ning ka Cara kolm järgmist monoloogit on paigutatud meestege-laste monoloogide vahele.

Cara alustab "Taevakivi" oma loo jutustamisega: ta räägib oma minevikust, oma päritolust jne. Samas pole juba Cara monoloogi päris algus, st "Taevakivi" kaks esimest lõiku, tegelikult mitte Carast ja ta minevikust, vaid hoopis O. W. Masingust. Cara alustab rääkimist oma ümbruse (Masingu magamistuba kirikumõisas) ja O. W. Masingu kirjeldamisega:

"Ikka seesama juba tühi lohukoht linasel padjapüüriil minu näo kõrval. Või ikka seesama hallis habemetüükas piibuhaisune nägu – oh Jumal küll – päris armas nägu ju... Habemetüüka kare puudutus vastu minu palet, lapsik musu mu kõrvanibule. Kähe sosin: *dormi, dormi, cara mia* ja rutakad sammud pantohvilites" ("Taevakivi", lk 9).

Alles seejärel hakkab Cara meenutama oma minevikku. Selle minevikumeenutuse sisse on aeg-ajalt lükitud lauseid Masingu iseloomustamiseks. Cara ei ole omaenda tekstis (monoloogis) seega ainus peaosaline, suure osa oma monoloogist reflekteerib ta Masingut, jutustades Masingu lugu. Seega, olles ühelt poolt oma loo (monoloogi) peategelane, taandub Cara selles samaaegselt kõrvaltegelaseks.

Samasugune reflekteeriv funktsioon on Caral kui tegelasel ka K. J. Petersoni suhtes. Cara tekst asendab kohati jutustaja teksti, st Cara oma monoloogidega täidab funktsiooni, mida traditsioonilises tekstis täidab jutustaja, kirjeldades tegelasi ja piiritledes situatsiooni (vrdl "Taevakivi" 4. monoloogi – Cara monoloogi – algust, kus Cara püüab anda Petersoni välimuse kirjeldust). Cara on see, kes näeb situatsiooni samaaegselt nii seestpoolt (osalejana) kui väljastpoolt (kõrvaltvaatajana).

Kahestunud vaatepunkt, samaaegselt nii seest- kui väljastpoolt vaateleja oma esineb Cara monoloogides ka ta enda suhtes. Teksti nendes kohtades, kus Cara kirjeldab oma välimust, oma keha, näeb ta seda samaaegselt ka kõrvaltvaataja meheliiku pilgu läbi:

1 Vt nt *Speaking of Gender*. Ed. by E. Showalter. Routledge, N.Y. & London, 1989.

2 E. Showalter, Introduction: the Rise of Gender. Rmt-s: *Speaking of Gender*, lk 3.

3 R. Krustén, Inimlikku ja igikestvat "Taevakivi", lk 108.

"Aga kallis Jumal, ma ei mõista küll mõtelda, missuguseks mind Itaaliamaal arvatakse, kuid siitmaa rohmakavõitu mõõtude jaoks olen ma ju alles päris kena. Muidugi, ma olen naine, kelle peale sügis on juba hinganud. Aga ma pole ei täidlaseks ega puisesääreliseks ega jäigaks läinud, nagu siin nii hõlpsasti minnakse" ("Taevakivi", lk 16).

Cara vaatleb ennast peeglis ja seda enesekohasust peaks rõhutama tekstis esinev "mina": "olen päris kena", "olen naine" jne. Samas võib selle stseeni kirjelduses tajuda ka kõrvaltvaataja vojeristlikku pilku: nii võiks peegli ees seisvat Carat näha ja kirjeldada ka meesvaatleja, kes naudinguga pilgus jälgib riietuvat naist. Cara on siis samaaegselt ka meheliku pilgu objekt (*the object of male gaze*), kui kasutada filmiteooriast pärit väljendit.¹

Masingu monoloogides seevastu on peategelaseks Masing ise, kes keskendub iseenele, oma tegevusest, ideedest ja eesmärkidest rääkimisele:

"Sest tött ütelda on kõik alles tegemata. Ja ma olen viiskümmend kaheksa aastat vana. Grammatika ei ole ikka veel valmis" ("Taevakivi", lk 32).

Masingu tekstis on palju liikumist väljendavaid verbe, lauseid, mis piiritlevad ja konkretiseerivad ta tegevust. Masingu minakesksus on enesekindel ja samasugune on ta suhe välismaailmaga. Masingu esimene monoloog on enesekeskne, Cara vilksatab seal ainult selleks, et anda kinnitust Masingu sõnadele ("Cara mia, eks ole"). Masing ei juurdle oma monoloogides Cara olemuse kallal, nii nagu Cara püüab aru saada Masingu olemusest. Cara tähendus tekstis on määratletud ka tema seksuaalse kaudu: nii Masingu kui eriti Petersoni jaoks märgistab Cara seksuaalsust. Cara ilmumine toob teksti seksuaalset pinget, arendab lugu edasi. Cara identiteet ongi määratletud tema seksuaalsusega (naine – Cara – kui sooline olend), sellega on paika pandud ka tema kui tegelase tegevuspiirid tekstis. Naisele (Carale) on projitseeritud mehe (Petersoni) seksuaalsed ihad ja hirmud. K. J. Petersoni monoloogid on selles suhtes ka keeleliselt otseütlevad: mo-

noloogides väljendab Peterson oma ambivalentset suhtumist naistesse ("kõik naised on lipakad", "naispoole jämedalt ihuline olemine", "tema õblukene olek, mis äkitselt mo meelest kõigi naiselikkude asjade seas kõige ilusam on"). Samas on Cara Petersoni ihade passiivne vastuvõtja ja peegeldaja (vrd Cara teksti "Ma tunnen: ma tahan, et ta mind ihaldaks..."). See ambivalentsus Petersoni monoloogides taandub vastandpaarile naine kui hoor – naine kui ingel ning kuues monoloog on selles suhtes keskse tähendusega. Peterson püüab määratleda oma suhtumist Carasse, mida komplitseerib see, et Cara ei ärata temas mitte ainult õilsaid tundeid, vaid ka "lihalikku himu". Petersoni selguselejäudmine oma suhtumises Carasse annab Petersoni loole konkreetse suuna, kiirendab loo arengut lõpu poole:

"Praosti jutul pean mina ära käima. Sest ma lubasin sinna minna. Aga ma lähen minema niipea, kui saan. Ma ei tohi seal viivitada. Kui ma mõttes tema naise juba kümme korda riietest paljaks olen rebinud... Ei! Mitte rebinud! Silitanud, sõnunud, luuletanud... Ma pean ära minema nii ruttu kui saan" ("Taevakivi", lk 185).

"Taevakivi" lõpeb K. J. Petersoni monoloogiga, Petersoni pürgimusega eesmärgi poole raskuste kiuste. "Aga ehk jõuan ma koguni siis pärale..." kõlab raamatu viimane lause. Lause, mille kaudu määratletakse K. J. Petersoni, kuid mis sobib määratlema ka Masingut ja Masingu teksti. See on mehelik eesmärgi poole püüdlemine, millegi ületamine vastandina naiselikule paigalseisule, kohalolekule, kordumisele, ootamisele, mida tekstis esindab Cara. Simone de Beauvoiri eksistentsialistlikku terminoloogiat kasutades esindab mees transsendentsust, naine immanentsust. Selles mõttes on väga kõnekad Cara, Petersoni ja Masingu esimeste monoloogide esimesed laused.

Cara 1. monoloog: "Jälle seesama, mis eile, tunaeile, ületunaeile, terve sügise otsa, terve pool elu: läbi ripsmete, läbi hommikuse unetuha – tükk halli koidutaevast, laastukatu-se vettinud räästas, mustad kuusetüved, vaht-

¹ Vt L. Mulvey, Visual Pleasure and Narrative Cinema. Rmt-s: Feminisms. An anthology of literary theory and criticism. Ed. by R. R. Warhol, D. P. Herndl. Rutgers Univ. Press, 1991, lk 432–442.

ralehtedest verkjas muru, lubjatud kivimüür" ("Taevakivi", lk 9).

Masingu 1. monoloog: "Muidugimõista meeteor! (Niisuguse asja äratundmiseks peavad mitte ainult teadmised olema, vaid ka instinkt!) Mina ei kahelnud selles silmapilkugi" (lk 31).

Petersoni 1. monoloog: "Aga mind ei kammitsenud Riia linnas miski asi. Vöö vööle, kepp kätte ja ära käia" (lk 53).

Samasugune tekstuaalne loogika võtab kokku ja lõpetab kõigi kolme tegelase viimased monoloogid. Cara tekstist jääb lõpulausena kõlama seesama passiivne paigalolu, mis märgistab Cara poolt räägitud teksti kogu raamatu vältel. Vaatamata sellele et "Taevakivi" lõpuosas hakkab Cara tegutsema – ta jookseb õue Petersoni otsima, üritades teda ta haiguses aidata – lõpeb see stseen (ja koos sellega ka kogu Cara tekst) ebamäärase ootusega. Petersoni leidmata räägib Cara: "Ma seisan vudiseva laternasilmaga keset tühja põldu. Ma ei saa mitte midagi teha. Mitte midagi. Ma katan laterna peleriiniga kinni. Issand, t e e, et ta ei sure! Tee, et tema verejooks seisma jääb! Et ta kuskile ulu alla jõuab... Kallis inimeselaps... Issand, tee midagi! Kui Sa m i n u oled siia paigale aheldanud..." ("Taevakivi", lk 201).

Masingu viimase monolooži lõpp tugevdab muljet temast kui tegutsejast ning Petersoni kogu raamatut lõpetav monoloog jätab avatuks nii tema enda teksti kui selle kaudu ka kogu raamatu.

Cara tekstuaalne funktsioon on piiratud, põhiliselt on ta vajalik seksuaalse dominantina: ilma Carata jääks "Taevakivi" ilma vajalikust pingest, aga ka üldse osast tekstist. Cara ainsa naistegelase esindab naiselikku valdkonda "Taevakivi" muidu meestekeskises maailmas, sellist naiselikkust, mida määratleb mehelik vaatenurk. Tema naiselikkus on pidevalt suhestatud meheliku identiteediga, olles selle peegelduseks. Cara tekst ei saavuta tähtsust iseseisva loona, omaette jutustusena, vaid ikka suhtes mehe (Peterson, Masing) loosse, mehe teksti. Selleks vastupeegelduseks olemine määratlebki paljus Cara tekstuaalset funktsiooni. Kõigele vaatamata jääb "Taevakivi" ikkagi ju mehelikuks monoloogiks, Masingu ja Petersoni looks, millele lisab tõsidust ja tõsiseltvõetavust (vähemalt traditsioonilise lugeja jaoks) konkreetne ajalooline taust, fakt, et "Taevakivi" tegelased on kunagi ka "päriselt" olemas olnud.

MART VELSKER

ENAMUS JA VÄHEMUS

Märkmeid 1980. aastate luulearvustusest

1

Kaheksakümnendad on juba lootusetult möödas ja kirjeldamine alanud. Tõsimeelse lahterdaja mure on fikseerida objekt, esmalt aastakümme. Aegade tegelik homogeensus nõuaks vaatluse nihutamist pisut varasemaks, kui numbrid seda näitavad, kuid olgu järgnev ülevaade konventsionaalne kompromiss. Vastamisi on asetatud aastad 1980–85 – kui "tegelikud" kaheksakümnendad – ja 1986–89, mil hakkab juhtuma juba midagi muud, otsaga tänasesse päeva ulatuvat. Jututeemaks on Eestis ilmunud eestikeelne luulearvustus, kindla välisvormi ja mängureeglitega reageeringud raamatutele. Käsitlus ei pääse ometi salakaubast, märkustest luulekriitika ja kirjandussituatsiooni kui terviku kohta. Niisiis on tegemist pooliku jätkuga Rein Veidemanni ja Maie Kalda kriitikaloolistele töödele ning empiirilise paralleeltekstiga kontseptuaalsetele kokkuvõtetele nagu näiteks Hasso Krulli "Humanism ja valgustus" (Akadeemia 1991, nr 3). Aga seda kõike vaid niipalju, kui kontrabandisti südametunnistus lubab ja üldine üksikuga sundseoses on.

Teema kallale asudes tekib kiusatus välja pakkuda kõige üldisemaid statistilisi andmeid. Ohtlik on see mitmel põhjusel – jalgu jäävad küsimused piirjuhtude kohta, pseudo-nüümid, bibliografeerijate (ka siinse) võimalikud näpuvead. Seetõttu üleskutse: kel on täpsemat teavet, parandagu ja täiendagu. Statistika käib luulearvustuse kohta, vormilise erandina on juurde arvatud kanoonilised aastäulevaated ja mõned üksikud artikliks-esseeks vormunud sõnavõttud, kus suhe luuletrükis(t)ega selgelt arvustuslik. Ajaline mööndus on tehtud pika ilmunistsükliga

"Kirjanduse jaosmaale", kust on välja nopitud üheksa viimase aastakäigu materjal. Arvud kajastavad perioodikas ilmunut, "Kirjanduse jaosmaa" ja "Sõna" on sellesse seltskonda haaratud taas tingimisi.

Kümne aasta jooksul ilmus 26 väljaandes 579 luulearvustust 157 arvustajalt. Kõige rohkem leidsin retsensioone aastast 1981 (83), kõige vähem aastatest 1984 (44) ja 1988 (44). Kõikumised sõltuvad raamatute kirjas-tamisest: 1984 oli luulekogude ilmumise osas absoluutne mõõna-aasta, 1981 aga üks tipp-aegu. Kõnekad on suhtarvud, kuid et need liialt kurbust ei tekitaks, jätsin välja andmed tõkeluule ja pagulaskirjanduse kohta. Eesti luule leidis kõrgendatud tähelepanu aastal 1984 (4,0 arvustust raamatu kohta), kõige loium oli vastuvõtt aastatel 1989 (1,1), 1986 (1,7) ja 1988 (1,8). Rehkendused ei arvesta kriitika asünkroonsust ja on seetõttu vähem usaldatavad kui Julius Ürdi andmed varasema (1976–80) kriitika kohta.² Usaldatavuse kontrolliks võib arve mõttes lähendada keskmisele, tulemus ütleb sedasama: künnendi esimesel poolel taheti kõnelda luulest, ehkki alati polnud luulet ennast, aastail 1986–89 oli küll luulet, kuid ühiskond usaldas kriitilise lugemise kitsama ringi hooleks, massiteabevahendid pühendusid poliitikale. Tõkeluulekäsitluste osa arvustuste kogumassist on hädavaevu 2%. Tavaliselt jäi tõlkekogu ajakirjanduses kommenteerimata, kultuur sulgus iseendasse. Pidevus oli tekkinud vaid kriitika suhtlemisel kaasaegse eesti luulega – see tõdemus suunab ka käesoleva ülevaate rõhuasetusi.

Väljaandeti oli kirjandussituatsiooni hierarhia kaunis selge, seda on ühe aasta kirjanduskriitika kohta käiva statistika toel

1 Vt nt R. Veidemann, Eesti kirjanduskriitika 1960. aastatel. Rmt: R. Veidemann, Olla kriitik.... Tallinn, 1986, lk 179–209; M. Kalda, Kirjanduskriitika esimesel nõukogude aastal. Keel ja Kirjandus 1975, nr 7; M. Kalda, Eesti nõukogude kirjanduskriitika aastail 1945–1954: metodoloogiline kujunemine. Keel ja Kirjandus 1984, nr 11.

2 J. Ürdi, Lükatiga luule keskel. Looming 1981, nr 2, lk 282–284

kirjeldanud ka Marju Lauristin.¹ Põhiväljaanded nii kriitika tasemelt kui hulgalt olid "**Looming**" (21% kümnendi luulearvustustest), "**Sirp ja Vasar**" (muutus 1989 "Reedeks"; 18%), "**Keel ja Kirjandus**" (14%), "**Edasi**" (13%) ning alates 1986. aastast "**Vikerkaar**" (6% luulearvustustest; 1986–89 16%). "Edasi" kõrge luulekriitikas oli aastatel 1981–85, pärast seda kultuuritoimetuse orientatsioon muutus. Mõjus ka lisategur – mõned senised "Edasi" aktiivsed retsenendid hakkasid töid avaldama vastses "Vikerkaares". Uutele kirjutajatele ja erinevatele lähenemisnurkadele olid avatumad "Edasi" ja "Vikerkaar", kuid noorkriitikute puhul töötas tihti astmeline süsteem: alustati "**Nooruses**" või "**Noorte Hääles**" ja õnnestumise korral pääseti teistesse väljaannetesse. See reegel hakkas murenema "Vikerkaare" tulekuga, "Nooruse" nooruslikkus muutus üha enam rutiiniks, "Noorte Hääle" jätkas arvustamist väiksema regulaarsusega ja vähem väljakujunenud autorkonnaga. Need kaks tähtsamat sekundaarväljaannet sisaldavad kokku 14% 1980. aastate luuleretsensioonidest. Hierarhilise süsteemi puhul on loomulik, et kriitika eneserefleksioon tekkis mainitud seitsme väljaande põhjal, ülejäänud napilt kuuendikule arvustustest viidati vaid erandjuhul – põhiliselt üksikutele töödele "Kirjanduse jaosmaas" ja "Sõnas". See kuuendik jääb kokkuvõtete servale siingi, aga tõdegem, kohusetundlikult, et perifeerse kriitika põhijooned (suurem emotsionaalsus, hinnanguline absoluutus jne) vajaksid edaspidi eriuurimust.

Kümnendi aktiivsemad luuleretsensendid olid Julius Ürt (leidsin 41 arvustust), Sirje Kiin (30), Aivar Krull (18), Kajar Pruul (17), Andres Langemets (16), Linnar Priimägi (15) ja Sirje Olesk (14). Nende käe alt on tulnud üle neljandiku vaatlusalustest tekstidest. Aja järgu dünaamika väljatoomiseks on kasulik teha veel paar väljavõtet. Aastatel 1980–81 kirjutas kõige rohkem luulearvustusi Julius Ürt (11), järgnevad Toomas Haug, Sirje Kiin, Toomas Liiv, Linnar Priimägi, Andres Langemets, Nigol Andresen, Sirje Olesk ja Aivo Lõhmus. Aastatel 1988–89 on esimesed Has-

so Krull ja Arno Oja (7 luuleretsensiooni), edasi tulevad Peeter Künstler, Tõnu Õnnepalu, Julius Ürt, Kajar Pruul, Aivar Kull ja Vaapo Vaher. Kriitiku olulisus ei sõltu ainult produktiivsusest, kuid vastandus õigustab end järjekordselt. On näha, et kaheksakümnendate keskpaigas toimus küllalt järsk rollide ümbermängimine, kriitikas tõusid esile mitmed noored inimesed.

Lõpuks olemasolevad andmed enim retsenseeritud kogude kohta, neis on arvestamata jäänud sellised regulaarsed tähelepanuavaldused nagu "Loomingu" aastatülevaated ja "Kirjanduse jaosmaa" luuledebüütide aastatülevaated. Kõige suurejooneliseks retseptisiooni osaliseks sai Paul-Eerik Rummo "Ajapinde ajab" (9 reageeringut), 8 arvustusega järgnevad Kersti Merilaasi "Antud ja võetud", Juhan Viidingu "Tänan ja palun", Doris Kareva "Õöpildid", Ilmar Trulli "Millest mõtled, seljaaju?", Tõnu Õnnepalu "Jõeäärne maja" ja Indrek Hirve "Uneraev". Kui lisada siia aastatel 1990–94 ilmunud kriitika, siis eelmisel kümnendil ilmunud kogudest tõusevad nimekirja etteotsa "Kassetis '88" avaldatud raamatud. Autoreist saatis kümne aasta jooksul suurim ja vaibumatu elevus Doris Karevat. Olgem endiselt ettevaatlikud, arve juhib mõnikord juhus ja poliitiline manipulatsioon. Viimast illustreerib kümnendi legendaarseima kogu Hando Runneli "Punaste õhtute purpuri" saatus. Pärast raamatu ilmumist 1982. aastal retsensioonide avaldamine keelati, sellele järgnes eesti kirjanduskriitika ajaloos täiesti ainulaadne hilisarvustuste laineke 1987. aastal. Juhtum on sümbolne, reafaktid aga argisemad.

2

1970. aastate lõpul oli kirjanduskriitika enesekindlus juba sedavõrd kosunud, et hakati avalikult deklareerima oma paremust võrreldes belletristika ja humanitaarteadustega. See avaldus ka hinnangulises hääletoonis – senine soojem suhe proosaga kadus lausrünakus "olmekirjandusele", luulekriitikas

1 M. Lauristin, Kõnelused kirjandusest 1983. a ajakirjanduses ehk kriitika sotsioloogi pilguga. Looming 1984, nr 4, lk 545–554.

kompensatoorne mehhanism tööle ei hakanud ning ajajärku iseloomustav negatiivsus kirjanduse ja kriitika suhetes oli üldine. See viis kümnendi vahetusel ka suuremate pinge-teni kirjanike ja kriitikute vahel, need kajastuvad nii kriitika aastaülevaadetes kui ka mõnes kriitikaga rahulolematu sõnavõtus (nt Ilmar Kopsolt, Raimond Kaugverilt, Ott Raunilt, Rein Sanderilt).

Mis iseloomustab neid meeolusid luulearvustuses? Mitmel puhul on nenditud kümnendivahetuse kriitika kõrgeenenud huvi protsessuaalsete üldistuste vastu. Tollaseid üldistusi üle lugedes hakkab silma valdav ühehäälsus: tõdetakse kaasaegse luule suletust, enese varjamist maskimängu taha, sõnumi puudumist, sotsiaalset väsimust, seda, et luule muutumist suunavad keskealsed autorid, aga mitte noored. Koos nihetega luules mõned etteheited kümnendi keskpaigaks taandusid ("mängulisus", "sõnumi puudumine"), teised said uue allakriipsutuse ("uudsusetus", "literatuurusus").

Luulearvustuses on sedastatav väike komplekt märksõnu, mille abil retsensent sai isikliku arvamuse lülitada kollektiivsesse. Märksõnad võimendusid üksikute autoriteetsete kriitikute töodes, hilisemal levikul mine-tasid tihti alge konteksti ning käibisid eelkõige aksioloogiliste signaalidena. 1980. aastate esimese poole luulekriitika lennukamad kinnisväljendid on "harrastusluule", "ärkamisaegsus" (ka "järelärkamisaegsus") ning "asesõnalisus". Viimase andis arvustusele kätte Andres Langemetsa luuletus "Keel on üleni asesõna" kogust "Omadus". Mõistena läks "asesõnalisus" ilmselt liikvele Paul-Eerik Rummo arvustusest sellele kogule, kus ta esineb neutraalses positsioonis (Looming 1982, nr 1). Hiljem neutraalsus osalt säilis, kuid sai mõnel juhul ka lisavärvingu – kui luulekeele "ebamäärastamises" ja "abstrakt-suses" aimati esteetilisi karisid.

Võrdlused ärkamisajaga on eesti kirjandu-se vaatlemisel aeg-ajalt ikka ette tulnud, katalüseeriva mõjujõu saab kõrvutus ajajärgu ühes märkimisväärses käsitluses, Linnar Priimäe ülevaates 1981. aasta luulest (Looming 1982, nr 4). Siingi tuleb sõna edasises pruugis negatiivseid omadusi juurde. Harras-

tusluule mõistet lantsseeris Andres Lange-mets mitmes sõnavõtus 1970. aastate lõpul (nt Keel ja Kirjandus 1979, nr 10) ning see haakus poleemikaga luuleklubide otstarbe-kuse üle. Poleemikast on tegelikult natuke liig rääkida, kuna kriitika leidis kiiresti ühis-rinde ja viimse taanduva klubide kaitsjana jäi võitlusväljale Henn-Kaarel Hellat. Harras-tusluuleks sai nimetada üht suhteliselt selge-piirset nähtust kirjandusmaastikul, 1980. aastate koosolekute ülevaateist aimub Lange-metsa soov säilitada kontroll sõna termino-loogilise täpsuse üle, mis mõistetavatel põhjustel ei õnnestunud.

Senised tähelepanekud käivad põhiliselt üldistusliku pretensiooniga tekstide kohta, selgemini ilmnevad need aastaülevaadetes, luulearuteludes, kirjanike kongressiga seotud sõnavõttudes, harvemini otseses arvustus-praktikas – viimasel juhul tavaliselt retsen-siooni sissejuhatavas osas. Kriitiku suhe konkreetse autori ja raamatuga näitab lõhet, mis üksikvaatlusi protsessiüldistustest eral-dab. Seda lõhet on märgatud ka varem – arvustus on autori suhtes palju sõbralikum kui kriitika teised, ebamäärasema objektiga tegelevad žanrid. Kui retsensioonis on tunda tõrget retsenseeritava suhtes, siis püütakse kirjutise lõpplahendusega tihtilugu siiski hin-nangute summa neutraliseerida, jõuda tule-museni, mida Rein Veidemann on nimetanud nullhinnanguks.¹ Tegemist pole hinnangu-dest loobumisega, 1980. aastate esimese poo-le luulekriitika on äärmiselt aldis avaldama arvamusi ja hoiakuid, kuid ta peidab neid tihti kaudvihjetesse ja tasandavatesse mõõndus-tesse. Eesti kultuuriruumi ahtuse tõttu on sel-lised peitemängud läbi aegade olemas olnud. Iga arvustus võib muutuda isiklikuks suhteks kirjaniku ja kriitiku vahel, kohtumiste piin-likkust püütakse vähendada üldtuntud nippi-dega arvustuse kirjutamisel. Antud juhul on aga olulisemgi teine aspekt. Kuuekümnenda-test saati kehtis kirjanduse ja kriitika suhetes vaikiv kokkulepe: põhilises ollakse ühel pool rindejoont, seistakse vastu võimu survele, ei reedeta teineteist sensuurile ega parteilisele kontrollile. Sellel kokkuleppel oli nivelleeriv mõju kriitikale, ühelt poolt lähtuti kindlatest esteetilisest arusaamadest, teisalt oldi sunni-

1 R. Veidemann, Eesti kirjanduskriitika 1960. aastatel, lk 200.

tud neid õgvendama üldsõnaliseks peitemänguks. Kaheksakümnendate alguses olid sedasorti küsimused eriti aktuaalsed sisepoliitilistel põhjustel, kuid ka situatsiooni tõttu, mida võiks kirjeldada kui suletud süsteemi siseressursside ammendumist. Tunti sundi säilitada eetilisi ja rahvuslikke väärtusi ning kunstitraditsiooni ja eneseidentsust, samal ajal viis traditsiooni kindlates raamides püsimine üha enam enesekorduseni luules ja varjatud vastuoludeni kriitika hinnangualustes. Kümnendi keskpaigas leidis vastukõla Kajar Pruuli väide "luulepildi sarnastumisest",¹ sama väljendit on võimalik kasutada ka kriitika kohta, kuigi lisamõndustega. Erinevused ülevaate ja arvustuse, arvustuse ja kuluaririkritika vahel on ilmsed, püsib aga vastuokstuste paratamatu ühetaolisus.

Pretensioonikad üldväärted on alati kellegi suhtes ülekohtused ja tõepoolest võib kriitikas märgata ka läbimurdekataid suletud ringist. Aksioloogilisest küljest avaldub see üksikute noorepoolsete retsensentide suuremas kategoorilisuses (Joel Sang, Toomas Haug, Udo Uibo jmt) ja analüüsi vankumatus totaalsuses (Linnar Priimägi). Võib oletada äsja nimetatud autorite mõju kriitilisemale häälestatusele luule suhtes – kõik nad juhtusid kümnendi esimesel poolel kirjutama "Loomingu" aastaülevaateid, millega retsensioon dialogiseerus kõige sagedamini. Teine olulisem koht, kus arvustajate ühised mõtted kristalliseerusid, oli "Keele ja Kirjanduse" diskussioon "Nüüdisluule väärtusi ja ebaäärtusi" aastatel 1981–84.

Välja sai toodud kujundilised märksõnad, kuid arvustus opereerib veel rea üldiste määratlustega teksti ja kogu kohta, millel igaühel on olemas hinnanguline väärtus. Opositsioonid "isikupära – epigoonlus", "virtuoossus – keeleline abituis" on peaaegu üheselt mõistatavad läbi aastakümne. Käibivad ka iseloomustused, mis avavad kaude retsensendi esteetilisi eeskujusid. Eesti luule kesksele arbujalikule (ehk uussümbolistlikule)² traditsioonile võiksid vihjata tihti esinevad

väärtuskriteeriumid "ühtne", "vormimeisterlik", aga tingimisi ka "eetiline". Teine, vähemuses olev omadustekontsenter ("uudsus", "polüfoonilisus", "riskivalmidus") seostub dünaamilise ja modernismilähedase ideaaliga. Paralleelselt on võimalikud erinevad arusaamad, aga silma hakkab tugevate traditsiooniliste väärtuste edasikestmine. Lisaks arbujalikkusele on oluliseks sõlmpunktiks 1960. aastad, mil staatiline ja dünaamiline kirjandusmudel edukalt konkureerisid ja põimusid. Kuuekümnendaid kõrvutatakse kaasajaga ka otsesõnu kui "kuldaega" tänasega. Etteviitavalt käsitlusaluse teisenemisele kümnendi lõpus olgu tähele pandud, et sõna "literatuursus" tähendab 1980. aastate alguses peaaegu eranditult negatiivset, märkused "interpunktsiooni lohakuse" jms asjus on hõredamad kui varem, kuid siiski olemas.

1980. aastate alguses süvenes arvustuses luuletajate ealine vastandamine noorte kahjuks. Kõrgenenud ootust debütide suhtes näitab juba eespool toodud statistika, esikkogud pälvisid koondkäsitlusi ja toimetustest inspireeritud mõttevahetusi, ühiskonna huvi märgivad ühtse kujundusega debüüdisarjad ja ajakirja "Noorus" orientatsioon. Vaatamata ootuste põhjendatusele võime näha tendentsi, mida Karl Muru on nimetanud "lasteaiastavaks hooldamismentaliteediks".³ Lasteaed hoolitseb, normeerib ja raamistab. Väliselt esteetilistele kriteeriumidele apelleeriv luulearvustus esitas tegelikult nõudeid ka noorte maailmavaate ja eluhoiakute suhtes. Otsesõnu deklareerib kasvatuslikke ülesandeid tsitaat Toomas Haugi arvustusest Doris Kareva "Ööpiltidele": "Me ei tohiks rahulduda noorele põlvkonnale iseloomulikuks, vaid peaksime endile paremini aru andma ka sellele põlvkonnale vajalikust."⁴ Lisaks ühiskondlikule tellimusele meelitasid debüüte arvustama veel mõned motiivid – esikkogu puhul olid eeltööd taustade uurimisel väiksemad ja muidu hillitsetud pahameelt peeti võimalikuks välja elada otsesemalt.

1 K. P r u u l, Lõunapoolse Eesti luuleraamatud 1984. Edasi 16. III 1985, lk 4.

2 Vt T. H e n n o s t e, Hüpped modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. 3. loeng. Vikerkaar 1993, nr 12, lk 71.

3 K. M u r u, Luulearutelumaraton. Keel ja Kirjandus 1984, nr 2, lk 68.

4 T. H a u g, Ööpiltide põlvkonnaraamid. Keel ja Kirjandus 1980, nr 8, lk 499.

Näiteks kujunes paljuresenseeritud õppevahendiks teemal "nii luuletada ei tohi" Aime Hanseni luulekogu "Koduaja tuul". Episood on arvustajate üldise kombekuse taustal siiski erandlik ja äärmuslike jõuvõteten ei mindud siingi.

Hoiakud olid tööle hakanud eelhoiakutena – iseloomulik on ses suhtes Doris Kareva ja Mari Vallisoo luule retseptsioon. Nende debüüdid võeti 1970. aastate lõpul vastu kõhkleva tunnustusega, järgmised raamatud sundisid kõhklustest loobuma, kuid sellega kaasnes kiiresti luuletajate kuulutamine erandlikeks ("vanadeks"), arvustuses tekib varjatud opositsioon Kareva – Vallisoo ja "noorautorite" vahel, ehkki vanuseline erinevus puudus. Vähemal määral võib analoogilist olukorda märgata seoses Rein Raua tulekuga luulesse 1981. aastal.

Küsimuste selline lahendus tugevdas väärtussüsteemide hierarhiat. Positiivsete hinnangute keskme iseloomustamisel saab otsida luuletajaid, keda arvustus kasutab kõige sagedamini võrdlusalusena.

Ehkki vastav statistika on ebatäielik, võib siiski üsna kindlalt väita, et afišeeritud autorid on Juhan Viiding, Hando Runnel, Viivi Luik ja Doris Kareva – see on see osa kaasaegsest luulest, mille üle ollakse valmis arutlema. Hierarhia tipmisse ossa kuuluvad aga elavad klassikud, kes vaikimisi irrutatakse protsessist ja väärtustatakse juba ühemõtteliselt. Viimast retseptsioonitüüpi esindavad näiteks retsensioonid Kersti Merilaasi kogule "Antud ja võetud".

Mis meetodeid kasutades hierarhiateni jõutakse? Lähenemisviisi otsepõhjus joutakse kümnendi alguse luulearvustuses valdavalt puudub, viiteid filosoofilistele ja kirjandusteoreetilistele tekstidele leidub äärmiselt vähe, olemasolevad seonduvad sagedamini klassikalise strukturalismi ja Juri Lotmani semiootikakoolkonnaga. Rohkem kui pooled vastavatest osundustest leiduvad Linnar Priimäe arvustustes, mis on kahtlemata oma aja kõige metoodilisemad tööd. Kontseptuaalse lähenemisviisiga torkab silma ka Rein Veidemann, kuid seda rohkem oma kriitikakäsitlustes kui arvustuspraktikas.

Statistilises plaanis näitab viidete vähesus kultuuri suletust, kuid igal üksikul juhul ei pea see tähendama veel suhte puudumist

teooria ja metoodikaga. Tollane kriitika töötas põhimõttel "kõigile kõigest", suurem vahe teaduslikus ajakirjas ilmuva ja ajalehekriitika vahel puudus, seetõttu pidi retsensent arvestama kujuteldava keskmise lugejaga, olema arusaadav. Oma teoreetilist pädevust oli ka natuke ohtlik avalikustada poliitilistel põhjustel. Ja lõpuks – järjepidevus meetodeis oli eesti kriitikas tekkinud juba varem ning ei vajanud ülepõhendamist.

Käsitlus rajanes suuresti sisu ja vormi vastandusel rõhuasetusega sisul (täendusdominantide, võtmesõnade, kinnismotiivide, kujundite analüüs). Pärast Jaak Põldmäe "Eesti värsiõpetuse" ilmumist kasvab terminoloogiline täpsus poetikaküsimuste eritlusele, ehkki vormi ja semantika vähene seostamine viib ka küsitavusteni. Nagu nenditud, kestab huvi luule üldpildi vastu, luulearvustus oma traditsioonilisel kujul siiski üksnes riivab neid probleeme autorite lühivõrdluste ja hinnangute kaudu.

On tähelepanuväärne, et vooluloolisi mõisteid (eriti modernismi) välditakse. Sotsialistlikust realismist ei kõnele enam keegi, kuid ametliku ideoloogiaga pidi arvestama vähemalt vaikides. Arvustus jääb suures osas tekstikeskseks "lähilugemiseks", ei saa salata, et võetud raamides on tal täiesti arvestatav professionaalne tase, mis parematel juhtudel võib viia intrigeeriva lähisuhteni luulekogu. Sellise arvustuse näidete hulgast on Udo Uibo oma luuleülevaates (Looming 1984, nr 3) nimetanud aasta parimaks retsensiooniks Tiia Toometi käsitluse Mari Vallisoo raamatust "Rändlinnud kõrvaltoas" (Edasi 26. XI 1983).

Pideval arvustamisel on pooleldi paratamatu isiklike klišeede teke, mille abil luulekogu tähendusteni jõutakse, näiteks vääriks eraldi iseloomustamist Julius Ürdi osav tsiteerimismetoodika või Sirje Kiini pidevad kõrvutusel luuletajate vahel.

Kaheksakümnendate alguse luulekriitika ohud ei varitse mitte niivõrd isikupärastes nõksudes, kuivõrd selles, et meetodite järjekindlus ja keele laveeriv üldsonalisus võimaldavad tüüpfraaside abil kirjutada "nõuetekohase", aga mittemidagiütleva arvustuse. Seda võimalust parodeeris kurioosne juhtum 1980. aastal, mil "Edasis" ilmus Lilian Laksi nime all vastukaja Ike Volkovi

debüüdile,¹ tekst oli aga hädapäraste parandustega lause-lauserlt maha kirjutatud "Noorusest" (1979, nr 11), Aire Kivistiku arvustusest Siim Kärneri "Unekastele". Mõni kuu hiljem avaldas Aivo Lõhmus luulearutelul imestust, et avalikkus plagiaati ei märganud. On tõesti tõsi, et provokatsioon püüti mitte märgata või vähemasti nad kiiresti unustada.

Väljakutsuvat ja poleemilist on kuuest aastast võimalik leida, kuid süsteem talus ootamatusi vaid tema jaoks teisejärgulistes küsimustes ning kirjandussituatsioon ise oma kahe-suunalises surutises eelistas stabiilsust ja ühehäälsust. Tekstid, mis sattusid konfliktiviimuga, ei ilmunud, markantsemad neist levisid käsikirjalistena ja avaldasid trükisõnale vaid kaudset mõju, suhtlus nendega peideti üksikvihjetesse ja viiteta laenedesse. Kümneni alguse teravam avalik diskussioon puudutas Jaak Põldmäe "Eesti värsiõpetust", luule ise sellisteks tundepaisutusteks ei inspireerinud. Suurel määral on vähenegi elevus luulekriitikas Linnar Priimäe teene, kolleegide jaoks algas tema epateerivus eruditsiooni avalikustamisest ja päädis ootamatute järelduste, üldsusele vastanduvate esteetiliste tõekspidamiste ja irooniliste repliikidega. Perioodi diskuteeritavaim luulearvustus oli Priimäe käsitus Toomas Liivi kogust "Fragment", kus retsensent eitas vaatlusaluste tekstide kuuluvust luule hulka.² Järgnes vastukaja mitme teise kriitiku töödes, pikemalt kestis vihjeline poleemika Ene Mihkelsoniga, kaudvastuse andis Toomas Liiv ise "Keele ja Kirjanduse" luulearutelu sarjas. See sari andis ka teisi põrkuvaid haakumisi, näiteks ärgitas Priimäe sealne sõnavõtt vastulauseks Jaan Kaplinski. Priimäe kummaliselt ebavõrdne ja elegantne vastasseis mitmete literaatidega polnud siiski pelk intriigi, eriti tema "Liikumisi luuleilmas 1981" reetis tavapärasest teistsuguseid, 1980. aastate kirjandusmudelile vastanduvaid esteetilisi tõekspidamisi, mille ei puudu tulevikku viitav tähendus.

Teised poleemilised sähvatused luulearvustuses jäid ühepoolseks – näiteks Erna Siiraku vaidlus Nigol Andreseniga Marie

Underi valikkogu asjus (Sirp ja Vasar 18. XII 1981 ja 22. I 1982) või Kajar Pruuli protesti niveelleriva tõlgenduse vastu Lembit Kurvitsa retsensioonis Ilmar Trulli debüüdile (Edasi 8. IX 1984 ja 22. IX 1984). Elavdavaid segadusi tekitasid mõned eelarvamuslike hierarhiate rikkumised nagu näiteks Toomas Liivi kergelt eitav hinnang Betti Alveri sõjajärgsele loomingu (Looming 1980, nr 3) või Joel Sanga kriitiline suhtumine Jaan Kaplinski luulekogusse "Raske on kergeks saada" (Sirp ja Vasar 15. X 1982 ja Looming 1983, nr 3). Vähesed ootamatused sekundaarväljaannetes (Peeter Novodi terav pettumus Doris Kareva "Salateadvuse" puhul jms) jäid laiemal avalikkuse tähelepanuta. Üldpildi stabiilsusse lõikuvad kolm Luule Vile nime all ilmunud retsensiooni "Edasis". Tegemist oli luuleklubi "Vile" kollektiivse pseudonüümiga, tegelikult arvustajad vahetusid. Põlvkondliku manifestatsiooni katsena mõjub noorusevaenulikus ajas Vile vastukaja Doris Kareva "Puudutusele", kus kirjutaja on kasutanud tavatut "meie"-vormi (Edasi 26. XII 1981).

Ilusad näited dialoogilisusest ja tähtsamate hoiakunormide rikkumisest ülalõelduga peaaegu piirduvad, kriitika on tendentsina üksmeelne ja ühtlane. Ühtsus avaldub ka arvustuse stiilis ja kompositsioonis. Tavaliselt kasutatakse teaduslikule tekstile omast retoorikat, arutlust ja argumentatsiooni, mille juures ei oma aga suurt tähtsust terminoloogiline täpsus ega ülesehituslik väljapeetus. Kinnistunud kompositsioonivõtted muidugi tekiavad, enim on standardiseeritud arvustuse sissejuhatus (ülevaade varasemast loomingu; hinnang eesti luule hetkeseisule) ja lõppsõna (positiivne hinnang kogule tüüpvormelile abil; negatiivsete märkuste silumine; lootus tulevikule). Arvustuse poeetika ja pikkus ei sõltu oluliselt sellest, kas töö on ilmunud ajalehes või ajakirjas, tähtsam on primaar- ja sekundaarväljaannete vahe, näiteks on rajoonilehes ilmunud arvustus reeglina lühem, ekspressiivsem, vähem argumenteeriv. Ülipikk retsensioon oli võimalik ajakirjades ning "Sirbis ja Vasaras", kus ilmus ka kaheksakümnendate alguse üks

1 L. L a k s, Lihtsakoeline, ometi mitte sisutühi. Edasi 31. I 1980, lk 5.

2 L. P r i i m ä g i, [Toomas Liiv, "Fragment"]. Edasi 18. IV 1981, lk 5 ja 8.

sisult ja mahult suurejoonelisemaid arvustusi, Paul-Eerik Rummo käsitlus Betti Alveri "Lendavast linnast" (17. X 1980).

Arvustuste põhiosa suhteliselt monoliitse fassaadi taga liigutavad end autorite isikupärased jooned, mis üldistustele taas vastu hakavad. Kümnendi esimese poole kriitika ühe eritunnusena on nimetatud jäljetonistlikkuse kasvu.¹ Stiilisobilikke tekste saab nimetada (mõned Rein Kruusi kirjutised, Ain Kaalepi arvustus Rein Raua esikogule jne), luulekriitikas on rohkem nähtaval aga nimetatu üks tahk – süveneb mänglev ironilisus (Joel Sang, Mati Unt, Udo Uibo jt), mis mõnel juhul on ühenduses ka distsiplineeritud argumentatsiooniga (Linnar Priimägi, ka Toomas Liiv, Kajar Pruul). See distsiplineeritus võib rangemates avaldustes mõjuda vahetu ironiinatagi epateerivalt. Vastukaaluks arvustuse plaanikohasele korrastatusele leidub üksikuid tekste, millel on tavalisest suurem metafoorsuse-aste ja belletristikale omane kompositsioon (eriti isikupäraselt Hando Runnelil), kuid kaine aeg ei soosi kujundilisust ei luules ega kriitikas.

Kriitikonda personaalselt vaadeldes ilmneb, et 1980. aastate algus ühendab endas väga erinevaid põlvkondi: oma viimased arvustused kirjutavad sõjaeelse koolitusega Nigol Andresen ja Erna Siirak, tagasihoidlikult jätkavad pärast sõda esilekerkinud (Lembit Remmelgas, Eduard Ertis, Ello Säärts jmt), kahaneva aktiivsuse, kuid endise kõrgtasemega annavad oma osa 1960. ja 1970. aastate juhtivad kriitikud (Karl Muru, Silvia Nagelmaa, Ain Kaalep, P.-E. Rummo jt), keskele positsioonile on tõusnud suur hulk arvustajaid, keda mitmes käsitluses on ühendatud 1970. aastate põlvkonnaks (Rein Veidemann, Joel Sang, Andres Langemets, Toomas Liiv, Ene Mikhelson, Aivo Lõhmus, Julius Ürt, Sirje Kiin jt). Uusi kriitikeid tuleb juurde 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses (Linnar Priimägi, Toomas Haug, Udo Uibo, Sirje Olesk, peagi pärast neid Kajar Pruul, Aivar Kull, Piret Viires jmt) – ka neid on juba jõutud vaadelda iseseisva põlvkonnana. Kui

ühisjoonte rõhutamine sel moel peaks tähtis olema, nimetaksin viimati mainitud siiski "vahepõlvkonnaks" – vastandus vanematele kolleegidele pole järsk (välja arvatud Priimäel), pigem valmistatakse ette pinda edasistele muutustele, uuele põlvkonnale, kellega vastavalt soodumusele kas ühinetakse või kellele vastandutakse. "Ülbitsejate laine", nagu seda on nimetanud Tiit Hennoste,² on olemas, selle juured ajavad oma haarmeid aga juba 1970. aastatel.

Staatiline kriitikasüsteem selekteerib kaunis ühemõtteliselt välja oma autoriteedid ja autsaiderid. Midagi näitab juba kriitiku enda aktiivsus, eespool väljatoodud nimed esinevad kõik rohkemal või vähemal määral ka põhiväljaannetes. Julius Ürdi ja Sirje Kiini süstemaatiline töö on kõige paremini iseloomustatav sõnadega stabiilsus ja järjepidevus. See on kriitika, mis hoiab kontinuiteeti, on luulega kursis ega luba endale suuri taseme- või laadikõikumisi üheski suunas. Autoriteedid lükkab esile kriitika eneseretseptioon. Luuleretsensioonides kõige sagedamini tsiteeritud ja viidatud arvustajad 1980. aastate esimesel poolel on Andres Langemets, Paul-Eerik Rummo, Linnar Priimägi ja Ain Kaalep. Lisagem teiste üldistajate abiga veel paar nime. Mati Unt on osutanud Rein Veidemannile ja Linnar Priimäele kui tollasele keskele polaarsusele kirjanduskriitikas.³ Ning veel – on oletatud, et 1980. aastate alguse mõjukaim kriitik oma kardetuses oli Joel Sang.⁴ Teatava lihtsustusega on võimalik igäihe tähendust kirjanduspildis visandada. Paul-Eerik Rummo ja Ain Kaalepi autoriteet luulearvustajana oli nähtavasti tugevasti seotud kirjaniku eriasendiga selleaegses eesti kultuuris, oma tasakaalukate ja täpsete töödega andsid nad tooni ka endale võetud lisarollis. Veidemann ja Priimägi vastanduvad paljus: ühel pool ihalus kuuekümnendate aastate järele, sotsiologiseeriv lähenemine ja paatoslik stiil, teisel – goethelik klassikaideaal, tekstikesksus ning ironiline lakoonilisus. Tegelikkus on muidugi keerulisem – kui mõelda kasvõi Priimäe ja Veidemanni ühisele huvile strukturalismi

1 Vt nt P. Olesk, Kriitikasüsteem 1986. Isiklikku. Looming 1987, nr 3, lk 409.

2 T. Hennoste, Kõrvalkäija atkultuuripilk. Keel ja Kirjandus 1988, nr 4, lk 195.

3 M. Unt, 1982. aasta kriitikast. Looming 1983, nr 3, lk 397.

4 O. Raun, Vananemise vaevad ehk vigade parandus J. S-i moodi. Looming 1989, nr 3, lk 414.

ja semiootika vastu. Nende polaarsuses pais-
tab tähtsam see, et Veidemann oma 1960.
aastatesse kinnistatud ideaalidega esitab üld-
levinud hoiakut, Priimägi esineb alternatiivi-
ga valitsevale paradigmale.

Osalt võiks olla tegemist opositsiooniga
tsentraalse ja perifeerse vahel, kuid äärmused
on kõigele vaatamata mõõdukad. Neid sobib
oma asjatundlikkuse, põhiseisukohtade fik-
seerituse ja suurema paindlikkusega tasakaa-
lustama Andres Langemets. Joel Sanga
imaago kardetava kriitikuna näib olevat osalt
tahtlikultki kujundatud, tema professionaal-
sus ning teistest suurem otsekohesus ja mina-
lusis tekitavad peale hirmu veel muidki
tundeid.

Sellega nimele loend ei tohiks lõppeda,
kuid käes on aeg vahekokkuvõtteks. Olulise-
mad tunnused tulid välja juba eelnevast.
Nagu kogu ühiskond projitseerub kriitika
hierarhilisele mudelile, kusjuures poliitilised
ja kultuurilised hierarhiad on vaikivas vastas-
seisus. Kaevikusõjale omane olek tingib kir-
janduskäsitluste sulgumise omaenese loodud
traditsiooni, hoiakulised lähtekohad päritakse
1960. aastatest, tihti peale takerdutakse
toonasesse kogemusse ning loodetakse situ-
atsiooni kordumist, mis teistsugustes sotsia-
alses oludes on võimatu. Kaalukas
vastulause sellistele kujutelmadele, Linnar
Priimäe ja Ants Juske "Tartu sügis" (1978;
Mana 1982, nr 51) ei pääse Eestis trükki ning
teised samasuunalised hääled kostavad nõr-
galt. Rahulolematus hetkeseisuga ja uute või-
maluste otsimine arvustuslikus tegevuses on
nähtaval, kuid eksisteerivad vaid süsteemi
taluvuse piires. Olukorral on omad head kül-
jed: kriitika osutub mõtteavaldustes muust
ajakirjandusest vabamaks, vihjelise dialoogi
kaudu suudetakse öelda rohkemat kui žanri
piirid eeldaksid. Ilmne on kriitika enesetõl-
genduse võime, mille märgiks on ka kriitika
aastaülevaated "Loomingus" ning asjakoha-
ne kirjandusteaduslik töö. Üldistustel on oma
piir – ei saa avameelselt rääkida kriitika ja
ühiskonna suhetest, ei taheta märgata erand-
likku reeglipärase kõrval –, kuid oma tege-
vust suudetakse kõrvalt jälgida.

Kriitikat nähtub tundlikkus, süvenemis-
võime teksti, profaansete üllatavate vähesus.
Luulekriitika võtab enda peale kaksikrakuse:
ollakse opositsioonis poliitilise võimuga

ja teisel kombel ka ilmuva uudisluulega. See
lisakoormus sünnib kirjanduse ligilähedaselt
objektiivselt kirjeldamisest, olles samal ajal
signaal seniste kriteeriumide ammendumi-
sest ja nõudlusest muutuste järele. Tavaliselt
suudab arvustus oma arsenalis olevate vahen-
ditega luulet iseloomustada, kuid erandliku ja
situatsiooni muutumisele viitava loomingu
puhul hakkavad tavavõtted ennast ammenda-
ma. Viimast väidet illustreerigu retseptisoo-
nihäired, mis saatsid pikka aega Ene
Mihkelsoni luulet.

Asjade seis, nagu ta jutust välja koorub, on
tingitud paljudest teguritest. Kindlasti mõju-
tasid ühtse tasakaalustatud negatiivsuse teket
kirjastamispoliitika ja trükivõimalused. De-
büüdisarjad manipuleerisid tõlgendajatele
ette võimaluse piiritleda põlvkondi, mõne
kogu ilmumist lükati edasi aga nõndapalju, et
kontekst oli juba põhjalikult muutunud, traagilisi
noote aitas süvendada luuletrükiste dra-
maatiline vähesus 1984. aastal. Meeliskleda
on võimalik veel selle üle, kuidas väljaannete
keeletoimetused ja tsensuur kujundasid krii-
tika ühetaolist poeetikat. Üks on selge: kirjas-
tuse monopoolsus, tsensuur ja järelevalve
taanduvad ikka ühiskonna põhistruktuuride-
le, seis on sunnitud ja küllap parim, mida
loota võis.

3

1980. aastate teisel poolel toimunud muutusi
kaasaegse luule käsitlemisel saab iseloomus-
tada väljajääteliselt. Pole vaja pikalt kirjelda-
da neid tunnuseid, mis pikema aja jooksul ei
muutunud, lisaks jäävad mitmed otsad lahti-
seks, sest kümnendi piir teisenemiste ahelat
ei lõpetanud, pigem kulmineerub see aastatel
1990-93. 1986. aasta kui pöörde rajajoon
peaks olema lihtsalt põhjendatav: tsensuuri
lõdvenemisele reageeris kõige kiiremini aja-
kirjandus ning kirjanduskriitika koos sellega.
Poliitilise aktina mõjusid esimesed pagulas-
luule arvustused, need olid tutvustava laadi-
ga, sõlmides kokku kaht pikki aegu lahus
eksisteerinud kirjandustraditsiooni. Vabanev
ühiskond täitus manifestatsioonilise vaimu-
ga, pööranguaja tunnetus tuli sõnadesse ja
muutis paatosetüüpe. Üles kerkisid poliitili-
sed loosungid ja nende sissetung arvustusse

on vaieldamatu. See, et Andres Langemets "Edasis" (25. VII 1987) Doris Kareva ees keset arvustust vabandama peab, sest ta ühiskondlikest mõtisklustest kuidagi "Varju ja viivuni" ei jõua, on sümptomaatiline. Mart Susi lühiuurimus kriitikast aastatel 1986 ja 1988 näitab politiseerituse kasvu – uues ajakirjas "Vikerkaar" küll vähemas mahus kui "Loomingus".¹

Vaadates luulearvustust ülenisti, kohtab ajaomaseid "äralangemisi" teema juurest mitmeid, kuid arvustatavat ennast tavaliselt rahvusliku võitluse liistule ei tõmmata. Hetkel jääb paraku ära võrdlus proosakäsitlustega, kus ideoloogiline analüüs oli iseenesest hõlpsamini rakendatav. Erandlikult pakkus neid võimalusi luules Hando Runneli looming, kelle retseptisioon aastatel 1987–89 retroretsensioonide, mitme artikli ja uudiskogu-arvustuse näol "laulva revolutsiooni" meeoludega hästi haakus. Kiuslik tähelepanek suunab aga otsima midagi muud: luulekogu "Laulud eestiaegsetele meestele" saab auhindu, kuid põhiliselt positiivset häälestust õõnestavad arvustuste vähesus ja kõhkklused otsesõnalise poeetika asjus.

Kirjanduselus tõukus manifestatsioonilisus väga erinevatelt lähtekohtadelt ning avaldus erinevates vormides, ühiseks nimetajaks väljakutsuv retoorika ja murranguaegade aimus. Vaoshoitid avalöökidena 1986. aastast mõjuvad Kajar Pruuli ja Kalev Kesküla manifest "Kas ei ole nooruse aeg?" "Sõnas" (nr 9) ning Jaan Unduski kirgi tekitanud kirjatöö "Sina, Tuglas" "Loomingus" (1986, nr 2), järgnevad punkarite avalikud esinemised, üritus Progress'87, "Wellesto" manifestid, Eesti Kostabi Seltsi ja "Hirohalli" esimesed eneseavaldused "visnapuuduliku" luule tähe all jpm. Sellel taustal maksab nõksatusi otsida ka kriitikast.

Uus ei haara arvustust tervenisti ja kohe. 1986. aastal tehtud üldistused luule kohta on suures osas veel laetud endise kurtmisega halluse ja üksluisuse üle, aasta hiljem hakkab negatiivsus kirjandusprotsessi suhtes kaduma. Suur osa autoreist jätkab tegelikult tööd endiste meetodite ja stiiliga, olgugi teises toonaalsuses. Muutused on seotud kindlate ar-

vustajate ja väljaannetega. Ajajärgu dünaamiliseks keskmeks saab ajakiri "Vikerkaar", mis asus 1986. aastal looma kaastööliste võrku ja suuresti seetõttu tekitas uute kirjanduskriitikute laine, "Vikerkaares" tulevad luulearvustustega avalikkuse ette Hasso Krull, Tõnu Õnnepalu, Märt Väljataga, Paula Sering (Küllike Maurer), retsensioone avaldavad Kajar Pruul, Rein Raud, Rein Kruus, Tiit Hennoste, Kristiina Ross, Priidu Beier, Piret Viires, Peeter Kunstler jt. Nimekiri on koostatud kerge tendentslikkusega, et nimetada suuremat osa nooremast autorkonnast, kes uuendusi juhib või nendega kontakteeruda suudab. Kümnendi lõpul on tulijate juurdepääs ka teistele väljaannetele lihtsam kui varem, põhjuseks paljude seniste kirjutajate ajutine või pikemaegne lahkumine teistele aladele – eriti aastatel 1988–89, mil tekkis võimalus sekkuda poliitilisse võitlusse. Sel või mõnel teisel põhjusel vaikusid luulekriitikutena kümnendi lõpul Ain Kaalep, Sirje Kiin, Andres Langemets, Aivo Lõhmus, Linnar Priimägi, Rein Veidemann, juba varem Ene Mihkelson ja Hando Runnel. Mõtteid sügavamatest, kirjandusega seotud asjaoludest võiks tekitada Silvia Nagelmaa ja Karl Muru tagasiõmbumine, mida ainult väliste põhjustega seletada ei saa.

Manifesteerumine pidi käima käsikäes värskete kirjanduslike hoovuste äratundmise ja kirjeldamisega. Nende hoovuste taustale asetuvad mõned olulised raamatud juba tunnustatud autoreilt. Täiuselähedase lõppakordina senisele paradigmale mõjusid 1986. aastal Betti Alveri ja Doris Kareva kogud, ambivalentse tähenduse omandas aasta varem Paul-Eerik Rummo "Ajapinde ajab". See oli korraga 1960. aastate võtmekuju naasmine, mida arvustus elavalt tervitas, kuid samal ajal ka legendi teadlik hävitamine. Avameelsem osa traditsioonidele truuks jäänud kirjandusüldsusest ütles selle ka välja: "'Ajapinde ajab" meenutab mulle maavärisemise üleelanud marmorpaleed (...)" (Kersti Merilaas).² Palee rusustumist annab teisel moel märgata Aleksander Suumani ja Jaan Kaplinski luules.

1 M. Susi, Eesti kirjanduskriitika politiseeritusest. Vikerkaar 1988, nr 10, lk 68.

2 Tsiteeritud: J. S. A. n. g., Ikka Paul-Eerikust mõteldes. Looming 1986, nr 3, lk 421.

Lootusi oli andnud uue debüüdisarja algus, kümnendi keskel hakkas sealt tulema kogusid, mis tekitasid suuremat soosingut ja huvi – "hilinejatelt" Priidu Beierilt, Aado Lintropilt, Kalev Kesküältä, noorematelt Tõnu Õnnepalult ja Max Harnoonilt (Hasso Krullilt). Suhe uute luuletajanimedega ärgitabki varasemast erinevatele avaldustele – kriitika ühtne kõnekoor laguneb. 1986. aasta "Sirbis ja Vasaras" kinnitab Sirje Kiin, et areenile on jõudnud (uus)realistlikku luulet viljelev põlvkond.¹ Väite desorienteeritus johtus muu hulgas kirjastuspoliitikast ja senise põlvkonna "põnevamate poiste" debüütide viibimisest. Edasise luulearvustuse jaoks saavad produktiivsemaks Joel Sanga samaaegsed tähelepanekud arvustuses "Sõnale" nr 9. Ta nimetab noorte autorite salonglikkust, seotust "Siuru"-aegse kirjandusega ja Johannes Aaviku keeleuudendusega: "Niisiis, uus põlvkondlik rühmitus on tõepoolest kujunemas, ja see on juba midagi."² Üldistuste kaasnähtusena paistab välja ärganud lootus seoses uue ajakirjaga ja Sanga isiklik distantseeritus "siurulikkusest". Samu mõtteid arendab ta edasi kaks aastat hiljem Hasso Krulli teise luulekogu arvustuses, põhjendades mainitud jooni revolutsioonilise õhustikuga (Looming 1988, nr 11). Retsensioonis Harnooni-Krulli esikraamatule oli aga Kajar Pruul jõudnud juba esitada täpsustavaid täiendusi Sanga väidetele ning viidanud ka toimuva seoste juugendiga (Looming 1987, nr 5). Kümnendi lõpu luulearvustus kordab juhtkriitikute sõnu, kinnisvõrdluseks saab "Siuru", vähemal määral "heiberglus" (juugend).

Käänukohta protsessis märgib segadus ja ümberrivistumine võrdlusalusena kasutatavate luuletajate osas. Kümnendi teisel poolel tekivad arvustusel kõige sagedamini paralleelid Juhan Viidingu ja Uku Masingu loomingu, ülejäänud juures torkab silma viidete sagenemine Henrik Visnapuule. Tahtmatult irooniline saatus on "ärkamisaegsusel" – sõna endine kirjanduslik ja halvustav tähendus unustatakse ülikirelt, uus sisu on üheplaani- liselt positiivne ja poliitiline.

Vooluloolised terminid jõuavad märgatavalt lainena kriitikasse 1986. aastal. Korduvalt nenditakse modernismi, avangardismi, mõnel juhul ka kogu humanitaarse kultuuri kriisi, nii proosat kui luulet hakatakse määratlema postmodernismi mõiste abil. Väljapeetud näide on Rein Raua arvustus Ain Kaalepi "Kuldsele Aphroditele" (Vikerkaar 1986, nr 3), pikemate tööde seas lööb teistest juubelihõngustest sõnaseadmistest lahku Hasso Krulli "Hando Runnel ja postmodernism" (Vikerkaar 1988, nr 11). Suurt huvi mõiste vastu pidurdab samaaegne ettevaatlikkus – seda tingis nii uudislik võõristus kui ka kahtlus termini laialivalgavuse suhtes.

Muutused on vaadeldavad ühtse protsessina nii luules kui seda tõlgitsevates tekstides. Seda kokkukuuluvust on kriitika enesekirjeldus sunnitud märkama 1987. ja juba vältimatult 1988. aastal, ilmuvad arvustused ja artiklid, mis on ilmekad ka kriitika enda muutumise seisukohalt. Juba rõhutatud manifestatsioonilisus on luulearvustuses seotud eeskätt Hasso Krulli ja Tõnu Õnnepalu kirjutistega, kuid mitte ainult nendega. 1987. aastal sundis end tähelepanelikumalt lugema Kajar Pruuli luuleülevaade (Looming 1987, nr 4), paralleelselt muutub üksikarvustuste poeetika ja neisse ilmuvad üleskutselised lõigud: "(...) aeg on küps, et masin ära lõhkuda, võtta ta osadeks lahti ja hakata otsast peale kokku panema"³. 1988. aastast võiks programmilistena vaadelda Hasso Krulli ja Märt Väljataga vestlust "Eesti luule 1987: Marsyase nahk elustub!" (Looming 1988, nr 3) ning topeltarvustusi samalt retsensendilt samadele tekstidele: Hasso Krullilt Indrek Hirve debüütikogule (Vikerkaar 1988, nr 1; Keel ja Kirjandus 1988, nr 2) ja Tõnu Õnnepalult Krulli "Pihlakate merele" (Sirp ja Vasar 8, VIII 1988; Keel ja Kirjandus 1988, nr 9). "Pihlakate meri" ja "Uneraev" on raamatud, mille abil kriitikas forseeritum pealetung sooritatakse, Õnnepalu ja Krulli tekste toetavad Kajar Pruuli, Priidu Beieri, Joel Sanga, Peeter Künsteri jt retsensioonid nimetatud kogudele. Toetamise all ei tule mõista tingimata ideoloogilist kokkukuuluvust, need on

1 S. K i i n, Midagi hakkab selguma. Sirp ja Vasar 5. IX 1986, lk 4.

2 J. S a n g, Nauturlik sõna. Vikerkaar 1986, nr 1, lk 80.

3 T. Õ n n e p a l u, Tuletame koos sõnad jälle meelde. Vikerkaar 1987, nr 2, lk 82.

paratamatud sidemed, mis ühises konversatsioonis tekivad. Toimunu tagamaid kinnistab ja ühtlasi revideerib nii luules kui kriitikas "Kasseti'88" tormakas vastuvõtt, eriti Tõnu Õnnepalu retsensioon, mis on kaheksakümnendate teise poole kõige otsesõnalisem manifest luulearvustuse vormis. Tsiteerigem peamist väidet: "Ma ei tea, kas keegi jagab seda tunnet – et Eesti Luule on nüüd valmis. Sinna enam midagi juurde ei kirjutata. (...) Traditsioon ise on muutunud millekski nii täiuslikuks ja lõplikuks, et igaüks, kes teadvustab oma tegevust luuletamisena, peab selle traditsiooni suhtes võtma mingi hoiaku. Ei saa enam endale aru andmata tegutseda traditsiooni – Eesti Luule – sees, ilma et tulemus poleks kuidagi naivistlik."¹ Teadlik, ühekorraga "integreeriv ja distantseeriv" suhe traditsiooniga võiks olla katseks mitte ainult neljale kassetiautorile – Karl Martin Sinijärvele, Tõnu Trubetskyle, Märt Väljatagale ja Ringo Ringveele –, vaid ajajärgu luulele üldisemalt.

Tekib osaline paralleel 1960. aastate teise poole kriitikaga, nagu tollal nii ka nüüd sekkuvad arvustustegevusse luuletajad ja annavad seeläbi kaude autoretsentsiooni ja seletuse oma tekstidele. Hasso Krulli retsensioonides märgatakse võimalust kasutada neid arvustaja enda luule kohta, selle tõdemuse kaudu lähevad üldistustena liikvele mõned Krulli märksõnad, näiteks "regivärsilisus". Kuna kõrvutuse spetsiifilisus ülevõtjatel kaob, tekib ka kurioosseid tõlgendusi. Paralleel kuuekümnendatega on kõige selle juures ometi väline, kaks luuleparadigmat keelduvad ühildumast. Juba kümnendi murdepunktis oli Sirje Kiinil tekkinud vastasseis mõne noorema ja iroonilisema kolleegiga põhiliselt kuuekümnendate põlvkonna autorite nüüdisluule elujõu ja hoiakute küsimuses, ning ta oli reageerinud üldistava kirjatööga Jüri Kiisi pseudonüümi all (Sirj ja Vasar 17. I 1986). Tagasihoidlikul kujul sisaldab poleemikat "kassetipõlvkonnaga" ka luulearvustus, sellega seoses on huvitav jälgida Linnar Priimäe ja Ants Juske "Tartu sügise" mõningast aktualiseerumist Kajar Pruuli, Piret Viirese ja Paula Seringu retsensioonides. "Kuldsete kuuekümnendate" legend kirjanduse retsept-

sioonis tuhmub, otsene diskussioon neil teemadel toimub siiski väljaspool luulearvustust, märkimisväärsed on siin Tiit Hennoste, Margit Sutropi ja Mati Undi kirjutised.

Võiks oodata, et provokatiivsed avaldused leiavad reeglipärase vastulöögi, seda enam, et Krulli või Õnnepalu ülesastumised pole kaugeltki tüüpilised kogu kriitikale. Arvestatav poleemika sellele vaatamata puudub, põhjendusi on mitmeid. Esiteks kõneleb uuendus "teist keelt", millega oponentidel ei teki ühendust. Vähesed vastuväitjad Krulli ühele või teisele seisukohale (Arno Oja, Vaapo Vaher) ei teki tegelikku suhtlust lahknemise arutlusviisi tõttu. Teiseks ei tohi unustada mitme endise silmapaistva kriitiku ja potentsiaalse väitleja lahukumist muudesse sfääridesse. Lahing luulekriitikas on veretu võitlejate puudumisel. Kolmandaks – Krulli erudeeritust peljatakse, tekib mõneti samasugune sündroom nagu Priimäega kümnendi algul. Samas oli Priimäe provokatsioon selgemini suunatud auditooriumile, Krulli tööde sisemine adressaat peidab end rohkem. Neljandaks – uute arvustajate retoorika on liiga võõras ja tihtilugu märglevalt eneseirooniline – suur osa kolleegidest ei suuda võtta neid tõsiselt. Lähimurret märgatakse siis, kui ta lõppemas on – 1990. aastate algul. Viimaks võib aimata poleemika vähesuse üht põhjust ka selles, et tekkiv kirjanduskäsitlus ei orienteeru tingimata skeemile, kus ühele põlvkonnale vastandub teine, kes eelmise põrmustab: teesi–antiteesi suhe relativeerub.

Jälle meenuvad erandid, mõni tõsine konflikt ilmneb ja parema tahtmise korral annaks neis näha reminestsentse üldisemast. Luulearvustuses on põhimõtteline vaidlus Joel Sanga ja Rein Kruusi vahel väärtushierhiate kasutamise võimalikkuse üle, Kruus asub kaitsma kirjandust hinnanguliste lahterdajate eest (Looming 1987, nr 1). Kirjanduse kaitsele asub terava poleemilisusega ka Toomas Raudam, kes "Noorte Hääles" (25. VII 1987) vaidleb Toomas Haugi käsitlusega Jüri Talveti luulest (Vikerkaar 1987, nr 5). Väiksema ulatusega vastulauseid (Kalle Muulil Sirje Kiinile jmt) on veelgi.

Eelnevad lõigud on kirjeldanud situatsiooni välisjooni ja mõnd üksikut olemuslik-

1 T. Õ n n e p a l u, Salatanze ruumityhi. Reede 27. X 1989, lk 4.

ku tunnust, andmata uue täpsemat piiristust. Hoolika süstemaatilisusega seda teha ei saagi, sest kõige üldisemas mõttes iseloomustab 1980. aastate teise poole luulekriitikat avatuse suuremine, vanade hierarhiate vankumine ja teistsuguse korrapära väljakujunematus, kõrvuti on soositud erinevad arvustajahoiakud. Üks avatuse ilming on saginev viitamine teoreetilisele kirjandusele. Kümnendi lõpu oluline sündmus toimubki luulearvustuse meetodite revideerimises. Otsene tunnistus sellest on kõik tollased Hasso Krulli luuleretsensioonid, kus reeglina antakse alguses teoreetilised alused ja pärast nende rakendus. Poststrukturealistlikud meetodid tõstavad laiemasse teadvusesse nimed, kellele kaheksakümnendate alguses luulearvustus teadaolevalt kordagi ei viidanud: Roland Barthes, Julia Kristeva, Jacques Derrida, Michel Foucault jt. Meetodeid on Krull piisava valgustuslikkusega ise tutvustanud, senise kirjanduskäsitluse taustal mõjuvad programmilisena mitmed huvisuunad ja arutluskäigud: intertekstuaalsed suhted, grammatikateksti ja skriptoteksti vahakord, subjekti puudumine luuletuses, keele tajumine materiaalsena (barthes'likus tähenduses), nihestatus autoriteedil põhineva kirjandussüsteemi suhtes, selle kõige kaudu tuleb omakorda demonstriivne loobumine "logotsentristlikust" lugemisviisist ja sisu lahkamisest, mis viib lõpuks üleskutseni loobuda "sisu" ja "vormi" metafüüsilistest kategooriatest.

Et nimetatut oli parem märgata teatud luuletajate puhul, tekib vastandus, mis eksplitsiitselt on esitatud Hasso Krulli ja Märt Väljataga luuleülevaates "Loomingus". Sümpaatiat "dehumaniseeritud" ja "impersonaalse" luule vastu ei serveerita kategooriliselt, kuid millegi poolt kõnelemine on Krulli tekstides siiski ilmne. Selle paatosega on ta hiljem ka kirjeldanud murrangut Eesti kirjandusideoloogias, murrangut, milles ta ise osales. Krull vastandab eneseõigustust vajavale ("humanistlikule") kirjandusele "valgustusliku", mis on lõpparve teinud eneseõigustusega ja võimeline kriitiliselt analüüsima omaenda aluseid.¹ Pole tähenduseta, et samas töös nimetab Krull Linnar Priimäe valgus-

tuslikuks kriitikuks ja tsiteerib viimase nõudeid sõltumatute kriteeriumide ja võrdlusaluste järele.

Krulli metoodilisusele paralleele teistelt luule- ja proosakriitikutelt samast ajast on kaunis raske tuua. Samavõrd väljapeetud, kuid isesuunalist teoreetilist kallakut võime tabada vaid Linnar Priimäe viimastest luulearvustustest ja Märt Väljataga retsensioonist Andres Ehini luulekogule "Tumedusi rüübatan" (Looming 1989, nr 4). Osadus Eesti kontekstis uute analüüsialustega on siiski pisut laiem ja poststrukturealistliku pealiini kõrval kogub jõudu veel üht-teist. Seni poolpõrandaalune psühhoanalüüs või hermeneutika lõikavad oma kaunimad õied luulearvustuses 1990. aastate algul, huvide hargnemist on näha juba varem.

Arvustuse üldpildile mõjub teooriate ja uute hoiakute invasioon aeglase järjekindlusega: varasemast rohkem tegeldakse stiili- ja keeleanalüüsiga, loobutakse pretensioonidest luule tervikkirjeldusele, energia suunatakse mõnele näiliselt perifeersele aspektile. Sellega koos ilmestuvad väiksed teisenemised hinnangulisuse taktikas. Pooltolemise juhte on juba alla kriipsutatud, see ei tähendanud veel ühelaadset ja kadudeta jaatust. Üksikarvustuse puhul saab märgata kaheksakümnendate esimesest poolest tuttava "nullhinnangu" vähenemist – suhe raamatuga (sagedamini küll positiivne) on kas avalikult arvamusi avaldav või heidetakse aksioloogiline külg teksti süvenemise või tekstist möödavaatamise kasuks kõrvale. Kriteeriume, mida arvustuste põhihulk oma arvamustes arvestab, haarab kümnendi teisel poolel teatud ebakindlus, mõned senised taunivad sõnad ("literatuursus", "sekundaarne inspiratsioon") osutuvad nüüd neutraalseks, väärtusi loovat jõudu hakatakse üksikjuhtudel nägema isegi "maneerlikkuse" ja "banaalsuse" puhul ning pannakse kahtluse alla "terviklikkuse" ülimum teksti teiste tunnuste suhtes. Õpetlik poos noore kirjaniku maailmavaate kujundamisel muutub tagasihoidlikumaks, väheneb värsitehniliste ja ortograafiliste vigade jälitamine. Aateliselt etteheitev toon (*à la* "nad ei tunne kutsumust

¹ H. Krull, Humanism ja valgustus. Murrang Eesti kirjandusideoloogias eelmisel kümnendil. Akadeemia 1991, nr 8, lk 1679.

uutmisel kaasa lüüa") mõjub tahes-tahmata erandliku ja koomilisena.

Arvustuste poeetika põgus vaatlus kinnitab kõige paremini kirjandussituatsiooni kammitsaist-vabanemist ja dünaamilisust. Kriitiku tung personaalse stiili ja teksti-ülesehituse järele saab hoopis avalikumaks kui kümnendi algul, kuulutajalikud fraasid on ainult üks väljunditest. Tuleb teha täpsustus kriitika teoretiseeriva haru suhtes: poststrukturealistlik ja dekonstrueeriv suhe teksti soovib arvustuse ainukordsuslikku lahendust ega suru teda akadeemiliselt raskepärastesse raamidesse – ootamatus, keelemäng, ironilised haagid on lubatud. Viis, kuidas ühendatakse formaalselt korrektne analüüs stiililise dünaamika, suurema kujundilisuse ja lahtikirjutamata väidetega, on edasise tekstiloome suhtes mobiliseeriva tähendusega. Nende pooluste koosolu näeme Hasso Krullil, aga ka Linnar Priimäel, Toomas Liivil, Toomas Haugil, Kajar Pruulil, Peeter Künstleril, Paula Seringul. Metafoorse paralleelteksti loomine retsenseeritavale on radikaalne Tõnu Õnnepalul või näiteks Tiit Hennostel arvustuses Mari Vallisoo kogule "Kõnelevad ja lendavad" (Vikerkaar 1987, nr 4). Tõsisest eritlusest loobumisi on teisteski laadides, pilkupüüdvalt följetonistliku ja paroodilise võtestiku abil Priidu Beieril ja Astrid Reinlal. Lisaks esindab Beier kõige paremini üht üldist tendentsi: suureneb arvustaja "minalisus" ning eneseironiline omamüüdi loomine ja lagundamine, millele varasemast pakub kõrvutusvõimalust Mati Undi kriitikutegevus. Relativeeritud isiklikkus ühendab sedavõrd erinevaid kriitikuid nagu Hasso Krull ja Priidu Beier, Tõnu Õnnepalu ja Karl Martin Sinijärv.

Laienevad variatsioonid keeletarvituses: Ain Kaalep ja Kauksi Ülle toovad luulearvustusse võru keele, Mart Susi aavikliku manerismi, Karl Martin Sinijärv pakub erinevatest (ka massikultuurilistest) stiilikihtidest kokku segatud retoorikat, mis kinnitab juba võidukalt toimetajate ja korrektorite vastupanu raugemist. Oma aja filigraanseim stiiliparoodia on Rein Kruusi reageering luuleklubi "Ilmre" vihule "Valimik eesti armastusluulet" – kirjatoõ "Hebla lemmeakupik" ilmus Sulno Taunisti pseudonüümi all "Vikerkaares" (1989, nr 8). Endiseid kompositsiooni-

kaanoneid ei unusta ei järgijad ega lammutajad, viimaseid iseloomustagu otseselt eksponeeritud hälbed: intervjuu autoriga Mart Susi retsensioonis, Tõnu Õnnepalu arvustuse lõppemine omapoolse luuletusega jne. Püütakse ümber kujundada automatiseerunud võtteid uuteks tervikuteks või ka eklektikaks. Pikad esseistlikud arvustused aastail 1988–89 peaaegu kaovad, arvustuse tüüppikkus siiski veel ei muutu. Kommertsialiseeruv ajakirjandusturg hakkas märgatavalt mõjuma arvustuse arutlusviisile ja mahule 1990. aastate algul, eelmise kümnendi lõpul pole lehe- ja ajakirjakriitika diferents nii terav. Majanduslikke mõjuhoobasid teades on põhjust fikseerida 1989. aastal arenile ilmunud "Eesti Ekspress" ja sealseid ülilühikesed, argumentidest hoiduvad ja resolutselt hinnangulised arvustused Vaapo Vaherilt. Nende puhul tekib omapärane paralleel 1980. aastate algusest paari Nigol Andreseni (tõsi – tasakaalukama) lühiarvustusega, sõjaelne kogemus annoteerivate vastukajade koostamisel viitas omal moel ka tulevikku.

Tähelepanekud meetodi ja stiili osas juhiavad täheldama arvustuse suuremat enesekesksust, seltskondlikkust ja efektitaotlust. Neid järeldusi saab kasutada ka murelikult, tundub suurenevat hoolimatus autori ja luule suhtes. Tundub, kuid kõik nõnda ühene pole – võrreldes kümnendi alguse mõne kriitiku hindava ironilisusega, võib nüüd koos ironia suurenemisega näha ka süvenevat mitmetähenduslikkust, karnevalimeeleolulist mängu, kus tavaliselt puudub rünnak, ollakse tolerantse erinevuste suhtes. Ebasoodsa häälestuse korral hakkab kaalu omandama vaikimine, retsensioonide suhtarvu vähene mine võib sõltuda sellestki. Kirjandusliku mõtte uuenemine viiakse läbi väiteid suhteliseks muutes ja võimukontsentreid hajutades. Hierarhiline kriitikasüsteem laguneb, intensiivistuvad otsingud väärtusaluste ja väljendusvahendite vallas. Uute väljapaistvate kriitikute esiletõus oli vähemuse võit enamuse üle, paradoksaalselt ka vähemuslikkust kultiveeriva kriitika võit. Vahest mitte võimulepääs: "ümber hinnatud" selget struktuuri ei kehtestatud, kestsid ühtlasi ka endised traditsioonid (nt Julius Ürdi ja Aivar Kulli arvustajatöös), muutustel oli seljataga stabiilsuse garantii. Ükski võit ega ükski kao-

tus polnud üleüldine. Kasu lõikas mitmel moel kriitika "isiksuslikkus", mida Linnar Priimägi oli äsja kuulutanud,¹ ilmselt täpselt aimamata, kuhu üks või teine "individuaalne kognitiivne stiil" suunduda võib.

Kogu selles 1980. aastate teise poole ainulisuse õhkkonnas võiks säilitada ka kriitilist meelt. Kaalukaima põhjuse selleks annab süsteemi lagunemisel tekkinud langus enese-kirjeldusvõimes – kriitika aastaülevaated katkesid "Loomingus" pärast 1987. aastat, väheste üldistuste emotsionaalsus ja personaalsus ei korvanud faktide unustamist, mida pealegi toetas ajutine peakaotus bibliograafide ja raamatukogutöötajate seas. Tagasisidestuse langus võiks karmimate analüüsijate jaoks varjundeid saada kriitika turunõudele allutatud ühepäevalisusest, aga teisalt on see juba järjekordne koordineeriv ja kontrolliv jõud, mis end neis asjades ilmutab. Leebus jäägu ometi lõppu.

Ehk piisaks võrdpildist? Noppigem üles kolm luuletust, mis möödunud aastakümnel mitme kriitiku pilku paelusid ja endale osutama sundisid. Vanim neist on eellugu – Paul-Eerik Rummo "Esimene vasikas", mille siirast lõpulauset mäletati ja kerge muigega taga igatseti kui järjest kaugenevat algupärasust. Teine, Aado Lintropi "Eks meiski ole", kõneleb iseenda eest, ehkki igale kommentaarile erinevalt: "Poisid, lõuad! / Noh, olid kuldsed kuuekümnendad, / ja kes neid ikka taga nutta jõuab." / Ei nutagi, käid tööl ja punneldad. 1989. aastal tuli kolmanda debüüdina Karl Martin Sinijärv ja "Salatanze ruumityhi". Ei mingit avameelset sünteesi eelmisele tekstipaarile, seda luuletust ei tsiteerita sisu avamise eesmärgil. 1980. aastad vaatavad meid kolmepealise vasikana ja üks nägu keerab end varjasse profiili.

TIIT HENNOSTE

HÜPPED MODERNISMI POOLE: EESTI 20. SAJANDI KIRJANDUSEST EUROOPA MODERNISMI TAUSTAL 13. loeng

Vahepala: Euroopa kirjandus pärast sõda I

Sissejuhatus

Milline oli Euroopa ja USA kirjandus pärast sõda 1940.–60. aastatel, mis on taustaks ja mõjuriks ka eesti kirjandusele ja tema sõjajärgsele modernismile? See on pikk periood, mille kohta on väga vähe üldistusi pakutud. Kui kõneldakse modernismist, siis lõpetatakse käsitlus tavaliselt enne sõda. Mis sai edasi, nii kirjanduses kui modernismis, see jääb üsna segaseks. Uuesti paistab tulevat mingi selgus 60ndatel, eri maades eri aegadel. Nimelt sellest ajast kõneldes hakatakse tõsise-

malt rääkima postmodernismist ning toimuvad ka olulised muutused metakirjanduses.

Meid huvitavad esialgu 4 probleemiringi:

* Mis toimus modernismile kesksetes kirjandustes (prantsuse, vene, saksa, ameerika, inglise) pärast sõda, kuni 60. aastateni?

* Mis sai modernismist neis kirjandustes?

* Mismoodi tuli modernism perifeeriakirjandustesse (rootsi, soome), mis mõjutasid ka eesti modernismi?

* Metatekstide probleem. Sõja järel vahetuvad kirjandussituatsiooni kesksed metatekstitid: manifestid asenduvad teoreetiliste

1 L. Priimägi, ("Kirjandusteaduse päevaprobleeme"). Sirp ja Vasar 12. II 1988, lk 5; Kes on kriitik? Keel ja Kirjandus 1987, nr 7, lk 394.

analüüsidega. Olulisteks saavad uskriitika ja strukturalism.

Tsentrikirjandused pärast sõda

Vaatleme siin üliühidalt just 1940.–50. aastaid ja 60ndate alguspoolt. Olen korjanud märksõnu ja fakte kokku mitmelt poolt, kõige enam ehk arvestanud ülevaateid I. Ivaski ja G. von Wilperti toimetatud kogumikust "World Literature Since 1945", mis on ilmunud 1973. aastal. Lisada tuleb, et terminoloogia, mida kasutatakse, on segane ja vastuoluline ning liiga paljud autorid ning teosed mulle tundmatud. Siiski saame teha mõningaid üldistusi:

* Üldpilt on kõikides maades eklektiline. Väga vähe on suuri esiletõusvaid ja mõjukaid suundi või liikumisi. Tegu on üleminekuajaga, mille vältel kirjandus aeglaselt ja üsna segaste üleminekutega muutub. Laias laastus on siiski olemas 3 suurt liini, mis küll ei esine kõigis maades: modernism, realism, postmodernism.

* Modernism oli jõudnud normaalparadigmani. See ei tähenda, et ta oleks ainus või valitsev, vaid ta oli nüüd loomulik, normaalne. Klassikaline kanoniseeritud, institutsionaliseeritud modernism. Oli muidugi hulk noori, kes alustasid vanade modernistide kiituees, kuid ilma modernismi ennast uuendamata. Edasi elasid mõned vanad suunad (eriti sürrealism), kuid keskne oli "modernism üldse", normaalparadigma lahjendatud modernism.

* Paistab siiski, et keskne on sõja järel proosas realism, osalt klassikaline 19. sajandi realism, osalt modernismiga uuendatud realism. Luule on modernismikesksem. Seal paistab valitsevat modernismi normaalparadigma ja eemaldumine 19. sajandi romantilistest-estetilistest mallidest.

* Kolmas liin on selliste autorite aeglane esiletõus, keda hiljem seotakse postmodernismiga (Joyce'i *Finnegans Wake*, Borgese jutud "Hargnevate teede aia" stiilis, prantsuse uus romaan ja tema teooriad, keelekeskne prantsuse luule ja proosa).

* Väga olulised märksõnad (ja ainsad märksõnad, mis ühendavad praktiliselt kõiki keskseid kirjandusi) on sisu primaat, eetika ja

esseistlikkus. Rõhutatakse vormiekspriimentide vähesust, lihtsat ja selget keelt. Teisalt esseistlikkust, objektiivsust, analüütilisust, arutluse primaarsust ja selle kaudu eemaldumist klassikalisest romaanist vms. Ja rõhutatakse eetiliste probleemide tähtsust. Siin taga on ilmselt vajadus korrastada sõja järel oma suhe purunenud ja/või muutunud maailmaga.

Prantsuse kirjandus

Proosas jätkusid nii psühholoogilis-sotsiaalne realism kui modernism (nt F. Mauriac, P. Morand jt). Kuid oluline oli, et sõjajärgne romaan kujunes pigem võnkumiseks romaan (kirjanduse) ja esseistika (arutluse) vahepeal, võimaluseks anda konkreetne väljendus kindlale ideele, mitte niivõrd klassikaliseks tegelaste, süžee või kirjelduse ühtsuseks. Keskne oli eetika. Kasutati loomulikuna paljusid modernismi toodud võtteid (elliptilisus, mitteloogiline sündmustekulg, kõrvalepõiked, suulise keele mõjud etc, etc), kuid see oli vaid normaalparadigma lahjendatud vahendikasutus. Olgu nt André Malraux, Louis Aragon, Jean Giono, Georges Bernanos jt.

Meile on tähtsad ja tõusevad ka muidu esile kaks liini. Esimene neist on sisukeskne, lihtsa keelega eksistentsialism. Teine on liin, mis huvitus ainult või ülivaldavalt vormiprobleemidest. Selle autoreid huvitas vähe, mida nad väljendavad. Kuid mõlemad muutisid oluliselt käsitust kirjandusest kui sisu ja vormi ühtsusest, seotusest, mis oli oluline ka modernismile.

Eksistentsialism

Kesksed 1940.–50. alguse aastate kirjanduses olid Sartre ja Camus ning nende eksistentsialism.

Romaan oli neile pigem metafüüsilise filosoofia ja mõtlemise kui eetilise analüüsi vahend. (Muidugi olid ka eksistentsialistidele olulised eetika, vabaduse, konfrontatsiooni ja kohustuse mõisted.)

Sõdadevahelised filosoofilised romaani-kirjanikud väljendasid end kunsti kaudu. Eksistentsialistidele oli aga mõtlemine see, mis

määras nende tööde loomuse. Nende kunsti-töödena vormistatud teosed on konstrueeritud nagu teoreetilised esseed, mille vorm on analüüsiv analüütilise retoorika mõistete abil. Klassikalised romaani komponendid – tegelased, sisu ja taust – saavad enam ja enam vaid vahenditeks.

Vormis tähendas see, et oluline oli selge, lihtne, lõpetatud vorm ja keel, mis liigub ideaali poole, mida Barthes nimetas hiljem nullstiilikiks (*le degré zéro*).

Sama oluline oli püüd objektiivsuse poole. Klassikalise, jumala vaatepunktist jutustaja asemele tuleb objektiivne osalev jutustaja, kes jätab oma lisandused, subjektiivsed arvamused jms kõrvale. Ta ei lähe välja jutustava tegelase võimaluste piiridest, sellest, mida see saab näha, kuulda jne. Mis toimub teistes osalejates, seda saab vaid analüüsida, prognoosida etc. Selle vaatepunkti lõpuniarendus viis hiljem uue romaani (*nouveau roman*).

Eksistentsialismi tuum on inimese ahistuskogemus.

Sartre'i eksistentsialismi keskne väide on eksisteerimine enne olemust. Sellest tuleneb, et meie kui inimesed ei oma etteantud loomust, vaid peame välja töötama omaenese väärtused ja tähendused eksistentsi loomumaselt absurdses või tähenduseta maailmas. Olles kohustatud tegema oma valikud, võime kas konfronteeruda *Angst*'iga (nimetu hirm vabaduse koorma ees) selle vastutuse ees või sellest kõrvale hiilida, väites kuulekust mõnele määravale konventsioonile või kohustusele.

Eksistentsialistid leidsid, et eksistentsi absurdsusest pääseb läbi individuaalse otsuse angažeeruda (*engagé*) sotsiaalsete ja poliitiliste üritustega, mis on fašismi ja imperialismi vastu (eksistentsialism oli eelkõige vasakpoolne mõtlemisviis!). Angažeeritust käsitatakse isikliku kogemusena, kirjaniku olukorrana, mitte moraalse seadusena. Siit kirjaniku teadlikkus oma poliitilisest ja ideoloogilisest vastutusest, mitte alistumine poliitilisele võimule.

Kirjanduses oli tähtis just eksistentsialismi filosoofia, mitte nende tööde kirjanduslik ehitus ja väärtus. See väljendus eelkõige probleemides ja märksõnades (*Angst*, angažeeritus, absurd, vabadus jms). Kuid eksistentsialism tõi kaasa ka spetsiifilisi

tekstiehituslikke, eelkõige teksti metafüüsilise meeoleu väljendamise vahendeid. Minu jaoks on eriti Camus ("Võõras") seostunud mõistega "metafüüsiline realism" (analoogiliselt "metafüüsilise maaliga"). Leidsin sellel tuge ka G. Piconilt, kes kasutab väljendit "metafüüsiline naturalism". Selles on tähtis pedantne, tähelepanelik, kuid sageli lootusetu pilt meeltega hangitud teabest.

Vormiliin

Teine oluline suundumus proosas oli vormikeskne liin. See on hõre ja haraline ning temasse paigutatud autorid on omavahel üsna erinevad, lisaks meil siiani väga vähe tuntud. Mõnedki neist alustasid sürrealistidena, said mõjusid ka eksistentsialismist, kuid liikusid seejärel keelekesksuse poole. Seda liini saab omakorda jagada kaheks. Esimene suund on "uus romaan", teine aga liikumine vabama keelemängu ja keelekesksuse poole ja selle kaudu klassikalise kirjanduse lammutamiseni. Just seda liini on hiljem seostatud postmodernismiga.

"Uus romaan"

"Uue romaani" (*nouveau roman*) arendajad olid ainus suhteliselt ühtne rühm. Olulised nimed Nathalie Sarraute ja Alain Robbe-Grillet, kelle teoreetilised arutlused ja tähtsad romaanid ilmusid 50ndate keskel. Lisaks Claude Simon ja Michel Butor.

Uusromanistide põhiväide oli, et traditsioonilise romaani võimalused on ammendatud. See aga ei viinud neid nt žanride segamise ideeni, vaid katseni luua romaani jaoks uus esteetika. Neile oli oluline anda romaanile, mida nad pidasid keskseks kirjandusžanriks, selge definitsioon. Selles on olulised ja kesksed vormiprobleemid. Klassikaline süžee, tegelased jms jäeti kõrvale, leides, et nende abil saab luua ainult 19. sajandi verevaeseid imitatsioone. Keskseks sai eelkõige maksimaalselt objektiivne visuaalsete piltide rida. Visuaalsus ja deskriptiivsus on olulised mõisted.

Robbe-Grillet: maailm pole ei tähenduslik ega absurdne, ta lihtsalt ON. Ja uus romaan

tabah kirjeldada seda olemist. Uus romaan soovib panna maailma kõnelema, aga mitte kõnelda maailmast – nagu klassikaline romaan. Objekt peaks end ise näitama, otse, ilma vahendajata, ilma jutustaja analüütilise hääleta. Sõnad peavad olema nagu objektid, nad ongi objektid.

Oluline on siin sarnasus Sartre'i objektiivsusega ja selle äärmusseviimine, kuid ka vastandus Sartre'ile, kes tahtis objektiivsuse abil teha jutustaja öeldava selgemaks. Uue romaani autorid leidsid, et pole olemas muud tähendust, kui on kirjutamisel endal. Pole mingit metafüüsikat, asjad on nii, nagu nad on, ja sõnade ainus tähendus on see, mis on kirjas.

Teine pool vormiliinist on eklektiline ja meile siiani väga vähe tuntud. Pealegi on nad kirjutanud väga erinevaid tekste nii žanrilt kui esteetikal. Igatahes tegid nad taas küsitavaks kogu romaani või kogu kirjanduse üldse ja tõstsid keskseks keele, selle ambivalentsuse ja võimetuse ning lisaks n-õ halva maitse, ekstreemsed olukorrad jms. Need on tegelikult autorid, kelle tõeline mõju algab alles postmodernismi ajastul. Annaksin ainult mõned kesked nimed ja märksõnad.

* Louis-Ferdinand Céline oli antisemiit ja humanismivastane, kes vaatles maailma absurdse ja rõvedana, kuid kelle puhul on tähtis pigem tema stiil. Ta oli esimene, kes tõi kirjakeele asemele spontaanse suulise kõne ja argikeele.

* Raymond Queneau oli esimene, kes võttis prantsuse kirjanduses romaani ülivabalt, nt "Stiiliharjutused" (*Exercices de style*, 1947), kus antakse üks ja sama ebaoluline sündmus, tüli bussis, 99 erinevas keelises variandis, eri süntaksikonstruktsioonide, aja, kõneviisi jne abil.

* Jean Genet oli varas ja homo, kes eitas ühiskonda ja traditsioonilisi eneseväljenduse vorme. Temaga seostuvad marginaalse ühiskonnaosa ja vähemuste aksepteerimise probleemid. Ka talle oli oluline keelemäng ja sellest saadav nauding.

* Michel Leiris liikus sürrealismist varase eksistentsialismi kaudu radikaalsele kirjandusest-loobumisele revolutsioonilise tegevuse nimel. Tema jaoks oli kirjutamisel mõtet ainult siis, kui see oli ühtlasi ka elamine (kirjandus peab olema kohustus, peab julgema

kaalule panna elu ja surma, kirjandus kui härjavõitlus). Keel on teksti juhtlõng, aga keel on ka ebaadekvaatne. Kuidas argikeelt kooskõlastada luulekeelele?

* Maurice Blanchot' töödes pole midagi, mis meenutaks traditsioonilist romaani. Nad on pigem autobiograafilised harjutused, kuid samas neutraalsed ja impersonaalsed nagu anonüümse pealtnägija kirjeldused. Romaani olemus on tema vormis, täpsemalt sõnade liikumises, keel püüab, kuid ei suuda väljendada puudumist, eimiskit, surma, tõde, mis ootab väljaütlemist, kuid jääb alati ütlemata. See on maailm keele ja vaikuse vahel, elu ja surma piiril.

* Georges Bataille kirjutas eelkõige esseid filosoofiast, sotsioloogiast ja poliitikast. Teda iseloomustavad teemadena ekstreemsed olukorrad, erootika, müstika, surm, kurjus, elu "tühjad" hetked. Tema ilukirjandustööd on mõnikord müüt, kohati tavaline narratiiv, kohati klassikaline realism, kohati sari aforisme, ühesõnaga, puudub klassikaline terviklikkus ja sidusus. Bataille' kaudu kadus romaanist sürrealistidele oluline tavaline elu ja tuli ainult kriis, ainult ekstsess.

Luule

Luules on pilt veel kirjum kui proosas ja veel vähem on seal meile tuntud luuletajaid. Kui otsida midagi ühist kogu sõjajärgsele luulele, siis on võimalik leida kolm joont.

* Tähtsaks saab proosalise ja luulelise segamine. Luule liigub järjest enam selle poole, mida võiks nimetada lihtsalt "tekstiks", mitte enam "luuletuseks".

* Oluline oli 40ndatel side luule ja kirjandussituatsiooni-välise maailma vahel, mis püsis ka edaspidi. Oluline on ideoloogia, eriti vasakpoolsus või ultravasakpoolsus (marksism, maoism), kuigi viimane hiljem.

* Luuletajad liikusid suunas, kus küsitavaks tehti keel ja eneseväljendus üldse. Kas keel on võimalik? Kas eneseväljendus ja üldse väljendus on võimalik? Lähtepunktiks on absoluutse tühjuse kogemus. Keel on surnud, tühi, maailm on meist eraldi. Luule peab liikuma surnud keelest elavasse kõnmesse. Luule selliselt mõistetuna on korruga nii keel kui ka

maailm, on kõik. Sealt edasi tulevad 60ndatel lihtsalt keelemängud, keelega kombineerimised nagu matemaatikas.

Oluline on, et minu arust pole prantsuse sõjajärgsete luuletajate nimistus leida tõeliselt suuri ja mõjukaid nimesid. Jacques Prévert? Eugène Guillevic? René Char? Francis Ponge? Henri Michaux? Y. Bonnefoy?

Sõjajärgse luule vaatlemist tuleb alustada sürrealismist. See mõjutas mingil määral kõiki luuletajaid ja lugejaid, andes neile arusaamise, et luule on midagi rohkemat kui kirjandus, et see on otseselt seotud eluga, on eluviis või elu osa.

Sürrealismis endas toimus mitu olulist muutust. Esiteks, mitmed sürrealistid löid otseselt lahku oma varasemast sürrealistlikust minevikust ja neist said sõja ajal ja sõja järel vastupanuliikumise luuletajad, kelle luule oli poliitiline ja samas rahvuslik-kommunistlik (Aragon ja Éluard). Just Éluard'i on loetud sürrealistide hulgast tulnuteks suurimaks luuletajaks. On väidetud, et Éluard'i erinevus ortodokssest sürrealismist oli selles, et talle oli oluline luule, mitte lihtsalt unede sõnasõnaline transkriptsioon.

Teiseks, lugejate teadvuses tõusid aegamööda kesketeks kujudeks mitte ortodokssed sürrealistid, vaid sellised dissidendid sürrealismis nagu Artaud ja Bataille. Artaud produtseeris vahetult peale sõda olulisi töid ja tema mõju on ilmselt suurim (NB! need olid proosaautorid). Ja kolmandaks, sürrealism rühmana oli pärast sõda teisejärguline ja kõrvaline.

Ülejäänud luulet võib vaadelda kahes rühmas.

Valdavalt oli uus luule traditsiooniline, normaalmodernism või veelgi varasema traditsiooni jätkamine. Klassikalised kujundid ja metafoorid on endiselt olulised, nagu ka keel üldse, keele traditsioonilised poeetilised kvaliteedid.

Üks võimalus siin oli näiteks neoepika, modernismi, korrastamatuse ja pidevusetuse kombineerimine klassikalise meetrumi ja rüt-

miga, aga ka proosalise, eepilise segamine lüüriilisega. Üldse oli oluline eepilisuse tõus. See oli tihti katse anda luuletusele tagasi siimesine tervikklikkus ja loogika, katse teha luulest müüt-narratiive. Selle taga on nähtud sõja absurduse mõju: see tegi maailmast absurdse koosluse, mis vajab kirjeldamist, korrastamist ja interpreteerimist.

Lisaks iseloomustab neid kirjanikke nostalgia suurte religioonide ja müüdiaegade järel. Nt Pierre Emmanuel, P. de La Tour du Pin.

Teiseks võib välja tuua omamoodi "realistliku" antiluule, millele on omane kriitiline hoiak luule enese suhtes. See kasutab klassikalisele mõistetuna ebapoeetilisi teemasid või argist keelt (nt kirjeldab natüürmorti, annab tänavapilte, kasutab argiseid igapäevaelu sõnu) ja temas on olemas ka suund objektiivsuse või abstraktsuse poole. Selles suunas on paralleele tollase romaani esseistlikusega ja ka "uue romaani" kirjelduslikkusega (J. Follain, Francis Ponge, Eugène Guillevic, Jacques Prévert).

Lõpuks:

Tähtis on liikumine järjest keelekesksema luule poole, kus keel saab nii teksti sisuks kui vormiks. Just seda suundumust võib nimetada modernismijärgseks uuenduseks.

Sürrealism oli vaimustunud keelest ja uskus selle kaudu väljendavat tõde (kuigi teistmoodi keelt kasutades kui varasemad luuletajad), uskus kujutlust ja kujundite jõudu (kuigi neid taas teistmoodi luues ja kasutades).

Hilisem luuleuuendus on olnud teadlik keele ebaadekvaatsest, ebakindlast ja ajuti-sest loomusest ning väga teadlik keelt ja elu lahutavast tohutust vahemaast. G. Picon leiab, et see polnud enam luuletuse organiseerimine, vaid desorganiseerimine. Siin on palju eri teid ja võimalusi. Luuletus võib olla nii maailm kui keel, võib olla matemaatiliselt konstrueeritud keelemäng, kuid võib olla ka situatsioon, kus iga kirjutatud sõna määratlakse luuletuseks (Y. Bonnefoy, J. Dupin, A. du Bouchet).

ELRUD IBSCH

TEKSTI STRUKTUUR JA RETSEPTSIOONIPROTSSESS NIETZCHE "ZARATHUSTRA" NÄITEL II

"Nõnda kõneles Zarathustra" retsept- siooniviisid

Kui algas Nietzsche "Zarathustra" mõju, oli teose antinaturalistlik vorm ja tähendus see, mis äratas tähelepanu ja saavutas menu. Ühe varajase tunnistuse (1891) selle kohta leiame Leo Bergilt, kelle arvates Nietzsche laseb kõigel uutes värvides paista, "kaugvaateid avades ja meid ootamatult kaugele tundmatule maale juhatahes (...). Siitmaalt algab ärapöördumine naturalismist".¹ Grottewitz (1890) kõneleb surmahoobist, mille Nietzsche olevat andnud "realismile ühes selle karjamoraaliga";² Landsberg kultuurist, "milles ilu, mõttesuurus ja võim pakuvad kõrgemalt arenenud inimesele loomiseks ja tegutsemiseks viljaka paiga".³

Aastal 1895 hakkas ilmuma eksklusiivne ajakiri *Pan*, mis taotles arendada tõelist kunsti, mitte aga tulla vastu publiku soovidele. Ajakirja kaks esimest aastakäiku sisaldavad fragmente "Zarathustrast". Vabal valikul on reprodutseeritud lõike, mis rõhutavad aristokraatiat ja eksklusiiivsust ning mina vabastamist (ajaloolistest) seostest. Mõned näited selle tõdemuse toeks:

"Kõrgustel olen ma kodus, kõrguste järele ma ei ihale. Ma ei tõsta silmi; allavaataja olen ma, üks, kes õnnistama peab; kõik õnnistajad vaatavad alla."

"Veel müristab äikesepilv: aga juba laskub helkivalt, vaikselt, raskelt Zarathustra rikkus väljade kohale."

"Heida oma raskus sügavusse, unusta inime! Jumalik on unustamise kunst! Tahad sa lennata, tahad sa kõrgustel kodus olla:

heida oma raskus merre! Siin on meri, heida end merre! Jumalik on unustamise kunst!"

Retseptsiooniviis, mis peab "Zarathustrat" vastureaktsiooniks naturalismile, leiab endale põhjenduse teksti struktuuri järgmistes elementides: nimetu rahvas, aja- ja ruumimäärangu puudumine, tegevust käivitavate momentide väike osa, multilateraalse kommunikatsiooni, milles A reageeriks B-le, puudumine. "Zarathustra" ruum ei ole naturalismi suurlinn, ruum, mis tegelased oma mõju all hoiaks, vaid ruum, millega prohvet end ümbritseb, dekoratsioon, stafaaz.

Niisugust dehistoriseerituse taset kui "Zarathustras" ei saavuta Nietzsche kusagil varem. Oma varasemate töödega, eriti "Ajakohatute vaatlustega" David Straussist, võtab ta seisukoha kultuurilooliste küsimuste suhtes, mis lähtuvad kindlalt piiritletud ajalooüldmõttest: Saksa-Prantsuse sõjast ja Saksa võidumeeloludest. "Zarathustras" on see ajalooline seos olemas kui sealsete ääretühistuste tagapõhi; ta ei saa ometi eksplitsiitseks, ja "tuulevaikuse meeleolu mäestikuõhus, mis on nii kerge, nii eeterpuhas, et selles ühtki nakkusepisikut ei leidu"⁴ tõuseb retsiipiendi vastavas tähendussüsteemis esiplaanile. Kui väga niisugune tähendussüsteem sajandivahetusest peale kodunenud oli, võime näha Karl Wolfskehli programmisest eessõnast 1911. aasta "Vaimse liikumise aastaraamatule"⁵ (jutt on Stefan George ringist). Wolfskehli "Aastaraamatu maailmavaates" väljendub uue sajandi eneseteadlikkus võrdluses vanaga, kusjuures otsustavat rolli mängib just vastandus ajaloolise ja ajatult kehtiva vahel: "Selle

1 In: G. W u n b e r g, Die Literarische Moderne. Dokumente zum Selbstverständnis der Literatur um die Jahrhundertwende. Frankfurt a. M., 1971, lk 79.

2 Sealsamas, lk 61.

3 Sealsamas, lk 166

4 G. B r a n d e s, Friedrich Nietzsche. Eine Abhandlung ueber aristokratischen Radicalismus (1888). In: G. Brandes, Menschen und Werke. Essays. Frankfurt a. M., 1895, lk 191.

5 Hrsg. von Friedrich Gundolf und Friedrich Wolters, lk 9.

võimalikuks saamine eeldas üht täiesti teistsugust seisukohta kui möödunud sajandi mõtlejail: kui nemad – kuni "üliinimeseni" – esitasid oma nõudmisi ajaloolisest, loogilisest või sotsiaalsest vastandusest, olemasoleva hukkamõistust, seega eitusest lähtudes, siis nüüd saame ühest uuest ja ometi ajatult kehtivast enesepildist, ühe elava vaimse maailma õigekstunnistamisest, järelikult jaatusest otse mõõtu võtta ja uusi väärtusi mitte nõuda, vaid kehtestada." Wolfskehl käsitab Nietzschet silmanähtavalt kui möödunud aastasaja lõpp- ja pöördepunkti. Tema üliinimene esindab uusi väärtusi, need aga ei pärine veel jaatusest, vaid eitusest, nad ei ole veel kehtestatud, vaid ainult postuleeritud. Wolfskehlist vähem teravapilguline kriitik "Zarathustras", Nietzsche teoses üliinimesest, "ajaloolist, loogilist või sotsiaalset vastandust", "olemasoleva hukkamõistu" enam ei märkaks.

Henry van de Velde illustratsioonid "Zarathustra" 1908. aasta väljaandele "Inseli" kirjastuses olid lugejaid visuaalselt ette valmistanud juugendretseptiooniks ja kogu tähelepanu pöördus teose pidulik-pühitsevale stiilile. "Zarathustra", Nietzsche "viies evangelium", sobis uue sekulariseeritud messianismiga suurepäraselt. See kõnevormis silmatorkavalt sagedane "Ma tahan", "Sa pead", mis küsiva korrelaadinna võimaldab veel üksnes retoorilist küsimust, kehtestab uusi väärtusi, aga ei pane enam vanu väärtusi relativeerivalt kaalule uute vastu. "Röömsas teaduses" seevastu oli Nietzsche ülistanud hüpoteesi, esialgselt katsevaatekohta.¹

Selles seoses pakub huvi Paul Fechteri artikkel aastast 1935. Fechter ütleb "Zarathustra" kohta, et igavese taastuleku idee "suutis täita kogu raamatu oma enam mitte mingist minevikust ähmastatud uue säraga". "Hetk, üksnes hetke tõe ja hetke tunnetus, on õnnestavad, sest nad välgatavad silmapilguks joovastusena ja silmapilgu tipuna, ilma igasuguse kontrollita eelnenud ja järgnevate hetkede üle". Nietzsche võetakse vastu nende

hulka (Klinger, Dehmel, Van de Velde), kes, "igast tagasiulatuvast seosest loobudes, loovad uue, traditsioonideta vormi- ja stiili-maailma"²(E. I. kursiiv).

Zarathustra kujul Nietzsche teoses puudub minevik. Tema esimestest kolmekümnest ja edasistest kümnest eluaastast ei jutustata. Järsk üleminek 40-aastaselt vaikimiselt õpetamisele ja kõnelemisele toimub lausega "Viimaks aga muutus teiseks ta süda"(5), ilma et ükski kirjeldatud asjaolu seda muutust seletaks. Zarathustra kuju on niisiis lähedane Fechteri visandatud retseptiooniviisile. "Loobumiseiga igast tagasiulatuvast seosest" ei ole meil siiski tegemist, kui mõtleme Piibli-eeskujule ja väärtustühistustele, mida Nietzsche ju vaid olemasoleva kultuuriloolise situatsiooni pinnalt sai ette võtta. See tekstistruktuuri element sattus küll alles hiljem valgusvihku.

Sellega seoses on huvipakkuv üks Nietzsche-retseptioon Prantsusmaal, mida mainitakse Geneviève Bianquis' raamatus. Tegemist on luuletaja *comtesse de Noailles'* -ga, kelle kohta Bianquis kirjutab: "Pikantse seigana on see just naisluuletaja, kes on Prantsusmaal kõige rohkem omaks võtnud Nietzsche dionüüsist inspiratsiooni, selle "taevasinist õnne", mis paisutab päikese ja lõhnava õhuga "Zarathustra" mõningaid peatükke. Traagilised ja kriitilised aspektid, põhiaspektid, on tal täiesti märkamata jäänud."³ Geneviève Bianquis' sõnadest ilmneb, et tema oskas Nietzsche "Zarathustras" kriitilisi elemente avastada. Üldiselt häiris prantsuse kriitilis-intellektuaalne lavapilt "Zarathustra" retseptiooni. Ka André Gide'i sai "Zarathustra" mõjutada kokkuvõttes vaid kui üks teos teiste, teda rohkem paelunud Nietzsche tööde hulgas.

Kirjandussüsteemi raames tõuseb "Zarathustra" oma esimeses mõjufaasis esile kui antinaturalistlik dokument ning ühes antinaturalistlike tendentside levimisega kirjanduses niisugusena väärtustataksegi. Tekstistruktuur õigustab seda kohta süstee-

1 Fr. Nietzsche, Werke in drei Bänden. Hrsg. von K.Schlechta. Bd. 2. München, 1960, lk 206.

2 P. Fechter, Nietzsches Bildwelt und der Jugendstil. In: J. Hermand (Hrsg.), Jugendstil. Darmstadt, 1971, lk 352; 356.

3 G. Bianquis, Nietzsche en France; l'influence de Nietzsche sur la pensée française. Paris, 1929, lk 78.

mis täielikult. Juugendstiil kui antinaturalistlik suundumus sai sellele teosele pretendeerida eespool kirjeldatud dominandimäärangutest lähtudes. Oleme neid nimetanud: vabanemine mineviku kütkeist, uute väärtuste määratlematus, usk elitaarsesse inimtüüpi, kes vajaduse korral endale ühe traditsioonideta hiilgehetke suudab lubada.

"Zarathustra" retseptsiooni kulg ekspresionismis on komplitseeritumat laadi. Tekstilisele baasile ja ekspresionismi lugeja- ning tähendussüsteemile lisandub üks oluline mõjutegur, nimelt juugendstiilis toimunud relevantusmäärang. Ekspresionism ei vaidle viimasele vastu; niisiis ei teki siin seda kirjandusloos mõnikord täheldatavat "nouet teksti enese järele", mille eesmärgiks oleks vabaneda võimalike "ladestunud" tähenduste koormast ja mis sel moel võiks viia täiesti uude retseptsioonijärku. Nietzsche mõju ekspresionismis käsitleb üks väärtuslik ja õpetlik artikkel Gunter Martensilt, kellele siin meelsasti mitmel korral viitame.¹

Väidet retseptsiooni stabiilsusest juugendstiilis ja ekspresionismis toetab kõigepealt tähelepanek, et "Zarathustra" jääb mõjutegurina püsima ka ekspresionismis ning Nietzsche-huvi ei nihku hoopiski mitte ta teistele teostele. Tunnetusteoreetilised tööd jäävad edaspidigi retseptsioonist kõrvale.

Kui näeme dünamiseerumises, nii ajalise seisaku kui ruumipildi lõhkumises juugendstiili ja ekspresionismi süsteeme eraldavat põhielementi, siis eri tekstiomaduste esiplaanile tõus (in dem *Foregrounding*) ilmneb see muutus järgmiselt: teose ekspresionistlik mõtestamine keskendub uue inimtüübi poole teele asumise dünaamilisele aspektile, leiab toetuspunkte Zarathustra õpetuskõnede neis osades, milles käsitletakse seda teeleminekut, vanade käsuladade purustamist. Lahkulöömine saab seega eesmärgiks iseeneses.

Ei näidata vana seisundit ega uut sihti. Viimane nähtus oli iseloomulik ka juugendretseptsioonile – ainult et juugendstiilis ei olnud tähtsaim faktor mitte teeleasumine, vaid – staatiline – *moment suprême* (ülim hetk) enne või pärast teeleminekut. Ekspresionistliku retseptsiooni suund väljendub Georg Heymi järgmises lauses: "Kaugemale ja kaugemale nägema õppima, pöörduma ära hetkest ja elama üliinimesele õpetab meid Zarathustra".²

Ajatud kaugused, vabanemine hetkest ja ebamäärase tulevikuideala õpetus on need ühenduskohad, mida ekspresionistlikud luuletajad – kelle üks esindajaid on ka Heym – enestele "Zarathustras" leiavad. Ei liikumise *kuhu?* ega *kust?* ole ajalooliselt fikseeritud: "Seega oli vitalistlik teeleminekusituatsioon see, mis elufilosoofide töödest algava 20. sajandi luulesse üle võeti".³ Selles "Zarathustra" omaksvõtus "ilma ajaloota" säilib side juugendstiiliga.

Martens rõhutab seda järjepidevust: "Ekspresionistid ei ole küll juugendstiili-Nietzschet reservatsioonideta üle võtnud (...), kuid nende oma Nietzsche-kuju on selle traditsiooni poolt ette ära määratud. Seda ei näita mitte ainult "Nõnda kõneles Zarathustra" eelistamine, vaid ka see, et igati eiratakse filosoofi töodes leiduvat keele- ja tunnetuskriitilisi perspektiive."⁴

Nietzsche retseptsioonis mängib rolli üks nähtus, mis teiste kirjanike ja teoste puhul tavaliselt nii tähtis ei ole. See on mõju, mis tekib, ilma et teksti ennast loetudki oleks, mõju, mis sugeneb filosoofi isiksuse ägeda diskuteeritavuse ja ta õpetuse selle tekstiilsest ümbrusest isoleerimise pinnal. Nagu eespool osutatud, võimaldavad niisugust isoleerimist teose säärased struktuurijooned nagu jutustajateksti ja tegelasteksti dihhotoomia ning tegelaskõne keskendamine peategelasele. Martens toob seoses alusteksti mõjuga veel ühe argumendi, nimelt mõju kolmandate

1 G. Martens, Im Aufbruch das Ziel. Nietzsches Wirkung im Expressionismus. In: H. Steffen (Hrsg.), Nietzsche – Werk und Wirkungen. Göttingen, 1974, lk 115–166.

2 G. Heym, Dichtungen und Schriften. Bd.3. Hamburg und München, 1960, lk 44.

3 G. Martens, Vitalismus und Expressionismus. Ein Beitrag zur Genese und Deutung expressionistischer Stilstrukturen und Motive. Stuttgart usw., 1971, lk 54.

4 G. Martens, Im Aufbruch das Ziel, lk 130. See tähelepanek kehtib eelkõige draamakirjanik Reinhard Johannes Sorge puhul.

autorite kaudu, mida Nietzsche puhul palju esineb.¹

Pan oli avaldanud "Zarathustra"-fragmente ja ka ekspressionistlik *Aktion* ei jäänud temast selles suhtes maha. Aastal 1912 avaldab ta oma 230. trükiveerul fragmendi peatükist "Vanadest ja uutest käsulaudadest" (130 jj) pealkirja all "Sulatuul". Sulatuul on "raevunud härg, purustaja, kes vihaste sarvedega lõhub jääd!" Liikumine ja võitlus murravad läbi vaikusest: "'Põhilikult püsib kõik paigal" – see on vast tõelik talvine õpetus, aare ahtrale ajale (...). "Põhilikult püsib kõik paigal" – selle vastu aga jutlustab sulatuul!" (133). Nietzsche Sulatuul ei tauni niisiis mitte teatud kindlaid pahesid, vaid lihtsalt seisakut, liikumatust.

Martens mõonab ses suhtes Nietzsche "Zarathustra" tõendatavat mõju ekspressionistlikule luuletajale Ernst Stadlerile, kelle jaoks "elu põhiline omadus on sihitu ja mõtetu liikumine"²: "Oo, maru, oo, karje, võitlusele kutsuv sarvehüüd, valgel ratsul kannad sa mind päeva ja tegudele".³

Kui uurime lähemalt peatükki "Vanadest ja uutest käsulaudadest", kust "Sulatuul" pärineb, siis selgub, et selle kolmkümmend alaosa sisaldavad arvukalt aforisme, näiteks: "Sest nauding ja süütus on kõige häbelikumad asjad: kumbki ei taha, et neid otsitaks. Neid peab o m a m a – e n t o t s i m a peab pigemini süüd ja kannatust!" (132). Iga alaosa ülesehitus on üldkokkuvõttes järgmine: reale üldistele, aforistlikele väidetele järgnevad hümnilised värsid, mis varasemad abstraktsed mõttekäigud tühistavad, et mõne aja pärast taas leida tee abstraktse juurde: "On olemas vana mõttekujutus, seda kutsutakse Hääks ja Kurjaks" (134).

"Zarathustra" ekspressionistlikus retseptioonis aga mängivad aforismid pidepunktidenäna sama väikest rolli kui

juugendretseptioonis. Seevastu leiab ekspressionistlik retseptioon enesele pidet eelkõige metafoorides, mille semantilisteks tunnusteks on 'teeleasumine', 'liikumine', 'võitlus', ning sõnaliitumeis, millel puudub üldomaks võetud liitsõna-positatsioon ja mis ei taotlegi seda ning millele sidekriips lisab lõpuleviimata tegevuse aspekti (*Fluss-Tierbändiger, Krämer-Gold*; "jõgedede-taltsutaja", "kaubitsejate-kuld"). Samasuguseid liitsõnu leiame Gottfried Benni luuletuses "Kiirrong" ("Pojad", 1913): *Hügelgram, Hügelglück, Abgrundglück* ("kõrgendikutusk", "kõrgendikuõnn", "kuristikuõnn"). Benn on ekspressionistide seas erandiks ses mõttes, et tal on olemas tervikteadmised Nietzsche töödest. Kuigi "Zarathustra" on talle hästi tuttav (näiteks on talle oluline tantsuline liikumine), ei hõiva see teos tema jaoks kuidagi eksklusiivset kohta.⁴

Kui Thomas Mann 1947. aastal Nietzsche "Zarathustrale" oma hävitava kohtuotsuse langetab, siis ei ole põhjuseks ainuüksi Teise maailmasõja ajaloosündmused, vaid see on ka jätk "Zarathustra" muutunud retseptioonile modernismis, voolus, kuhu Thomas Mann on arvatud kuuluvat. Thomas Manni otsus kõlab: "See näota ja kujuta kurivaim ja tiivamees Zarathustra naeru roospärjaga äratundmatus peas, tema "Saagu kalgiks" ja tema tantsujalad – see ei ole looming, vaid retoorika, ärritatud vaimukus, tüütu pirin ja kahtlane prohvetlus, saamatu väärrikuse vari, sageli härdud ja enamasti eemaletõukav – naeruväärsuse piiril vankuv ebakuju".⁵

Manni hinnang seisab ilmses vastuolus Nietzsche enese omaga, kes kirjutas Franz Overbeckile oma "Zarathustra" kohta kirjutab järgmiselt: "See raamat, millest ma Sulle kirjutasin, kümne päeva töö, tundub mulle nüüd minu testamendina. Ta sisaldab suuri-

1 Sealsamas, lk 130.

2 Sealsamas, lk 143

3 E. S t a d l e r, Meer. In: E. Stadler, Dichtungen. Hrsg. K. L. Schneider. Bd. 1. Hamburg, s. a., lk 169.

4 Vt ka F. W. W o d t k e, Gottfried Benn. In: Wolfgang Rothe (Hrsg.), Expressionismus als Literatur. Gesammelte Studien. Bern und München, 1969, lk 309–332. Selles kogumikus on huvipakkuv ka H. Schumacheri artikkel R. J. Sorgest.

5 Th. M a n n, Nietzsches Philosophie im Lichte unserer Erfahrung. In: Th. Mann, Schriften und Reden zur Literatur, Kunst und Philosophie. Bd. 3. Frankfurt a. M. und Hamburg, 1968, lk 27.

ma teravusega pildi mu loomusest, nagu see on n i i p e a, kui ma kord kogu oma koorma endalt ära heitnud olen. See on luuletus ja mitte aforismikogu."¹

Modernistide reaktsioonis Nietzschele leiab aset üks senise retseptiooniprotsessi taustal tähtis muutus. Nimelt tõrjutakse "Zarathustra" – selle ajani suurim mõjutegur – tema eelisasendist kõrvale ja ta nihkub Nietzsche-pildis tagaplaanile. Taas annab sõna Thomas Mannile: "Nietzsche oli eelkõige suur kriitik ja kultuurifilosoof, Schopenhaueri koolkonnast tulnud Euroopa kõrgeima tasemega prosaist ja esseist, kelle geenius saavutab oma haripunkti "Teispool head ja kurja" ning "Moraali genealoogia" ajal. Luuletaja võib vähemasti olla kui niisugune kriitik, aga selle vähemani ta ei ulatu (...)"²

Tunnetuskriitilise relativeeriva väljavaatega prosaisti ja esseistina saab Nietzschest üks modernistide peatunnistaja. Tema varase ja keskmise perioodi töid tsiteeritakse, hilisematest eelistatakse kaastundliku mõistvusega vaikida (sealne eneseülehindamine seostatakse tema biograafiaga). "Zarathustra" suhtes ollakse kimbatuses. See teos on liiga terviklik üksus, et ka tema seletamisel haiguselt abi otsida. Thomas Manni loetelu – "retoorika, ärritatud vaimukus, tüütu pirin ja kahtlane prohvetlus" – sisaldab peaaegu kõiki modernistliku koodi tabasid. Õpetuskõnede prohvetihoiak, läbitungiv ja pealetükkiv imperatiiv "Ma tahan – sa pead" – see on teotus just mainitud kirjandusvoolu erapoole tule ja distantseeritud "Võiks olla nii, et..."-etteastele. Moderniste ei huvita ju mingi lunastusõpetus või ebamääraste sihtidega üliinimese loomine, vaid kõige neid puudutava kohta küsimuste esitamine ja eelkõige kriitiliste küsimuste esitamine kõige neile lähedase kohta. Just seda võimet "kõigest talle auväärsest" (Wagnerist, saksa rahvuslusest, kristlusest) kõnelda imetles Mann Nietzsche. Niisugune kriitik ja kultuurifilosoof aga ei saa ajaloolist kinnitusk kohta vältida, ta peab "vanu käsulaudasid" nimetama, enne kui ta nad purustab. Ja see on Nietzsche püüd-

luseks kõigis tema teostes, mis käsitlevad Wagnerit, romantismi, saksa ja prantsuse kirjandust, kaasaegset ja antiikkultuuri, haridus- asutusi ja kasvatust, kristlust ja moraali, progressiust, darvinismi ja Bismarcki-aegset Saksa riiki.

Kui aga "Zarathustra" on raske lahutada Nietzsche koguloomingust, kuidas siis võtavad modernistid vastu seda neile nii võõrast teost? Siin avaneb järgmine konstellatsioon: kui seni sai "Zarathustra" toimida iseseisva mõjutegurina, siis modernismis tuleb sellele iseseisvusele lõpp. Nüüdsest alates on "Zarathustra" mõju võimalik veel vaid Nietzsche kriitiliste tööde tundmise kaudu, ja nimelt seetõttu et eeldatakse kriitilise intentsiooni järjepidevust "Zarathustras". Nietzsche oli "algusest peale kohal, oli ikka seesama (...). Mis muutuvad, on üksnes rõhuasetus – ikka marulisemaks, register – ikka kriiskavamaks, žestid, mis ikka grotesksemaks ja hirmuäratavamaks lähevad (...). Ei ole piisavalt rõhutatud Nietzsche elutöö täiuslikku terviklikkust ja monoliitsust."³ See, et "Zarathustra" sulab modernismis ühte tunnetuskriitilise Nietzsche-mõjuga, toob rea autorite juures kaasa teose struktuurielementide ümbergrupeerimise sellest relevantsusmäärangust lähtuvalt. Avastatakse aforistlikud elemendid, ajaloolised seosed; messianism saab Piibli-paroodiaks, õpetlik toon sisaldab kõrgiroonilist potentsi ja seda vaadeldakse kui teatavat kontrasti intellektuaalsele mängule. Seda kontrasti kasutab näiteks Robert Musil, kui ta "Mehes ilma omadusteta" Nietzsche prohvetihoiakut Ulrichi puhul välidib, Clarissa aga sellega varustab.

Nietzsche – ja seega ka tema "Zarathustra" – modernistlik retseptioon kujunes Saksa maal väga mõjuvõimsaks ja vahest võib isegi teatud mõttes väita, et see ei ole praegugi lõppenud. Nietzsche kriitiline positsioon muutub dominandiks nii filosoofias kui ka kirjanduse vallas. Beda Allemann näeb "Zarathustras" paroodiat: "Vahetevahel parodeerib ta piibellik-hümnilis-pidulikku kõnestiili".⁴ Peter Pütz kiidab aforisti: "Raa-

1 Fr. Nietzsche, Werke in drei Bänden, Bd. 3. Lk 1200.

2 Th. Mann, Nietzsches Philosophie im Lichte unserer Erfahrung. Lk 26 jj.

3 Sealsamas, lk 28

4 B. Allemann, Ironie und Dichtung. Pfullingen, 1956, lk 48.

mat on palju selgem, kui on arvatud, ja vaikumus ning mõistus valitsevad seal hämaruse üle".¹ Karl Schlechta on samuti tegelnud sellega, et vabastada "Zarathustra" tema näilise-eriasendist: "Aga just nimelt selles asi ongi: võetagu Zarathustralt ära see, mis selles on vanatestamentlikust prohvetlusest, kooritagu maha tema uustestamentlikud laenud, vihjed, inversioonid ja perversioonid – see tähendab, võetagu ta alla tõelise "raamatute raamatu" pjedestaalilt, siis seisab ta peaaegu silmapaistmatuna keset tavapärasematemaatika. Isegi see, mis siis veel spetsiifiliselt Zarathustra-pärasena üle näib jäävat – teatud kujundid, situatsioonid, meeolud –, pole põrmugi uus: neid võib leida juba "Inimlikus, liiginimlikus".²

Aastal 1944, ajakirja *Trivium* teises aastakäigus ilmus Michael Landmanni artikkel "'Zarathustra" stiilist". See artikkel on modernistliku retseptsiooni näidisjuht. Lähtekohtaks on jällegi Nietzsche elutöö tervikkikkus: "Ka muude teoste vormimaailm on selles ["Zarathustras"] kohal." Aforism kui Nietzsche stiili tähtis element leitakse "Zarathustras" jõulisemal kujul taas eest: "Ja niisuguse fortissimo genuinne instrument aforism ühes tema puänteerimiskunsti, salapära ja kahemõttelisusega – kas pole see "Zarathustras" üksnes veel ülemeelikumaks ja vallatumaks saanud?" Tähistaja ja tähistatava vahelise suhte hüpooteetilist, katselist iseloomu modernismis väljendab Landmanni järgmine mõtteavaldus Nietzsche sõnatarvituse kohta: "Osava ümberkujundamise abil saab niiviisi peaaegu iga sõna tema varasemast seosest jälle välja võtta ja uude seosesse liita. Niisama nagu moodsas keemias saab kõigest teha kõike." Nietzschel sagedase stiilifiguuri tseugma funktsiooniks ei ole "kaemuslikkust suurendada, vaid ümberpöördukt, hoopis seda ületada". Nietzsche tekkimismaailmas (*Welt des Werdens*) on iga võimalus lahti ja järelikult ei ole ükski neist ettenähtav. See kehtib siiski ainult siis – ja siin pöördub modernistlik retsipient ekspressionistliku vastu –, kui

"see tekkimine (*das Werden*) omakorda normiks ei muutu".³

Ligikaudu samasse aega modernistliku retseptsiooniga – aga selle põhimõttelise vastandina – kuulub üks retseptsiooniliin, mis õigupoolest ei kujuta endast küll kirjandusperioodi, vaid esindab ideoloogilis-poliitilist allhoovust. See on natsionaalsotsialistlik mõjuliin, mis pidi Nietzsche kriitilised tööd uuesti eemale tõrjuma ja kesksele kohale seadma "Zarathustra". Kriitilised tööd, mis avalikult nimetasid mõnesid ajaloodaatumeid, – eriti kriitika kõige end ikka ja jälle saksaliku, sügava ja kultuurikandvana ülistava suhtes ühes romaani kultuuri samaaegse väärtustamisega – algusest peale vastuolus tulevase Kolmanda *Reich*'i tõlgendussüsteemiga. "Zarathustra" seevastu jätab ju kõik ajalooseosed lahtiseks ja kutsub neid oma suva järgi looma. Leo Berg oli juba 1897. aastal sõnastanud sellise käsituse üliinimesest, mis natsionaalsotsialismis oluliseks sai: "Nietzsche ei ütle, kes ja mis on üliinimene, sest see hõljab täienisti õhus ja on vaid vähesete joontega huupi visandatud. See on sõna, ideaal, idee, unelm, soov, igatsus, või kuj soovitakse: tema uue aadli kvintessents(...)"⁴

Natsionaalsotsialistlikul mõttesüsteemil oli siis hõlpus minna "Zarathustras" leiduvate "määramatuskohtade" (*Unbestimmtheitsstellen*) täitmiselt ettejuones üle seosele üliinimese-kavaga ning võrdsustada see kontsept saksa härrasnimisega. Siit tuleneb oletus selle inimtüübi looduslikust, etteantud eeliseisundist; "Zarathustra" tekstistruktuuris fikseeritud moraalset, intellektuaalset laadi eneseületamist (igavese taastuleku idee) ei panda tähelegi. Ikka rohkem iseseisvuv ja oma tekstiümbrusest vabanev "vivere periculosamente" ["elada ohtlikumalt"] alustab võidukäiku: "'Elu tähendab ohus olla." See on Nietzsche. Ma ei ütle, et lüürilis-musikaalne bakhant, ekstaatiline unistaja samuti ehtne Nietzsche poleks. Aga see ajameeleolude tõttu sündmatult esiplaanile tungiv lüüriline ekstaatik on vaid üks külg temast(...). See

1 P. P ü t z, Friedrich Nietzsche. Stuttgart, 1967, lk 46.

2 K. S c h l e c h t a, Der Fall Nietzsche. Aufsätze und Vorträge. München, 1958, lk 18.

3 M. L a n d m a n n, Zum Stil des "Zarathustra". Trivium, 1944. Jg. 2. Lk 280; 287 jj; 296; 298.

4 L. B e r g, Der Übermensch in der moderner Literatur. Ein Kapitel zur Geistesgeschichte des 19. Jahrhunderts. Paris usw., 1897, lk 71 jj.

Nietzsche olemuse tegudepool tõendas oma viljakust esmaklassilise avastusega: sellega, et avastas agooni ja tema tähenduse kreeka kultuuri jaoks.¹ Selles tsitaadis polemiseerib Bäumler Nietzsche-retseptiooniga juugendstiilis ja ekspressionismis ning ühtlasi taastab pidevuse Nietzsche hilis- ja varasemate teoste vahel, sidudes ja piirates Nietzsche käsituse kreeklusest võistlus-aspektiga.

Natsionaalsotsialistlik retseptioonijärk oma mahukuse ja loosungitele omase mõjujõuga summutas Nietzsche modernistlikku vastuvõttu. Viimane, olles sõltuv erisustest ja nüanssidest ning eeldades detailitundmist, jääb pigem erialaasjatundjate hooldeks. Laialdast mõju saavutas ta seega vaevalt, ning see oli just nimelt natsionaalsotsialistliku retseptiooni saavutus.

Viiekümnendate aastate lõpust alates on "Zarathustra" ümber vaikne olnud. Nagu Michael Landmanni kaldun hindama seda vaikust positiivselt – kui vabanemist lummusest. Oma stiilianalüüsiga oligi Landmann püüelnud niisugusele vabanemisele, sellele, et lõdvendada seotust, "mis niikuinii liiga tugev on, et teda iganes purustada võiks".² Seda üllatavam on, et selgeid piirjooni omandavad kaks uut retseptioonikihistust, üks neist – esialgu veel üksikujuhtumina – Saksa maal, teine – laiema levikuga – Prantsusmaal. Anne Bennholdt-Thomsen kuulutab oma uurimuse alapealkirjaga uut arengujärku "Zarathustra" retseptioonis, ta nimetab oma tööd "Revisjoniks".³ Selle uurimuse probleemiasetuse määratleb ära huvi keele kommunikatsiooniaspekti vastu. Vastupidiselt uurimistöös laialt levinud arusaamale, et "Zarathustra" kujutab endast segu kõige erinevamate elementidest, näeb Bennholdt-Thomsen temas kommunikatsiooniteooria seisukohalt selgesti läbistruktureeritud peatükke, motiveeritud argumentatsiooni, kõne- de sihiväest järjestatust.⁴ Autori

teaduslikuks tagapõhjaks on retoorikamudel ja ka vene formalismi käsitlusviis. Oma käsituses poeetilisest funktsioonist toetub ta Roman Jakobsonile, aga ka retoorika terminitarvitusele, nii et kujutamisel (*verba*) on väljendatava (*res*) kõrval otsustav tähendus, ja see võimaldab lahutada Nietzsche "Zarathustra" filosoofilisest ja ilukirjanduslikuks liigitada. Kogu teose tervikkikkust näeb ta selles arendatud ja väljapeetud keeleprobleemaatikas, mis tema arvamuse järgi ongi Zarathustra teekonnal määrav. Äratundmine käib käsikäes kõnevõimega, mille Zarathustra saavutab hetkel, mil ta õpetust igavesest taastulekust enam kõrvale ei tõrju, vaid suudab seda artikuleerida.⁵

Zarathustral ei ilmne mingit siseelu, mis oleks mõistetav väljaspool tema sõnu; see tähelepanek viib Bennholdt-Thomseni otsusele: "Kõnelemise subjekt ei ole midagi muud kui tema kommunikatsioon".⁶ Meie tekstistruktuuri-analüüs osutab samuti selles suunas, kuigi Bennholdt-Thomsen meie arvates liiga kindlalt välistab jutustatud siseelu. Too tähelepanek nimelt ei kehti juhtumite puhul, kus jutustaja ütleb, et Zarathustra on kurb oma südames või üksik ja väsinud. Üldjoontes tuleb Bennholdt-Thomseniga selles küsimuses siiski nõustuda.

Retsipiendi tähendusüsteemiks, mis projitseeritakse teosele selles retseptioonikihistuses, on tänapäeva teaduses valitsev keele- ja kommunikatsiooniteoreetiline huvisuund. Temaatilist ainet ja kompositsioonivõtteid, mis seda kihistust toetavad, tuleks otsida lõikudest, kus Zarathustra heitleb igavese taastuleku ideega ja nimelt kolmes faasis: seda kogeb, selle maha vaikib ja lõpuks seda väljendab. Seejuures jäävad paratamatult varju ohjeldamatu sõnaohtruse passaažid. Kuid just nende passaažide tõttu oli "Zarathustra" Nietzsche keelekritikale suunatud uurimistöös vaatluse alt välja jäetud. Vaikimist ei olnud selles tekstis seni märgatud ja parimal

1 A. B ä u m l e r, Bachofen und Nietzsche. Zürich, 1929, lk 36 jj.

2 M. L a n d m a n n, Zum Stil des "Zarathustras", lk 302.

3 A. B e n n h o l d t - T h o m s e n, Nietzsches "Also Sprach Zarathustra" als literarisches Phänomen. Eine Revision. Frankfurt a.M., 1974.

4 Sealsamas, lk 147.

5 Sealsamas, lk 189.

6 Sealsamas, lk 196.

juhul oleks võidud sõnaohtrust süvapsühholoogiliselt kui vaikimist tõlgendada.

Üks uuem raskuspunkt Nietzsche teose mõjus kujunes mõne aasta eest Prantsusmaal. Prantsuse intellektuaalne keskkond – kui välja arvata üksikjuhtumid, nagu mainitud Mme de Noailles – polnud näinud põhjust "Zarathustrat" eriti kongeniaalse teosena oma huvi keskmesse tõsta. Seepärast võiks selle teose hiljutist lavaletoomist seal nimetada küll märkimisväärseks sündmuseks. Jean-Louis Barrault põhjendab seda dramatiseeringut järgmiselt: "'Nõnda kõneles Zarathustra" on tegelikult ja eelkõige üks tohutu suur poem: hümn elule."¹ Marxil ja Freudil on olnud oma aeg, kuid nüüd, mil elu ise on esimest korda tõeliselt ohus, on tulnud Nietzsche tund. Kriitilisel Nietzschel on oma teened, kuid – jätkab Barrault: "veel enam hindan ma ta Vaimu positiivseid puhanguid. Just selle teise nurga alt tundub ta mulle kõige originaalsemana." Järgneb nende elementide kirjeldus, mis kõige stimuleerivamalt mõjuvad ja see kirjeldus võiks samahästi sobida "Zarathustra" retseptiooni sajandivahetuse saksa juugendstiilis: "Eelkõige siis, kui ta külvab tulevikulõikuste tarvis, kui ta pöördub päikese poole, kui ta tunneb end valgusena, kui tema süda on tulvil mett, kui ta tahab anda kõike, kui ta on kerge, tantsisklev, täis "rõõmsat õelust."² Kui arvestada meie aja huvi *Art Nouveau* vastu, siis polegi selline "Zarathustra"-retseptioon nii imestamapanev, liiatigi kui Prantsusmaal ei tähenda see retseptioonnikihistus millegi kordumist, vaid on avastuseks.

Prantsusmaal valitsevat eelsoodumust Nietzsche-retseptiooniks tõendab aastal 1972 Cerisy-la-Salle'is toimunud kollokvium, mille tulemused tehti avalikkusele kättesaadavaks publikatsioonis "Nietzsche aujourd'hui?" Seda paradigmat, prantsuse

humanitaarteadlaste tänavust uurimiskonventsiooni, võiks üldiselt iseloomustada kui keelefilosoofia ja psühholoogia kombinatsiooni (suuna eesotsas on Jacques Lacan). See kombinatsioon on siis ühtlasi tähendusüsteemiks, mis määrab "Zarathustra"-retseptiooni. Selle suuna esindajaks Cerisy's võib nimetada ka Bernard Pautrat'd. "Zarathustra" keelelise struktuuri põhjal otsustab Pautrat, et peaidee (*la tête* 'pea'), igavene tagasitulek, on tõrjunud vastu oma sõnastamisele ja "Zarathustra" kujutab endast "vasturääkivust väljendamise vajaduse ja väljenduse võimatuse vahel".³ Sel moel tekstis tekkinud tühikud (*Leerstellen*) "asetavad igavese taastuleku augu positsiooni".⁴ See on "auk tekstis, mille ümber kõik organiseerub".⁵ Et just peaidee (*la tête*) on see, mis selle tühiku moodustab (mängu tuleb veel ka "Meduusa pea", mida Nietzsche "Zarathustra" eeltöödes on maininud), siis ütleb Pautrat, et "tekst on õigupoolest dekapiteeritud".⁶ Nende tühikute filosoofilise täitmise, taastulekuidee edasiarendamise näiteks Löwithi või Finki moodi tõrjub Pautrat oma ettekanadele järgnenud diskussioonil tagasi, kuna "Zarathustras" polevat tegemist filosoofilise tekstiga: "Ma ei luba endale meelevaldselt lahutada seda, mida filosoofiliselt väidetakse, et on õelda tahetud, ja seda, kuidas seda on öeldud."⁷

Keelevaatluse tulemused, "auk tekstis" on Pautrat'le ajendiks, et projitseerida "Zarathustrale" Freudi sümboliteinterpretatsiooni süsteem ja avastada seal oluliste tähendusväljadena fetišismi ja kastratsiooni. Etteheitest, nagu kasutaks ta Nietzsche teksti ainult kui "ettekäännet" ("*prétexte*"), ei lase Pautrat end segada; Nietzsche kui filosoof ja kui inimene, ütleb ta, "jätab mind teatavas mõttes täiesti ükskõikseks".⁸ Kindlat alust enese poolt moodustatud tähendusele ta ei taotle: "Et

1 J.-L. Barrault, et al., Nietzsche: A propos de "Ainsi parlait Zarathoustra". Paris, 1974, lk 10.

2 Sealsamas, lk 28,29.

3 Nietzsche aujourd'hui? Paris, 1973. 1. kd, lk 19.

4 Sealsamas, lk 21.

5 Sealsamas, lk 18.

6 Sealsamas, lk 19.

7 Sealsamas, lk 34 jj.

8 Sealsamas, lk 42.

see, mida ma räägin, asub väga hapral tasandil, on minu kalleim lootus."¹

Nagu nägime, väljendub huvi peaidee formuleerimise vastu ka Bennholdt-Thomseni kommunikatsiooniteoreetilises artiklis. Tema näeb Nietzsche "Zarathustras" siiski arengut, mis kulgeb vaikimiselt väljaütlemiseni. Pautrat, kellele samuti ei saa jääda märkamata, et tegelikult midagi idee kohta välja öeldakse, esitab küsimuse: kes seda ideed väljendab ja mis olukorras see toimub? Vastus peaks siis olema: unenäos ja mõistatuse kujul, lisaks sellele loomade suu läbi – järelikult jääb ta ikkagi tühikuks. Kuni selle konstateeringuni on Bennholdt-Thomseni ja Pautrat' retseptioonikihistused omavahel võrreldavad ja diskuteeritavad. Mõlemas väljendub tänapäeva kirjandusteaduse huvi keele kui kommunikatsioonivahendi vastu.

Järgmine samm, "Zarathustra" kui *prétexte*, on spetsiifiliselt prantsuspärane variant. Mõtet, et kirjandustekst võib olla lugejale "ettekääne"/"pretekst" uue, tema oma teksti tarvis, on innukalt kaitsnud Roland Barthes.

Vaikus "Zarathustra" ümber on taas taganenud. See veider segu ekstaasist, vaimukusest ja kriitikast pakub ilmselt igale generatsioonile võimalusi kaasata teda elavasse kirjanduskooslusse. Et isiklikku seisukohta mitte varjata – sügava veendumusega sooviksin edasi anda Karl Schlechta soovitus: "Lõpuks on ka ükskõik, millisest teosest lugemisega peale hakata; ainult "Zarathustrast" ja 1888. aasta viimastest töödest ei tuleks alustada: maitsealastel põhjustel teeks see koguloomingu kaheldamatusse tõsidusse süüvimise tarbetult raskeks."²

Saksa keelest tõlkinud Janika Kronberg
Prantsuskeelsed tsitaadid tõlkinud Jana Porila

VAATENURK

MADIS KÕIV

Nime vaev

ENE MIHKELSON. NIME VAEV. Romaan. Ilmamaa, Tartu, 1994. 224 lk.

Esialgsete muljete meelesegaduses arvasin, et olen selle raamatu ise kirjutanud. On isiklike kogemusi, kinniskujutelmi ja harjumusi (meelehärm gi-gi-gi-st, vajadus sulgudesimesteks kõrvalkõnelusteks *etc, etc, etc*), mis ei randa indiviidilt indiviidile ja on peades(?) jäigalt fikseeritud. Nii mõtlesin meelesegaduses, ja segadus mind muidugi oli. Lause ise tuli ja veenis mind ümber. Sest kust oleksin võtnud need nõtkelt-plastilised, lõhkemiseni üli- ja ületähendatud diskursused. Saja aasta-ga ei suudaks ma välja higistada ainsamatki lauset, nagu:

"Haistsin maalihke vahelt tõusvat olematuse olemasolu hingust, mis sai mu alatasa

kätte, nii et mul ei õnnestunudki seista kas ühel või teisel pool sügavikku, faasinihet(?), – olin alati ärapöörduva või tagasivaatava pilgu vahemikus" (lk 142).

Kogu raamat kumiseb sellesugustest, pole tarvis keerata lehekülgegi, sealt samast, 142/43ndalt, võib neid leida mitu:

"Olin oma pärilikest sõpradest kaugele triivinud ja võisin neid nüüd vaadata mitmest lähedasest seltskonnast. Ehk iga üksik seltskonna liige ei olnudki see kõige sõbram sõber, sõbraks sai nende minule sarnanev tuleku tee. Tihti oli see väliselt vastassuunaline, kuid ainult väliselt, kui kokkupuutepunkt oli aina üks."

Kiusatus seda lauset tükikideni analüüsida on suur, kuid kardan, et see on mul (siinkohal vähemalt) keelatud. Seepärast vaatan raamatut teisiti ja püstitan (esialgse) hüpoteesi: tegu on romaaniks ümberrivistatud poemi või luulekoguga.

1 Sealsamas, lk 47.

2 K. S c h l e c h t a, Der Fall Nietzsche, lk 21.

Olenemata sellest, kas hüpotees on tõene või väär (väär arvatavasti, nagu hiljem selgub), on tema püstitamine õigustatud. Sadade kaupa on romaane ümber kirjutatud tragöödiateks, draamadeks, lusti- ja laulumängudeks, operettideks, ooperiteks ja oratooriumideks. Miks ei või siis ühte luuletuskogu ümber vormida romaaniks? Kas siis romaan on halvem kui poeem (või vastupidi, või mõndapidi teisiti veel)?

Peaks tõesti keegi proovima (kui hüpotees on vale ja käesolev ei olegi selline), ehk sünnib siis "Eelõitsengu" vahust Felix Ormisson – ümber pööratud, kuumem ja otsustavam, sest naiselik.

Kuid see, mis ma räägin, ei ole eriti asjakohane, sest puudutab nime vaeva ainult kaudselt.

Kaudselt siiski. Ja kaudsus ise on kuidagi viisi raamatu lihas sees, ja selles vist ongi asi.

Püüan asja tabada ja tema kohta midagi ütelda.

Alustan kaudselt. Kuigi (juba nimetatud põhjustel) pole võimalik, et olen selle raamatu kirjutanud, tuleb esialgne (väär) kujutus visalt tagasi. Võimatu on tast lahti saada ja parata pole midagi ja ehk puudutab see asja ennast.

Sest sama kaudsuse astla oleksin mina samuti s e l l e raamatu lihasse vajutanud. Millega kaudselt tunnistan, et oleksin s e l l e raamatu kirjutanud, sest just tema tuli kirjutada.

Sellest ei ole pääsu. Igaüks meist üksikult, või kõik me üheskoos, pidime temaga hakka-ma saama ja kaudselt ära ütleva selle, millel muud öeldukssaamised puuduvad, sest võimalikud ütledjad kannavad ise astelt lihas.

Ajad ja olud on meiesugust niisuguse halastamatusega puudutanud, et väljaspool neid saame olla vaid kaudselt.

Sest küsimusele, "...kas neljakäpukil roomanud vanaema kodus lastelaste kinnastesse ka need püsijäämise käitumuslikud mustrid, mis kindakudumise üleüldse võimaldasid?", ei ole vastata midagi. Küsimus on retooriline ja ise vastus.

Mis hullumeelne näpuotsatäis inimesi, kes vahetpidamata koovad oma kinnastesse kindakudumise püsijäämise mustreid, selle asemel et kudumine nurka visata!

Olla, et olemisvõimalus tekiks! Tegelikus võimaluseks ja mitte vastupidi!

Sellest see alaline elu-, st surmamõtte koorem, mida kordagi ei saa maha panna, et südamerõõmus hõisata: Ei mingit muret mõttega, ta on olemas iseendast ja nagunii!

Kust võtta see loomulik ja iseendastmõistetav nagunii, mida üteldagi ei ole tarvis ja millelt kõik otseütlemised algavad?

Kui keha on täis surmatõve metastaase, ei räägita artriidist. Kuid ometi räägitakse, sest seda teevad nood teised – terved artriidihai- ged – ja (enese)pettus on magus.

Artriidist vaikijad ometi süvenevad omaenese (surma)haigustesse, sest muid süvenemisvõimalusi pole.

Kuidas süveneda tuleb, see on kunst, mida "Nime vaev" õpetab.

Meie, kindakudujad kudumise pärast, ei saa kirjutada (kui ei taha olla naeruväärsed) raamatuid nagu teised – "Roosi nime" või "Kristiina Lauritsatütart", sest isegi Lauritsatütre nime ei ole meil teada – Roosist pole mõtet rääkida – nii sügavale on see peidetud ja maha kirjutada pole millegi pealt. (Suur maha kirjutamise kunst, iseendastmõistetava olemise kingitus!)

Sellepärast siis – kirjutada, et kirjutamine üldse oleks võimalik ja ükskord ka mahakirjutamine: nimedega, avalikult ja vaieldamata.

Seni aga ülimalt neurootiline enese-tunne ja olla ei ole muud kui enese-keskne solipsist ja jutustada selle maa lugu kaudselt. (Kes on, kes teab, kellele see maa kunagi tõeliselt kuulub?)

Meie maa lugu on meie eneste sisekõne läbi hallutsinatsioonide ja unenägude – solipsisti ainsamad väljavaated.

Muu on teesklus, pettus ja võõrastele ettemäng, milles puudub igasugune tõsimeelsus.

Või loobuda? Ükskord ometi sest olemise neetud olematust iseolemisest ja selle vastastikusest olemisekrääkimisest!

Agas võib-olla on seda juba tehtud ja ainult (viimsed) solipsistid ei näe veel. Ettevaatlikult ja (jälle) kaudselt, mängult, aga tegelikuse reeglite järgi?

Piirikiviliku julgusega ei ole küll veel keegi üles astunud – aitab, poisid, haigest nimeotsimise enese-teostamisest, mingem päiksepaisteliste aasadele, kus nimed õitse-

vad! Lõpetagem neurootiline solipsism ja vahtagem keelt!

Agasid seegi on juba sündinud ja julget väljakuulutamist pole enam tarvis? Räägime küll veel semantilise olemistootusega keeles, kuid ainult kuuldavalt. Kuulmatult juba teisi-
ti.

See tuleb mulle meelde Vana Daami visiiti. Vana Daam on linnas ja tehing on välja pakutud. Ausad kodanikud lükkavad tehingu tülga tagasi, kuid on selle juba vastu võtnud. Tehakse üksteise võidu võlgu ja rehkendatakse Vana Daami krediidiga.

See analoogia jälitab mind ja mul on hirm. Mu jutus on ka liiga palju "-gi"-sid. Olen seda ammu tähele pannud ja end sellepärast põlastanud. Nüüd seisab see protokollis kirjas. See on meie haiguse üks metastaasi, kuigi asi ise on vanaemas, emas ja isas, kes kõik on tagasituli-
jad.

Kõik tagasituli-
jad kuuluvad möödapääsmatult unenäku, sest unenägu luhtub paratamatult nagu tagasitulek ise. Kellelgi ei õnnestu unenäku püsima jääda (ka solipsist peab ärkama ja unenägu vahetama), nagu meil sinna, kus me oleme.

Seepärast on unenägu vältimatu.

Meile, sest teisiti on Kristiina Lauritsatürega, tema olemine hoiab teda ise (ta on sa-
janditevanune ega pea kunagi tagasi tulema) ja jutustajal ei ole nimega muret. Ega vähimatki põhjust unenäku vaatamiseks. Kui, siis ainult dekadentseks eralõbuks. Meie unenäod ei ole paraku era-asjad, nad on tagasituli-
lijaid täis (Vorkutast ja Kirovist, vangilaagrist ja julgeoleku nimekirjadest, Rootsist, Kanadast ja Uus-Meremaalt – ükski neist ei ole päriselt tagasi), me peame seal urgitsema.

Forsyte'i ide saaga on inglise saaga, inglise keeles ja seal on nad kõik kohal. Meie oma on Mihkelsoni unenäosaaga, eesti keeles ja varjunimedega ja saagade hulgas ainuke tõsiselt võetav.

Igaüks meist (kes veel Vana Daami krediidist loobub) peab tundma, et ta on selle ise kirjutanud.

Kui esteetika kitsamas mõttes kõrvale jätta.

Kes sellest kinni peab, võib raamatu kohta ühte ja teist arvata, midagi teisiti tahta. Ka mina võib-olla, sest diskursuse edenedes te-

kib pikapeale himu naaskliga torgata ja lausesisest ülerõhku vähegi alandada, et inter-
sententsiaalsele mängule jääks enam ruumi. Aga see on tühiasi ja võib-olla minupoolne maitseväärtus, mida mulle sugugi ei pruugi anda.

ENE-REET SOOVIK Valge Mees ei sallima Praend Söök

KÜLAKOST. Üksikuid teri rootsi luulesalvest. Valik ja tõlked: S. Airik-Pruihka. Öllu, Tallinn, 1994. 104 lk.

Külalised on ikka huvitavad, eriti ülemere-
maadest saabunud. Seda enam, kui nad omalt poolt põnevat söögipoolist kaasa toovad. Kirjastuselt Öllu ilmunud rootsi luule väikese valikkogu esikaanel sirutab pealkiri "Külakost" end laias kaares üle Läänemere. Kolmkümmend viis kaante vahele koondunud luuletust katavad perioodi 17. sajandi psalmikirjutajast 1960. aastate naisteadvusele sõna andjani. Eesti luulehuvilise menüüd täiendama pakutud valik on esinduslik, kaasatud on rootsi luule paremiku kuuluvad autorid ja nende loomingut ei esinda mitte marginaalsed laiale publikule vähetuntud tekstid, vaid ülevaateantoloogiate koostajate lemmikluuletused, mis mõnelgi puhul ka viisistatud ja lauludena tuttavad. Pisut erandlikuks osutuvad vaid Karl Ragnar Gierow' Rootsist koju pöörduvatele skandinaavia sõjapõgenikele pühendatud värsid, mis ilmselt on kogumikus koha leidnud hingeläheduse tõttu eesti pagulaste saatuse erinevust valusalt tajunud tõlkijale Silvia Airik-Pruihkale.

Representatiivse kultuurivahendaja rolli täelikumaks täitmiseks väärnuks vihikuke ühtlasi kommentaare, põhjalikumalt ees- või järelsõna, mis tutvustaks autoreid ja nende kohta rootsi luulemaastikul. Praeguse avasõna lõpetuseks tuuakse küll eraldi välja Nobeli preemia laureaatideks tõusnud tõlgitavad, ülejäänud autorite kohta puudub igasugune teave. Mainimata jääb kas või asjaolu, et Edith Södergran polnud mitte riigi-, vaid soomerootslane. Eessõnast lähtudes tulebki luulevalimikku pidada mitte niivõrd originaalautorite teadvustamiseks Eestis, kuivõrd tõlkija tutvustuseks, kes kuuesteist-

kümne eri häälega kõneldes oma oskused proovile paneb, muutudes tagasihoidlikult tiitellehele või impressumisse tõmbunust tõlgitavatega võrdseks, tõustes neid oma suva järgi seades-sättides ülemakski. Kogumiku rahvalalgustusliku elemendi unarussejäamine ei tähenda, nagu jääksid "Külakosti" luuletajad eestlase jaoks paratamatult vaid krüptilisteks nimedeks. Kõik neist pole siinmail sugugi senitundmatud. Eesti lugeja teab Ants Orase Frödingit, Debora Vaarandi Södergrani, Mati Sirkli Bellmani... Autori selja tagant väljaastumine muudab tõlkija vastutuse märgatavamaks ning õhutab ta loomingut algteksti kirjutanu omast eraldi vaatlemahindama. Kahjuks peab aga nentima, et "Külakosti" koondatu on osutunud interpreteerijale raskevõitu pähkliks.

"Tõlkija ambitsiooniks on olnud just vanaema põlve lüürikute vormikindla luule tõlgendamine, mis tõlkijale loomulikult esitab tunduvalt suuremaid nõudeid võrreldes vabavärsiga...", kinnitab Helmi Rajamaa saatesõna. Sellest võiks järeldada, et ühe juhtpõhimõttena peaks järgitama vormitäpsust. Ent kui teoreetiliselt oligi algupärandi vormi alalhoidmine sihiks seatud, ei kajastu see mitte alati tegelikes tulemustes. Värsijalgade osas originaaltruuksuse säilitanud luuletused kalduvad esindama tavalisemaid skeeme, näiteks Erik Axel Karlfeldti *Dina ögon äro eldar*, milles neljajalgsest trohheusest, sellest eestlasele nii omasest meetrumist, kõrvale ei kalduta, ja Israel Kolmodini psalm, mille värsimõõt meenutab tuttavaid kirikulaule (vrd näiteks "Üks roosike on tõsunud..." esimese nelja värsiga). Vahenduses esineb paraku viiekümneprotsendiline tekstikadu ja Kolmodini kuuest stroofist on maa-keelde ümber pandud ainuüksi kolm – aga et arvustaja kasutas siinkohal kõrvutusmaterjalina lauluraamatuid aastatest 1921 ja 1938 ning paari ilmalikku antoloogiat, ei või ta midagi väita 1986. aasta variandi kohta – kiriku üha vabameelsemaks muutudes võivad ehk lüheneda kirikulauludki?

Originaaliga võrreldes on stroofe kaotanud ka Bellmani *Måltidssång* ja Rydbergi *Tomten*. Salmide puhtfüüsiline puudumine ei tarvitse tingimata olla kivi tõlkija kapsaaeda, teose materialiseerumisel võib kogemata kombel kaotsi minna mõndagi, mis esialgses

käsitõlkes täiesti olemas oli. Rydbergi koduhaldjaloost aga on lahkunud läbiv teemagi. Ajatut haldjat vaevav küsimus, kust inimlaps ikkagi tuleb ja kuhu tema läheb, kerkib esile vaid korraks, üks sellekohane salm on suisa puudu ning luuletusesisesed viited ja motiivikordused lihtsalt tähelepanuta jäetud või üldiseks maaks ja ilmaks hägustunud.

Kuid ei või ka väita, et tõlkeluuletused üksnes kokku kipuvad kuivama ja paberil vähem ruumi võtavad. Hjalmar Gullbergi *Kyssande vind* on igasse salmi ühe rea lisaks saanud. Värsid kipuvadki üldjuhul pikenema, mis keelte omapära arvestades ei ole kuigi üllatav nähtus. Näiteks võiks olla Pär Lagerkvisti *Det är vackrast när det skymmer*, milles originaali jambilised värsid omandavad arvukaid ballastsilpe ning iga stroofi kaks viimast värsi (4 + 5 silpi) on liidetud märgatavate pausikohtadeta 11-13-silbilisteks lohedeks. Enamasti on mindud teist teed: pikad eestikeelsed sõnad ei mahu ära ühele reale, vaid nõuavad ruumi kahel. Kui originaali rütm ka seeläbi kaotsi läheb, ei paku tõlkija omalt poolt välja uut rütmiskeemi, vaid laseb sõnadel lihtsalt omasoodu üle paberi valguda.

Teinekord on rütm ohvriks toodud riimimise huvides. Puhaste riimide saavutamine on rootsi keeles mõistagi hõlpsam kui eesti keeles, milles nüüd võib lugeda riimipaare nagu *valguse-majade, valmis-tarvis, tume-Anne*. Viimane juhtum on eriti kummaline seetõttu, et *Anne* on tõlkijapoolne asendus Frödingi *Tilda'*le – kui vabadus nangunii võetud, võinuks seda ehk paremini ära kasutada. Mitte alati ei ole rootsi keeles riimuv luuletus sedasama ka eesti variandis. Karin Boye korrapärase meetrumi ja riimiga *Ja visst gör det ont* on muutunud rütm eiravaks vabavärsiks. Frödingi *Det borde varit stjärnor* algab ilmse riimimistaotlusega: esimene stroof pakub välja kolm riimipaari, teises salmis muutub riim ebapuhtamaks, luuletuse keskosa riime enam ei tunnusta, ent kahes viimasel salmis näib säärase luulenähtuse olemasolu taas meenuvat ja kumbki sisaldab ühe riimipaari. Üldjuhul moodustavadki luuletuste algused nende kõige originaalilähedasema osa.

Eelnevast võiks nüüd ju järeldada, et külalaps ei olnudki tõlkijale esmatähtis vorm, vaid sõnum. Ometi ei näi ka sellega alati olevat kümnesse tabatud. Vahetevahel sün-

nib tõlkija sule alt midagi niivõrd teistsugust, et ei oskakski seda esmapilgul algtekstiga seostada. Seal, kus Bellmani reaalne tõlge kõlaks: "Ütle, oled sa rahul, mu naaber, ütle? Kiida siis maailma lõpuni! Kui meil on üks ja sama tee, siis järgime seda... Joo põhjani!", küsitakse "Külakostis": "Ja sina, sõber naabrimees, kas oled elu sõiduvees ka seisnud ise rooli ees, kui meri kurjalt kees?" Ent erinevused ei tarvitsegi olla nii drastilised, piisab vaid kergest rõhuasetusenihkest, sõnavallikust, lisandusest või väljajättest, et luuletusele uus suund anda. Kui näiteks Frödingi pillimees, Orase järgi "hull, aga mängima vahva", nüüd osutub tobuks, kes ajab joru ja jobu, siis muutub kogu laupäevaõhtuse maanteetantsu nauditavus küsitavaks. Kahtlust tekitab ka, kas Rydbergi kevadel koju saabuv pääsuke just lendudest põhja teab pajatada. Kuid võib-olla pole konkreetset sisulised probleemid isegi peamised. Sõnumi võib määrata ja tõlkija lähtekohana arvesse tulla luuletuse atmosfäär – ja siia näibki koer maetud olevat. Tõlgitud on meeleolu, kuid mitte luuletuse oma, vaid tõlkijat selle lugemisel vallanut. "Affective fallacy!" hüüatakse

sid uuskriitikud. Ka lihtsuse tekitatud esteetiline elamus annab impulsi seda edastamisel võimalikult kauniks ja õilsaks muuta. Küllap sellest ilutsemine, tundlemine, teadmata päritolu kujundid ja epiteedid, mis algteksti üle võimust võtavad.

Kogu sellest ilust ja emotsioonist hoolimata ei rõõmustaks fraasid nagu "mis lubaks must saada su arm" või "sind saan ma emama kevad kui talv" alati emakeeleõpetajate südant. Eespool toodud otsesed osutused pole olnud mitte tikutulega tagaotsitud kitsaskohad, vaid lihtsalt mõned markantsemad näited. Kokkuvõtteks tundub ilmselt: Arvustaja ei sallima Külakost. Ühe lugemissoovituse annaks siiski: Sonja Åkesson *Åktenskapsfrågan* I osa, mille nurgelikus, "pärismaalasest" mustatöölise sõnastuskohmakus pole ilustamiskatsetest kannatada saanud, ehkki paari küsimärgi kadumaminek muudab äreva tulevikuperspektiivi juba kehtivaks kindlaks väiteks. Sissejuhatuses öeldakse, et tõlkija on oma valikus eelistanud lüüriilise põhikoega luuleloomingut. Ehk oleks õnnestunumaid tulemusi saavutatud materjaliga, mille puhul tundetormid kursist kõrvale ei kalluta?

FOORUM

MAIRE LIIVAMETS

Teadmiseks ja kuulutamiseks

1994. aastal, ilmus ajakirjas Raamatukogu nr 1 Eesti Keele Instituudi peateaduri folklorist Arvo Krikmanni artikkel "Laustud sõna lagumise lugu". Kirjutis avab küllalt põhjalikult probleemistikku, mis on seotud 1975. a keelustatud vanasõnaraamatuga "Laustud sõna lagub", millele on osutatud ka M. Mikli intervjuus Ülo Tedrega (Vikerkaar 1994, nr 11).

A. Krikmann, kes võttis ajakirja palvet väga tõsiselt, kirjeldab oma loos ka raamatu algatusmõtet ning nimetab inimesi, kes olid sellega seotud. Samuti lisab ta mõned teaduslikud kommentaarid vanasõnade kohta. Keelustamise ja väljaande makuleerimise põhjus on esialgu järgmine: "Eksekutsiooni põhjenduseks olid väidetavasti toodud umbes sellised momendid: materjali serveering on liiga teaduslik, mittepopulaarne ja lugemiseks ebamugav; väljaande kasvatuslik väärtus on küsitav ja tsiteeritud vanasõnatekstid sisaldavad sündsusetuid väljendeid; vist oli mingi notiits ka numbri lõpus leiduva bibliograafia kohta." Autori sõnade järgi sai juhtumist filoloogilistes ringkondades üsna terav kõneaine kuni märkuseni: "...ja otsustajaks on olnud

isiklikult sm Andrei Kirilenko jms". Niisiis, vanasõnaraamatu kahekümne viie tuhandeline tiraaž keelati ära, ringlema olevat läinud vaid paarkümmend või sadakond eksemplari. Järelikult on tegemist bibliofiilse väljaandega. A. Krikmann pakub välja veel teisegi hüpoteesi, mis olevat tal tekkinud alles aastate möödudes: "...numbri keelustamise ainuke tegelik põhjus oli selle lõpul leiduv "Loomingu Raamatukogu" seniste numbrite koondbibliograafia, mis lisati tavapäraselt iga aasta esimesele numbrile ja kus "Laustud sõna" valmisaamise hetkel viimset korda figureerisid kirjad selliste äsja ja ägedalt pahaks läinud autorite nimedega, nagu Aleksandr Solženitsõn, Anatoli Kuznetsov jt." Ent see kõik ei pruugi olla täpselt nii. Sest A. Krikmann arvab loo lõpus siiski, et ta pole suutnud toonaseid põhjuseid absoluutse kindlusega välja selgitada.

Ka ajakirja Raamatukogu toimetus on püüdnud mõne inimesega, kes 1974/75 kõrge kohal istusid ja käske-keelde jagasid, kontakti võtta ja neid ergutanud arvamust avaldama, kuid seni tulemusteta. Aga aeg antud oodata... Üleskutse jääb kõigele vaatamata kehtima. Kellel on midagi öelda, andku teada, ka teiste sarnaste raamatusaatuste kohta – *habent sua fata libelli*.

Vikerkaar

Toimetuse:

Peatoimetaja kt Märt Väljataga 60 13 18.

Peatoimetaja asetäitja Alla Kallas 60 12 53.

Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika

Marika Mikli 60 12 86, Kajar Pruul 60 12 86
(Tartus teisip reedeni k 14-16 tel 431 373).

Keeletoimetaja Tiina Lias 60 12 86.

Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 60 13 63.

Tehniline toimetaja Katrin Mürk 60 13 63.

Masinakiri Viivi Tammik 60 13 63.

Toimetuse käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Praaeksemplaride korral pöörduda trükikoja tehnilise kontrolli osakonda 68 14 11.

Toimetuse postiaadress: Pikk 2, EE0001, Tallinn;
toimetuse asukoht: Voorimehe 9. Fax 442-484.
Väljaandja kirjastus "Perioodika", Pärnu mnt 8,
EE0001, Tallinn. Trükkida antud: 06.01.95 Of-
settrükk. Trükipoognaid 7,8. Ting-värvitõmmiseid
12,51. Arvestuspoognaid 9,38. "Printall". Pärnu
mnt 67a. "Vikerkaar" nr 2. Hind 8 krooni.

Vikerkaar

